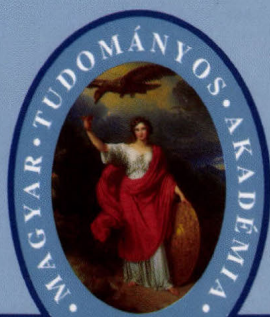

AKADÉMIAI MŰHELY

EMLÉKBESZÉDEK

1999–2000

1825

EMLÉKBESZÉDEK
AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT
1999–2000

AKADÉMIAI MŰHELY
Emlékbeszédek az MTA elhunyt tagjai felett

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG
Beck Mihály, Glatz Ferenc (elnök), Hámori József, Ritoók Zsigmond

EMLÉKBESZÉDEK 1999–2000

**MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001**

Szerkesztő
GLATZ FERENC

Olvasószerkesztő
Pótó János

ISSN 1419-8142

Kiadja
a Magyar Tudományos Akadémia
Felelős kiadó: Szabó B. István
Kiadói szerkesztő: Burucs Kornélia
Nyomdai előkészítés, kivitelezés: AKAPRINT Nyomdaipari Kft.
Felelős vezető: Freier László ügyvezető igazgató

Tartalom

Glatz Ferenc: Folyamatosság és újat kezdés a tudományban.
(Előszó helyett)

ANDORKA Rudolf (1931–1997) (Cseh-Szombathy László)

BELÁK Sándor (1919–1978) (Bocz Ernő)

BOGÁRDI János (1909–1998) (Starosolszky Ödön-Vágás István)

BRUCKNER Győző (1900–1980) (Medzihradszky Kálmán)

CHOLNOKY László (1899–1967) (Tóth Gyula)

CSUKÁS Zoltán (1900–1957) (Bodó Imre)

ENTZ Béla (1877–1959) és ROMHÁNYI György (1905–1991)
(Jobst Kázmér)

FEHÉR Dániel (1890–1955) (Solymos Rezső)

GYÖRKE József (1906–1946) (Hajdú Péter)

HAJNÓCZI Gyula (1920–1996) (Kubinszky Mihály)

JÁNOSSY Andor (1908–1975) (Holly László)

KARDOS Lajos (1899–1985) (Pléh Csaba)

KERESZTURY Dezső (1904–1996) (Németh G. Béla)

KOVÁCS István (1921–1990) (Lőrincz Lajos)

KOVÁCS K. Pál (1907–1989) (Tuschák Róbert)

KUMOROVITZ L. Bernát (1900–1992) (Kubinyi András)

LAKÓ György (1908–1996) (Honti László)

LÁNG Géza (1916–1980) (Győrffy Béla)

MÉSZÖLY Gyula (1910–1974) (Hodossi Sándor)

NAGY Elemér (1920–2000) (Gyulai József)

NÉMETH Lajos (1929–1991) (Bodnár György–Beke László–Marosi Ernő–
Passuth Krisztina)

PALOTÁS László (1905–1993) (Balázs György)

POLINSZKY Károly (1922–1998) (Benedek Pál)

PREISICH Gábor (1909–1998) (Szabó János)

RAPCSÁK András (1914–1993) (*Tamássy Lajos*)
| SCHAY Géza (1900–1991) (*Márta Ferenc*)
SEDLMAYR Kurt (1900–1965) (*Bócsa Iván*)
SIMON Sándor (1923–1989) (*Farkas Ottó*)
| SZABÓ Zoltán Gábor (1908–1995) (*Beck Mihály*)
SZENT-IVÁNYI Tamás (1920–1991) (*Varga János*)
TÁRCZY-HORNOCH Antal (1900–1986) (*Somogyi József*)
TARNAI Andor (1925–1994) (*Vizkelety András*)
ZIMMERMANN Ágoston (1875–1963) (*Kováts Jenő*)

Folyamatosság és újat kezdés a tudományban (Előszó helyett)

Akadémiánkon 1997-ben ismét megindult az elhunyt tagokról tartott emlékezés sorozata. Az 1949-ben megszakadt hagyomány újraélesztését akadémikusi közösségünk pártolóan támogatja.

Elődeink tisztelete és kritikája

A „folyamatosság” és „újat kezdés” harmóniája általános követelmény a tudományos megismerésben. E harmóniára törekszünk mind *kutatói gondolkodásunkban*, mind *kutatásszervezői gyakorlatunkban*.

A „folyamatosság” és „újat kezdés” harmóniája jelenti: tanulmányozni, megérteni az előző generációk *témaválasztási szempontjait*, megérteni: e témaválasztások mögött mennyiben munkálnak a korkihívások. Figyelni, hogyan érvényesül az egyéni tehetség: a képesség a kor kihívásainak felismerésére. Azután feltenni rögvest a kérdést magunknak: mennyire vagyunk képesek mi, kései utódok a magunk korának kihívásait felismerni, megérteni? És mennyire vagyunk képesek változtatni, ha kell, korábbi kutatási tematikáinkon? Azután tanulmányozni elődeink *kutatásmódjait*. Figyelni az egyéni képesség szerepét a megfelelő kutatási módszerek megválogatásában. És a képesség szerepét a kutatási program megtervezéséhez, majd kivitelezéséhez. És megkísérelni – amennyiben szükséges –, amit lehet, „másként” csinálni. Ahogy elődeink is újra és újra megtették azt. Mert e változtatást *kívánja* az új témához közelítés, ezt *kínálja* a kutatási eszközök fejlődése és e változtatás irányába *hajt* ugyanakkor a belső kényszer. „Folyamatosság” és „újat kezdés” sajátos harmóniája ez a kutatói gondolkodásban. *Elődeink tisztelete: a magunk önbecsülésének feltétele. Elődeink kritikája: saját céljaink pontos meghatározásának előfeltétele.*

Érezték e harmónia szükségét – anélkül, hogy megfogalmazták volna tanulmányokban – a korábbi kutatói generációk is. Ezért tartotta természetesnek a Magyar Tudományos Akadémia, hogy elhunyt tagjai felett a megválasztott új tagok emlékbeszédet tartsanak. Áttekintve az elhunyt előd szakmai eredményeit. Azonban 1949 után megtört e hagyomány. A politikai-ideológiai szempontok uralkodóvá lettek a szakmai-kutatói gyakorlat igénye felett. Megszakadt az emlékbeszéd tartásának szokása is.

Örseéwáltás: tudományon kívüli szempontok

„Folyamatosság” és „újat kezdés”. E kettő harmóniájára nemcsak kutatói gondolkodásunkban, hanem *kutatásszervezői tevékenységünkben* is törekszünk. Akadémiánk kínálja és kezdetektől kínálta ehhez az intézményi kereteket. Az elődök magatartásformáinak, iskolaszervező, közösségteremtő tevékenységének megismeréséhez. Az idősebb és fiatalabb generációk együttmunkálkodásához. Amelyet aztán, az elhalálozás után, a fiatalabb tagtársak értékelték. Kutatói-emberi magatartásformákat, kutatói egyéniségeket örököltettek meg az emlékbeszédek. Ám 1949-ben az idősebb és fiatalabb generáció között a folyamatosság-igény megszakadt. A politika határozta meg immáron az akadémiai vezetés, sőt az akadémiai tagság összetételét is.

Ismeretes: akkor a szovjet politikai rendszer hozta magával az ideológiai-politikai szempontok érvényesítését. Személyi örseéwáltásokat hajtottak végre, intézményeket szerveztek át, sőt radikálisan szakítani kívántak a „politikai ellenség”-nek és „polgári”-nak minősített hagyományvilággal is. A közvetlen előző generáció hagyományvilágával. Akadémiánk tagságának jelentős részét is ideológiai-politikai szempontok alapján törölték vagy visszaminősítették. A régi Akadémiáról, a régi tudósgenerációkról – mint a polgári hagyományvilág hordozóiról –, azok eredményeiről nem beszéltek. Így iktatták ki az Akadémia szervezeti rendjéből az emlékbeszédek tartását.

Az első szervezeti *korrekciók* aztán mintegy három évtized után – a proletár-diktatúra belső lebomlásának egyik jeleként – indultak meg. Először, 1984-ben a tagválasztásnál megszűnt a politikai-társadalmi testület („kommunista aktíva”) kollektív állásfoglalása ideológiai alapokon. Majd 1989–90-ben rehabilitálták az 1949-ben kizszoúított, de még élő volt akadémikusokat, és megnyitották kapuinkat azok előtt, akik a fiatalabb generáció tagjai közül ideológiai-politikai okok miatt nem kerültek vagy kerülhettek jelölésre.

Ezt a *korrekciós folyamatot kívánjuk most kiteljesíteni és lezárni*. Nemcsak a személyeket, hanem egy *kutatói és kutatásszervezői magatartásformát* is rehabilitálni. Az emlékbeszédek megindításának szándéka: a „folyamatosság” és „újat kezdés” *harmóniájának visszaállítása Akadémiánkon*. (Ez a korrekciós szándék szülte a javaslatot: ne csak a közelmúltban, de minden, 1945 után elhunyt tagtársról hangozhassék el emlékbeszéd, függetlenül attól, hogy 1949-ben kizárták-e, vagy sem.) Véglegesen szakítani kívánunk a korábbi szűkkeblűséggel, és valljuk: *nem engedjük, hogy a tudomány metafontikus, tudományon kívüli szempontok miatt károsodjék*. Sem akkor, amikor tudományunk jelenéről, sem akkor, ha tudományunk múltjáról vagy jövőjéről gondolkodunk. Javasoljuk érvényesíteni az elvet: *a múltból mindent, ami színvonalas, ami értékes, használjuk fel a jövő alakításához*. (Szintén immáron két évtizedes törekvés generációm gondolkodásában.) Szakítani azzal a magatartással, amely az örseéwáltások szándékával lépett vagy

esetleg lép fel újra, és tudományon kívüli szempontok érvényesítésétől sem riadt vagy riad vissza. (Fiatalkori emlékkép: 1978-ban, majd 1983-ban és 1985-ben felolvasóülést indítványoztam, majd tartottam Domanovszky Sándorról, Szekfű Gyuláról, Hajnal Istvánról, Akadémiánk korábban visszaminősített vagy agyonhallgatott és agyonmellőzött tagjairól. Kiderült: már nem is a központi politikai akarat, hanem inkább a politikai érveket kereső helyi személyi csoportérdekek miatt vált vitakérdéssé: vajon a felolvasóülés az Akadémia épületében kaphason-e helyet.)

Akadémiánk tagjai 1998-ban szívesen vállalkoztak emlékbeszédek tartására. Közösségünk életképességét is bizonyítja ez. Törekvést a „folyamatosság” és „újat kezdés” harmóniájának helyreállítására. És talán mindez jelzi is: véglegesen el kívánjuk hagyni a régi rossz beidegződéseket, azt, hogy a tudományon kívüli szempontokat engedjük érvényre juttatni a kutatói gondolkodásban és a kutatásszervezetben...

Az „emlékbeszédek” műfaja

Reméljük, elérjük: az elhunyt tagtársról a halála utáni három esztendőn belül megemlékezés hangzik el. (Ahogy korábban is: egyikről rövidebb, akár néhány oldalnyi, a másikról hosszabb, tanulmány kidolgozottságú előadás. A rendező osztálytól, az írótól függően.)

Már e szövegekből is kibontakozik a modern kori tudomány egyetemes és lokális történelmének megannyi sajátossága, ellentmondása. Megjelennek a szövegek olvasása nyomán a világszerte tárgyalt tudományelméleti problémák, az ún. alkalmazott és alap kutatások „ellentmondásai”, a kutatói egyéniség kihatása a problémafelismerésre, a megoldás útjainak keresésére és az eredményekre is. És kirajzolódik legalább ennyire a „kis állam”, „kis nemzet” voltunkból adódó hátrányok hatása a kutatási feltételekre és a kutatói életpályára, az „eredményesség”-re is. Mint ahogy kirajzolódik „a tudományon kívüli tényezők behatolásának” következménye is: a torz fejlesztések, értelmetlen tematikai visszafogások, valamint a közvetlen vagy közvetett politikai beavatkozások a kutatói tevékenységbe, amelyek emberi meg hasonlásokhoz is vezettek.

2001. április: a program aktualitása

A fentebbi sorokat 1999-ben írtam, az 1998-ban elhangzott emlékbeszédek kötetbe szerkesztése közben. Azóta két esztendő telt el. Most az emlékbeszédek újabb sorozatának korrektúrája fekszik előttem. Az 1999-2000-ben tartott előadások szövegei. Az 1997-ben megkezdett program életképesnek bizonyult: tagtársaink, illetve köztestületi tagjaink szívesen vállalkoznak elhunyt kollégá-

inkről megemlékezni, munkásságukat elemezni. Kialakul lassan az emlékbeszédek műfaja. Az üléseken meglepően nagy számú az érdeklődő közönség. És ez a fontos, mert feltételezhető: a hallgatóság gondolkodásában – már a felolvasás közben, de lehet, hogy csak később, íróasztaluknál, kísérletek vagy írás közben – észrevétlenül is áttör a „folyamatosság és megújulás” elve. Tisztelettel és kritikával kezelnek minden szakirodalmi utalást, keresik – keressük – kollégáink (a korábbi szakirodalom szerzőinek) gondolkodásában a felhasználható elemeket. S ha következtetésünk eltér az övékétől, keressük ennek okait. *Elődeink észrevétlenül is szerzőtársainkká emelkednek.* Szakmai közgondolkodásunk hajszálereiben cserélődik a vér, a gondolkodásunk köznapi normái észrevétlenül alakulnak. És ez a fontos: ahogy a test hajszálereinek egészsége a szellem egészségének is feltétele, úgy a szakmai közgondolkodásunk egészségén múlik tudományos eredményeink időállósága.

Akadémiánk mégiscsak képes a *belső reformokra*. Nemcsak a törvényekbe-szabályokba és tudománypolitikai programokba fogalmazott megújulásra. Hanem a gondolkodási megújulásra. És most újra azt mondom: ez a fontos, az utóbbi. Hiszen a kutatósszervezet javításának, megújulásának célja nem lehet más, mint segíteni gondolkodásunk eredetiségét, eredményességét. E tekintetben is aktuális a „folyamatosság és megújulás” programja. A program, amelyik immáron három évtizede irányul a tudományon kívüli tényezők behatolásának akciói ellen.

A demokrácia, a politikai váltógazdaság nagyszerű intézménye gyakran keltet vágyat arra, hogy a politikai váltógazdaságot és a politikusok körében végbemenő négyévenkénti váltásokat a tudományban és a kultúrában is érvényesítsék. Történészként is csak most látjuk: *nagy hiba volna a tudományban és a kultúrában – de ugyanígy a gazdaságban –, ha a politikai őrsváltás receptjei szerint kívánnánk fellépni emberekkel vagy intézményekkel szemben.* Az 1948–49-es őrsváltás negatív hatása végighúzódik azon elődeink életművén, akikről az 1999–2000-ben tartott emlékbeszédek szólnak. Figyelmeztető a mai nemzedékek számára is: milyen károkat okozhat a tudományos gondolkodásban és a kutatósszervezetben a tudományon kívüli, metafontikus politikai-ideológiai tényezők behatolása. Úgy tűnik: *e veszélynek nemcsak a diktatúrák korában volt kitéve a kutatósszervezet, de a politikai demokráciák korában is.* Úgy tűnik: évszázados kelet-európai magatartásformákat kell folytonosan önmagunkban visszaszorítani. Vissza kell szorítani önmagunkban a végrehajtó hatalom mindehatóságába vetett hitet, és mindenekelőtt az egymás iránti türelmetlenséget.

Akadémiánk az akadémikusok és a kutatók köztestülete, nemcsak a nemzet tanácsadója, de közgondolkodásunk európaizálásának példája is lehet.

Glatz Ferenc

2001. április

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Cseh-Szombathy László

ANDORKA RUDOLF

(1931–1997)

Elhangzott: 2000. június 14.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

ANDORKA RUDOLF

(1931–1997)

Andorka Rudolfot 1990-ben, 59 éves korában választotta levelező tagjává a Magyar Tudományos Akadémia közgyűlése. A társadalomtudományok terén megszokott dolog, hogy az új tag már az 50-es éveiben jár, amikor a magas tudományos élet legmagasabb rangú testületébe bekerül, de Andorka Rudolf esetében mégis fel kell idéznünk a 20. század kegyetlen politikai eseményeit akkor, amikor tudományos munkásságának 59 éves korában való elismeréséről beszélünk.

Andorka Rudolf intellektuális örökségét, kezdeti tanulmányait tekintve „bíborban születettnek” tekinthető. Mind apai, mind anyai elődei a magyarországi intellektuális elit legfőbb köréhez tartoztak. Apja mint katona és mint diplomata kiemelkedő pályát fut be, de ez nem szédíti meg, és amikor az ország politikai vezetése megítélése szerint helytelen döntéseket hoz, nem késlekedik, lemond, majd fokozatosan a helytelen politikát folytató kormányzat ellenzékének egyik vezéralakjává válik. Sokirányú tevékenysége közepette sokat foglalkozott fiával, így nagy súlyt fektetett idegen nyelvek tanulására, de ennél még fontosabb volt magatartásának példaadása. Andorka Rudolf anyai ágon a magyar orvostudomány kiemelkedő személyiségeit tekinthette elődei-nek. Ha szakmájukat tekintve a Verebélyek, a Bókayak más tudományokban jeleskedtek, mint Andorka, de humanitárius szolgálatuk, tudományos és etikai felfogásuk mély nyomokat hagyott az utód gondolkodásában.

A középiskolai felkészülés mindenki számára nagy jelentőségű: a magas követelményeket tanulói elé állító iskola egész életükre egészséges fiatalembereket bocsát ki. Andorka számára a Piarista Gimnázium ilyen szerepet játszott magatartásának alakításában: itt vált vérévé, hogy keményen kell tanulni, dolgozni.

Nem hagyhatom említés nélkül Andorka vallásos elkötelezettségét sem, amelynek ugyancsak erős családi gyökerei voltak, s visszanyúltak a 17. századig, amikor Caraffa eperjesi vésztörvényszéke egyik őst evangélikus vallása miatt ítélte el. Középiskolásként Andorka Rudolf a Deák téri gyülekezetben kapott megerősítést, hogy aztán minden körülmények között hű legyen evangélikus világnézetéhez és magatartási követelményeihez.

Életében az első nagy próbatételt az 1944-es német megszállás hozta, amikor apját a német titkosrendőrség letartóztatta, majd egy idő múlva Mauthausenba vitte. Andorka Rudolf ekkor 13 éves volt, s hónapok teltek el, míg annyit családja megtudott, hogy az elhurcolt apa-férj még egyáltalán él. 1945 folyamán, a német hatalom összeomlásakor szabadult, majd végre hazaérkezett, rendkívül leromlott egészségi állapotban.

Az apjához erősen kötődő fiú számára a sors még további megpróbáltatásokat tartogatott tarsolyában. 1950-ben apja ismét börtönbe került: most az ÁVH „vendége” az Andrássy út 60. sz. alatt. „Vétke”, hogy a háború alatt kapcsolatba került szociáldemokrata politikusokkal az országnak a háborúból való kilépése érdekében. A nyomozást nem bírósági tárgyalás zárja, hanem internálás Kistarcsára. Bíróság elé 1954-ben állítják, amikor a vád a nyilasok hatalomra segítése. Annyi évi börtönre ítélik el, ahányat az internálótáborban töltött.

Míg az apa internálótáborban van, feleségét és gyerekeit kitelepítik Budapestről, és Besenyszöget jelölik ki a család számára kényszerlakhelyül. Bár a későbbi professzort és akademikust 1949 nyarán csodával határos módon felvették a Budapesti Egyetem Jogi Karára, s elindulhat a felsőfokú tudományos képzés útján, a kitelepítés a tanulmányoknak véget vetett, és mint fizikai munkás a család fő eltartója lett. Dolgozott mint mezőgazdasági munkás, mint kubikos, mint péksegéd. A kitelepítéskor magával hozott, majd barátai által küldött könyvek olvasására nem sok idő és energia maradt: későbbi szociológiai karrierje során a falusi emberek életéről írt könyvében az itt szerzett ismereteket, tapasztalatokat tudta hasznosítani.

1952 nyarán katonai behívót kapott munkaszolgálatba. Mint munkaszolgálatost néhány hónap után Budapestre vezényelték, s 1954 őszéig hol itt, hol ott dolgozott mint betanított munkás. Ekkor leszerelték, és egy műanyag-feldolgozó üzemben talált Budapesten munkát. Itt dolgozott 1960-ig.

1956 őszén visszavették az egyetemre, ahonnan mint kitelepítettet korábban kizárták. Családja ekkor már eljöhett Besenyszögről, és Budakeszin talált egy albérleti szobát. Onnan járt be dolgozni. A kemény munka, a hosszú utazás miatt nem jutott ereje a forradalmat megelőző vitákban való részvételre, viszont a tüntetéseknél ott volt, és a novemberi szovjet intervenció idején fegyver is volt a kezében. A forradalom leverése után közre-

működött az intervenció ellen tiltakozó röpcédulák terjesztésében, ezért 1957 tavaszán letartóztatták, majd bűnsegédként 5 hónapra elítélték.

Visszakerült a műanyag-feldolgozó üzembe, és mint levelező hallgató folytathatta jogi tanulmányait. 1959-ben letette utolsó vizsgáit, és megvédte doktori értekezését, de elmaradt a doktorrá avatás, mert előtte az Oktatási Minisztérium az ország összes egyeteméről kizárta.

Már korábban sikerült mint műszaki szövegek fordítójának munkát kapnia. Ez tette lehetővé, hogy otthagyja a műanyag-feldolgozást. Mint fordító került kapcsolatba a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárával, amelynek igazgatója elintézte, hogy odakerülhessen. 1963-ban átkerült a Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetébe, s végre elindulhatott kutatói pályáján.

A Magyar Központi Statisztikai Hivatal különleges szerepet játszott a társadalomtudományok fejlődésében, elnökének, Péter Györgynek szabadabb gondolkodása miatt. Az ő szárnyai alatt a kommunista világban szokatlan kritikai szellem is teret kapott, de csak módjával és személyválogatás mellett. Szigorú hierarchia érvényesült a tekintetben, hogy a Hivatal munkatársai között ki milyen jelentőségű témával foglalkozhasson, hol és mikor hozhas-sa nyilvánosságra az elért eredményeket.

A tudományos alkotómunkától több mint egy évtizeden át elzárt Andorka Rudolfnak nehéz volt beletörődnie e korlátozásba, amikor a Statisztikai Hivatal gazdag adatbázisai közepette látnia kellett ezen anyag felől-harmadából való elemzéseit. Húsz évig dolgozott a Hivatalban, de sohasem tudta elfogadni ezt a falat, érezve, hogy ez nemcsak a produktív kutatónak köti meg a kezét, hanem hátráltatja az egyes társadalmi problémák megismerését is.

Az első alkalommal a társadalmi mobilitás vizsgálatára végrehajtott adatfelvétel elemzésénél ütközött a hivatali hierarchia rendjébe. Felettese az anyag kiadásra történő rendezését várták tőle, ő viszont az addig végzett munkák hibáira jött rá, és ezeket hozta a téves adatokból már messzemenő következtetéseket levonó feletteseinek tudomására. A reakció a lazuló politikai korszaknak megfelelő volt: nem rúgták ki a Hivatalból, de ezzel a témával többé nem foglalkozhatott. Tíz év elteltével azonban visszatérhetett ezen alapvető társadalmi probléma kutatásához, mégpedig úgy, hogy az új felvételt kezdettől fogva maga vezethette. Felvették a Nemzetközi Szociológiai Társaság Mobilitást Kutató Bizottságába, majd annak elnökségébe, és ezen keresztül 1990-ben beválasztották az egész Társaság elnökségébe is.

Közben azonban más témák kutatására is vállalkozott. Az első „rendre-utasítás” után olyan témát keresett, amely egyre növekvő jelentősége ellenére addig még nem keltette fel a hivatali „zászlós urak” érdeklődését, mivel gusztustalannak minősült. Ez az alkoholizmus társadalmi hátterének vizsgálata volt. A kutatás nemcsak a téma addigi gazdátlansága miatt volt újdonság,

hanem interdiszciplináris jellegénél fogva is úttörő vállalkozásnak bizonyult, valamint áttörés volt abból a szempontból, hogy világossá tette, a társadalmi beilleszkedések zavarai nemcsak a kapitalista múlt csökevényei, hanem a szocialista társadalmi renddel is velejárnak. Az alkoholizmusvizsgálattal társulva a Hivatalban folyó öngyilkosság-kutatásokkal kialakult egy átfogó devianciakutatás, amely mai napig is alapjául szolgál az egyéni magatartás-problémák társadalmi gyökereinek vizsgálatához.

A Népeségtudományi Kutatóintézet magától értetődő vizsgálati témája a termékenység, a születések számának alakulása volt. Különösen azzá tette az 1956-ban meginduló folyamatos csökkenés, amely Magyarországon a '60-as évek elején azon szint alá esett, ami már nem biztosíthatta hosszú távon a népesség újratermelését, a reprodukciót. A kérdés vizsgálatáért hivatalból felelős szakértők egy ideig azt a taktikát folytatták, hogy tagadták a problémát magát: átmeneti jelenségként tüntették fel, hogy ne „izgassák ilyen ügyekkel a Párt vezéreit, a Kormányt”. A magyar népi íróké az érdem, hogy nem hagyta a dolgot ennyiben, és írásaikban jelezték a vészt, a várható következményeket. Péter Györgyre jellemző, hogy azonnal érezte a tudományt ért kihívást, és vizsgálandónak minősítette az addig hivatalosan altatott problémát.

Andorka Rudolf azonnal élt ezzel a lehetőséggel és a Valóságban, a magyar társadalomtudomány akkor leghatásosabb fórumában fejtette ki tudományos érveléssel felfogását a hanyatlásról és annak várható következményeiről. Felettesei felháborítónak és illetéktelennek minősítették a behatolást addig monopóliumként kezelt vadászterületükre, és szilenciumot rendeltek el Andorka további tevékenységét illetőleg. Andorka azonban nem hátrált meg, legfeljebb új utat választott a probléma vizsgálatának: az alacsony születésszám gyökereit kezdte vizsgálni az Ormánságban a családrekonstrukció módszerével. Eredményei széles körű nemzetközi elismerést váltottak ki, és a társadalomtudomány művelőinek újabb körében tették ismertté nevét.

A '70-es évek első felében kapott egy felkérést egy angol kiadótól, hogy írjon egy könyvet, amelyben áttekintést adna a termékenység, a születésszám alakulásáról, okairól szóló kutatásokról. Nagy munkát vállalt ezzel, s nem járt méltó elismeréssel, mert a feladat eleve kizárta az originalitást. Viszont a rangos angol kiadónál megjelent mű bekerült a nemzetközi forgalomba, s több helyen a világban használták az egyetemi oktatásban.

Bár Andorka Rudolf sem a kommunista időkben, sem a rendszerváltás után nem törekedett arra, hogy szorosabb kapcsolatba kerüljön a politikai döntések hozóival, a hatalmi elittel annak invitálásai ellenére sem, kutatási eredményeiből levonta a politika számára adódó következtetéseket. Így születtek a népesedéspolitikára vonatkozó tanulmányai, amelyek, felhasználva az európai országok tapasztalatait, javaslatokká álltak össze. Ezekben kitűnt apjától örökölt politikai alapállása, a nemzeti liberalizmus eszméi által veze-

tett konzervativizmusa. Ez a népesedéspolitika terén a reprodukció biztosítása érdekében való anyagi áldozatvállalást jelentette, ugyanakkor minden kényszer jellegű intézkedést elutasított, így az abortusz teljes tilalmát is, annak ellenére, hogy az abortuszt a születésszabályozás primitív és más módszerekkel helyettesítendő eszközének minősítette.

Az 1970-es években átvette a mások által elindított időmérleg-vizsgálatok szervezését, irányítását. Tovább finomította az addig alkalmazott technikát, és az életmód vizsgálatának, különösen különböző csoportok életmódja összehasonlításának általánosan elfogadott eszközévé tette. Az időmérleg-felvételek legszembeötlőbb eredményei a többlet munkavégzés ijesztő árára mutattak rá, arra, hogy a magyaroknak a többi kommunista ország népességéhez viszonyított jobb életszínvonala milyen kegyetlen önkizsákmányolásból adódott.

1990-ben a TÁRKI kiadásában jelent meg a *Társadalmi riport* első kötete, amelynek egyik szerzője és szerkesztője Andorka Rudolf volt. Az 1970-es évek eleje óta egyre több országban készültek a rendelkezésre álló statisztikai adatok felhasználásával adatriportkötetek, amelyek széles körben kívánták ismertetni az adott ország legfontosabb társadalmi összefüggéseit, a változási tendenciákat. Nem csupán egyszerű statisztikai kiadványok: az adatokhoz elemző interpretáció is járul. Magyarországon az 1970-es évek elejétől fogva foglalkozott a Központi Statisztikai Hivatal a jelzőszámok módszertani problémáival, majd ezen előkészítés után megjelent az első kötet, mely a legfrissebb vizsgálati adatokat nyújtotta olvasóinak.

Ha most eltekintünk azoktól az egyéb témák területén leadott Andorka-névjegyeiktől, és csak az előzőekben tárgyalt nagyobb kutatások áttekintésére szorítkozunk, önkéntelenül felmerül a kérdés, hogy Andorka Rudolf nem vállalkozott-e túl sokra, nem hátráltatta-e témáinak bősége abban, hogy néhány egyedülálló értékű művével vonuljon be a Dunkheimék, Weberék, Simmelek és hasonló társaik alkotta szociológus-pantheonba?

Andorka Rudolf sokirányú tevékenysége szolgálat volt, áldozatvállalás az éppen induló magyar szociológia érdekében. Amikor vállalta a szociológus szakma képviselőtét, még nem volt biztos ennek az évtizedeken át eretnek stúdiumként kezelt tudománynak a helyzete. Végleges elfogadásában nagy szerepe volt azoknak az empirikus, módszertanilag támadhatatlan vizsgálatoknak s ezek eredményeinek, amelyeket néhány kollégájával együtt Andorka végzett.

Idejét és energiáját a különböző témák vizsgálata mellett még oktató- és szervezőtevékenysége is igénybe vette. 1984-ben búcsút mondott a Központi Statisztikai Hivatalnak, s elfogadta a Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem megbízását a Szociológia Tanszék vezetésére. Az akadémiai kutatóintézet és az ELTE Szociológia Tanszéke, majd Intézete mellett stabilizáló-

dik a magyar szociológia harmadik bázisa. Andorka az oktatómunkát kezdetől fogva nagyon komolyan vette, aminek bizonyítéka *Bevezetés a szociológiába* címen kiadott tankönyve, melyet az Aula Kiadó jelentetett meg.

Nem kereste a politikai, közéleti érvényesülést 1990 után sem. Volt iskolatársának, Antall Józsefnek felkérése elől, hogy vállaljon miniszteri tárcát, kitért. Viszont elvállalta a független Országos Tudományos Kutatási Alap megszervezését, irányítását. Új rendszert alakított ki, amely biztosította a kutatási pénzek odaítélésénél az országos kutatói közösségek döntési jogát, ami azóta is érvényesül. Éppen ezért méltatlanul érték a napilapokban megjelent gyanúsítások, amelyek politikai motivációjú részrehajlással vádolták.

Húzódozva vállalta el 1991-ben egyetemének rektori tisztét. Ez még több adminisztrációs lekötöttséggel járt, s kevesebb időt hagyott a kutatómunkára. Ennek ellenére ebben az időszakban készült el és jelent meg 650 oldalas összefoglaló munkája, az új *Bevezetés a szociológiába* című, az Osiris Kiadónál közreadott mű.

Az új *Bevezetés* elkészítésében már nemcsak az adminisztráció terhei, az egyetemi, az egyetem érdekében folytatott politizálás hátráltatta, hanem halálos betegsége is, mely több mint egyéves küzdelem után, az ország legkiválóbb specialistáinak próbálkozása ellenére 66 éves korában legyőzte.

Andorka Rudolf tagtársunk halála nagy veszteség a magyar szociológia számára. Mint ahogy Bartók Béla mondta halála előtt, hogy még teli kofferrel távozik, úgy Andorka szellemi tarisznyája is meg volt töltve ötletekkel, tervekkel.

Nem találó azonban az ő esetében a nekrológokban szokásos fordulat, hogy ti. pótolhatatlan a szociológiát ért veszteség halála miatt. És hogy nem az, az Andorka akadémikus és professzor legfőbb érdeme. A fiatalabb és ma már középkorú szociológusok mestere volt. A kutatási területeinek széles lefedettségével alkalmat adott sokféle érdeklődésű kutatók elindítására, most pedig Andorka vizsgálatainak folytatására. A tőle kapott szakmai útravaló mellett ebben segítséget nyújt az ő erkölcsi magatartásának példája is.

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Bocz Ernő

BELÁK SÁNDOR

(1919–1978)

Elhangzott: 2000. június 17.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

BELÁK SÁNDOR

(1919–1978)

Belák Sándor 1919. április 20-án Enyingen született. Veszprémben a Piarista Gimnáziumban tanult és érettségizett. Egyetemi diplomáját a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdaságtudományi Karán szerezte.

Szervező- és vezetőkézsége már korán, mind a középiskolai kollégiumi, mind az egyetem ifjúsági életében, szervezeteiben kitűnt. Egyben a tudományos munka iránti fogékonysága az egyetemen korán jelentkezett. Agrár-mérnöki diplomájának megszerzése évében, 1941-ben *A mezőgazdasági piacok viszonyai* címmel egyetemi doktorátust szerzett.

Mezőgazdasági pályát a diószegi cukorgyár gazdaságában gazdatisztként kezdte. A háborút követően termelési felügyelőként tevékenykedett.

Belák Sándor életében a legnagyobb fordulatot 1950-ben a tudományos pályára kerülése hozta, amikor is a Délnyugat-dunántúli Mezőgazdasági Kísérleti Intézetbe került. Kemenessy Ernő professzornak köszönhető, hogy felismerte képességeit, munkatársának fogadta, és bevonta széles körű talajtermékenységi és termesztési kutatásaiba, elsősorban a Keszthely térségében elterülő, nagy lápterület hasznosíthatóságának vizsgálataiba.

Belák Sándor 1955-ben *A Balaton környéki láptalajok tulajdonsága, vízrendezése és mezőgazdasági hasznosítása* címmel kandidátusi tudományos fokozatot szerzett.

A lápkutatások bővítésével s újabb kutatók – pl. Tóth András – bevonásával a láp kutatásában nemzetközileg is kiemelkedő eredményeket értek el.

Belák Sándor nemzetközi együttműködést épített ki a Bremeni Állami Lápkutató Intézettel. Elnöke volt az Internationale Moor- und Torf Gesellschaftnak. Alapító tagként működött közre az Internationale Peat Society megalapításában Helsinkiben, amelynek elnökhelyettese volt haláláig.

Kutatómunkája egyidejűleg kiterjedt a Délnyugat-dunántúli Mezőgazdasági Kísérleti Intézet tájjellegű kutatási feladataira is. Életének jelentős és kiemelkedő tudományos alkotómunkája volt a Nyugat-magyarországi pszeudoglejes barna erdőtalajok javítása és hasznosítása. Az Őrség és a határ menti területek tartoznak ebbe a talajcsoportba. E tájnak talaj-termőképessége, illetve az itt termesztett növények termése az 1935-ös évben csak fele volt az országos átlagnak.

Belák Sándor további kiemelkedő kutatómunkát folytatott a Délnyugat-Dunántúl, illetve a Dunántúl nagyobb hányadát kitevő erodált erdőtalajok javítása és mezőgazdasági hasznosítása terén.

Mezőgazdasági tudomány doktori értekezését *A nagyüzemi mezőgazdasági termelés előfeltételei és főbb irányelvei a nyugat-magyarországi erodált erdőségi talajokon* címmel védte meg.

Belák Sándor az 1956-os forradalom után sokat küzdött a társadalmi igazságosság fenntartásáért. A veszélyekkel nem törődve elérte, hogy a forradalom retorziója során elítélt professzorokat, tanárokat az ország legkülönbözőbb kutatóhelyein alkalmazták, míg végül is évek múltán, a politikai szigor enyhülésével, többségük visszatérhetett munkahelyére.

Feladatát, munkásságát a továbbiakban meghatározta az a fordulat, hogy a vidéki ősi agrár-felsőoktatási intézmények reaktiválódtak, és Keszthelyen is 1959-ben a kísérleti intézet az Akadémiával egyesült.

Belák Sándor vezetésével 1959-ben a Délnyugat-dunántúli Mezőgazdasági Kísérleti Intézet is beolvadt a keszthelyi oktatási intézménybe, és a kutatási osztályok az azonos tanszékekhez csatlakoztak. Az oktatási feladatok ellátása mellett a kutatómunka a tanszéki keretben is folytatódott, és minden tanszék mint önálló kutatóhely is szerepelt.

Keszthely kutatómunkájának méretét jelzi, hogy az egyesüléskor 77 oktatója mellett 31 munkatársnak fő feladata maradt a kutatás.

A Keszthelyi Kísérleti Intézetnek annak idején a legtöbb tájjellegű kutatóhelye volt. Ilyen volt Marietta-pusztá, Szentgyörgy-völgy, később a burgonyanemesítő bázis Rinyatamási és Csőpuszta.

Belák Sándor a Keszthelyi Mezőgazdasági Akadémián oktató-nevelő munkáját 1958-ban a Gyakorlati Tanszék vezetőjeként, mint egyetemi docens kezdte meg. Az Akadémia és a Kutatóintézet egyesítésekor 1959-ben az Akadémia igazgatóhelyettese lett, és tanszékvezetőként egyben a tangazdaság igazgatói teendőit is ellátta. 1960-tól az Akadémia igazgatójaként a két intézmény egyesüléséből származó kezdeti heterogenitást – nagy áttekintő- és átfogóképességével – eltüntette. A sikeresebb oktatási feladat megvalósítása érdekében az oktatás, kutatás és gyakorlat egységét kitűnően megalkotta.

A kormányzat 1962-ben a három ősi akadémiát mezőgazdasági főiskolai rangra emelte. Belák Sándort egyidejűleg egyetemi tanárnak nevezték ki, s a

szokásos hároméves időtartamra egyben a Keszthelyi Agrártudományi Főiskola rektora lett. Az akadémiáknak főiskolai rangra emelésében tevékenységének jelentős szerepe volt.

Az előzőekben említett oktatás minőségét elismerve mind a három főiskola a végzős hallgatóknak az Agrártudományi Egyetem Mezőgazdaságtudományi Karával egyenrangú agrármérnöki képesítést adott.

A felsőoktatási intézmények oktatási szintjének folyamatos emelésével párhuzamosan a kormányzat – a nemzetközileg egységes, ősi hagyományok általánosítása miatt – 1963-ban a főiskolák rektorainak is az ünnepeken a rektori lánc viselését általánossá tette. Belák Sándor gondosan vigyázott a hagyományok megőrzésére, a keszthelyi rektori lánc emblémáját az eredeti „Georgikoni embléma” mintájára készítette el. A láncon lévő érmen a közismert georgikoni mondás olvasható: „Vive memor nostri rigidi servator honesti” – „Éljen emlékünkből szilárdan a becsület szolgálata!”

Belák Sándor életútját az állandóan növekvő feladatok vállalása és azok magabiztos megoldása jellemezte. Különösen az oktatási feladatok ellátása volt számára szent. Érdekes összeesés, hogy Belák Sándor és a társszerzői – Ács Antal, Kovács László – egységes tankönyve *Mezőgazdasági üzemek vezetése* címmel akkor jelent meg, amikor mind a hárman egy időben rektorok voltak.

Belák Sándornak az oktatás, a szervezés mellett a tudomány fejlesztése is nagyon fontos, permanens feladata volt. Örök érdeme, hogy – 1956-ot követően – 1957-ben a Georgikon Napokat életre hívta, hogy Európa-szerte általánosan ismertté tegye a magyar nemzet oktatáskultúra-fejlesztő tevékenységét, a világon az első mezőgazdasági felsőoktatás létesítését, a Georgikon 1797. évi alapítását. A Georgikon Napok létrehozásával célja volt egyben egy olyan tudományos fórum megteremtése, amelyen a hazai és nemzetközileg fontosabb kutatási témákat meg lehetett vitatni.

A Georgikon alapítását követően csak 1818-ban alapították az első mezőgazdasági felsőoktatási intézményt Stuttgart-Hohenheimben, amikor hazánkban Mosonmagyaróváron már a második agrár-felsőoktatási intézmény létesült. Később a Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Akadémia – a bécsi Landwirtschaftliche Hochschule elődeként – Ausztria agrárfelsőoktatás-igényét is kielégítette.

A Georgikonban a fiatalok kezdetben latin, majd német nyelven tanultak. Csak az 1848-as szabadságharc után tértek át a magyar nyelvű oktatásra.

A XIV. Georgikon Napra esett a Georgikon alapításának 175. évfordulója. Ezen a jubileumi rendezvényen hihetetlenül nagy volt a részvétel és az érdeklődés. Tizennégy országból 19 külföldi egyetem és kutatóintézet, valamint 18 hazai felsőoktatási intézmény hivatalosan képviseltette magát.

A jubileum alkalmából Belák Sándor óriási energiával feltárta a Georgikon gyakorlati oktatására, illetve a gazdálkodás gyakorlatára rávilágító

Georgikon Majormúzeumot, és egyben restauráltatta az ősi Georgikon oktatási célját szolgáló épületeket, létesítményeket.

Ugyancsak a jubileum alkalmával a hazai mezőgazdasági tudományok úttörőinek, akik egyben a Georgikon első professzorai is voltak, szobrot emeltetett. Ezzel egyben hagyományt teremtett a Keszthelyen munkásságukkal kiemelkedő professzorok szobrainak a további felállítására is.

Belák Sándor mindenre kiterjedő figyelmének köszönhető, hogy újból életre hívta a Georgikon ifjúsági alkotómunkáját ösztönző ifjúsági önképző Georgikon Kört. A Georgikon Kör rendezvényei eseményszámba menőek voltak, mivel az összejöveteleken a tanári kar tagjai is rendszeresen részt vettek. A Georgikon Kör elnöke az intézmény egy-egy hallgatója volt. A kiváló tudományos előadásokat a védelnök tanár javaslatára beírták a kör Aranykönyvébe.

Az ismert szakemberek közül annak idején, mint hallgató, Láng Géza elnöke volt a Georgikon Körnek. Utolsó elnöke magam voltam. Sajnos az akkori népi kollégiumi mozgalom a Georgikon Kört megszüntette.

Az első rektori turnusát követő három év után, 1968-tól újból rektornak választották.

Keszthelyen a szakmérnökképzés kibontakoztatása nagyon sikeres volt. A Keszthelyi Növényvédelmi Kutatóintézet messzemenően biztosította a növényvédelmi üzemmérnöki szak sikeres, elmélyültebb képzését. Belák Sándor sokoldalú tudományos és közéleti munkásságának is köszönhetően a 21/1968. sz. törvényerejű kormányrendelet életre hívta a vidéki egyetemeket.

Az ősi agrártudományi felsőoktatási vidéki intézmények 1954-től kezdve 14 év alatt tudták csak elérni, hogy az akadémiai lépcsőről indulva 1968-ban újból visszanyerjék az 1949-ben elvesztett egyetemi rangjukat.

A Keszthelyi Agrártudományi Egyetem – Belák Sándor egyetemi rektor vezetésével – négy karral kezdte meg működését: Keszthelyi Agrártudományi Egyetem, Mosonmagyaróvári Agrártudományi Egyetem, Körmendi Agrártudományi Főiskola, Nagykanizsai Agrártudományi Főiskola.

Erre az időre esett, hogy hazánk növénytermesztésének ugrásszerű fejlesztéseként a törvényerőre emelt húszéves terv feladatul tűzte a hazai termések két két- és félszeresére növelésével az Európához való felzárkózásunkat. Ennek a gigantikus tervnek a teljesíthetősége miatt a kormányzat a kutatás korábbi elaprózottságának felszámolása végett javaslatainkra a Tudománypolitikai irányelvekben egységes, komplex együttműködésre kötelezte nemcsak a növénytermesztésnek a talajérő-gazdálkodáshoz közelebbről felzárkózó tudományokat, hanem a növénytermesztésbe nagyon szélesben integrálódó összes tudományt is.

Keszthelynek – a húszéves tervet közvetlenül segítő – három célprogramos kutatási feladata volt:

1. a talajérő-gazdálkodás kérdéseinek komplex vizsgálata,
2. a burgonyanemesítés és -termesztés komplex kutatása,
3. az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek vezetésfejlesztése.

Az első kutatási programban 24 intézmény működött együtt. A burgonya-témába 8, a nagyüzemek vezetésfejlesztésébe 14 intézmény kapcsolódott be.

A mezőgazdasági nagyüzemek vezetésfejlesztése az új nagyüzemek új konstrukciója miatt – mindenben nagy intenzitású pénzügyi, kémiai, műszaki stb. feltételek mellett – nem empirikus, hanem elmélyült tudományos kutatóelemezést, új tudományág megteremtését igényelte. Belák Sándor, mint ennek a témának a vezetője, lehetővé tette egy új tudományág kollektív megteremtését és folyamatos továbbfejlődését.

A szívós, kiemelkedő oktató-, kutatómunka gyümölcse 1970-ben beérett. Belák Sándort nemzetközileg is elismert tudományos munkásságáért a Max Planck Társaság 1970-ben tiszteletbeli tagjává választotta. A Magyar Tudományos Akadémiának ugyancsak ebben az évben levelező tagja lett, és 1970-től 1980-ig a Mezőgazdasági Üzemtani és Üzemvezetési Bizottság elnöki tisztét is viselte.

Belák Sándor az a ritka személyiség volt, aki képes az erők összefogására és a szellemi kapacitások aktivizálására.

Az egész világmindenséget s magát a társadalmat is egy nagy törvény tartja össze. Belák Sándor egész életében csak ennek a törvénynek engedelmeskedett, és talentumával s a rábízott feladatok megoldásával kitűnően sáfárkodott.

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Starosolszky Ödön–Vágás István

BOGÁRDI JÁNOS

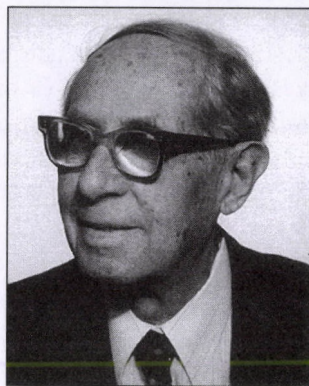
(1909–1998)

Elhangzott: 2000. január 20.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

BOGÁRDI JÁNOS

(1909–1998)

Bogárdi János, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, hazánkban és külföldön egyaránt ismert magyar vízépítő mérnök 1998. november 18-án hunyt el. Életpályája átfogta majdnem az egész évszázadot. Tevékenysége kiterjedt a tervezésre, kivitelezésre, kutatásra és oktatásra. Tudományos eredményei világviszonylatban elismertek.

1909-ben született a Torontál megyei, ma Jugoszláviához tartozó Tor-dán. Mérnöki tanulmányait 1927–31-ben végezte Budapesten. 1931-ben mint szigorló mérnök a Rábán épülő duzzasztómű tervezési és építési munkálatainál, 1932-től mint vállalati mérnök a Hanság-csatorna kotrási munkálatainál dolgozott. 1933-tól 30 éven át az állami vízügyi szolgálatnál volt alkalmazásban. Az Országos Vízgazdálkodási Hivatal 1948. évi megalakulásakor a Vízrajzi Osztálynál csoportvezető főmérnöki, majd a Vízgazdálkodási Tudományos Kutató Intézet 1952. évi megalakulásától kezdődően tudományos osztályvezető beosztásban dolgozott, 1955-től mint az új hidraulikai laboratórium vezetője. 1962-ben egyetemi tanárrá nevezték ki a Budapesti Műszaki Egyetem Építőmérnöki Karán a Vízépítési Tanszékre, ahol 1979. december 31-ig, nyugdíjazásáig oktatott.

A vízügyi szolgálatban első munkahelye a nyíregyházi folyammérnöki hivatal volt, ahol a Tisza szabályozási munkálataival, árvízmentesítéssel és belvízrendezéssel foglalkozott. 1935-től a győri folyammérnöki hivatalnál kisvíz-szabályozási munkálatokban vett részt. 1940–41 telén a budapesti folyammérnöki hivatal kötelékében a dunai árvízvédekezésnél, majd építésvezetőként működött. 1941-ben külön megbízás alapján a Duna budapest-paksi szakaszának általános szabályozási tervét készítette el. 1941 májusában

a Vízrajzi Intézethez (a mai VITUKI jogelődjéhez) helyezték, amelynek 1945 júniusától igazgatója lett. Itt részletesebben vízjelzéssel, árvíz és jégjelzéssel, hidrológiával és hidrometriával foglalkozott: kutatásokat folytatott és tanulmányokat írt.

Tudományos kutatásait egyébként már 1935-ben megkezdte a folyóvizek hordalékmozgásának tanulmányozásával Győrben. Rövidesen amerikai ösztöndíjat kapott, és az 1937–38-tanévben amerikai tanulmányúton volt. *A folyóvíz által szállított kavicsok* címmel értekezést írt, és az Iowai Egyetemen Master of Science-szé avatták. A tudományos kutatás előmozdítását szolgáló Sigma Xi Egyesület (Iowa City, USA) 1938-ban tagjává választotta. Az Országos Öntözésügyi Hivatal megbízásából a '40-es évek elején a tiszántúli öntözések részeként tervbe vett tiszalöki duzzasztómű folyószakaszán a Tisza lebegtetett hordalékmozgására vonatkozó méréseket és tanulmányokat végzett. Vizsgálatokat folytatott a hazai belvízrendezés céljaira a lefolyási tényezők és a fajlagos vízszállítás meghatározására.

Az 1946–47. évi tanév kezdetétől a Budapesti Műszaki Egyetem I. Vízépítéstani Tanszékén meghívott előadó lett. 1947-ben a „Vízfolyások hordalékmozgása” tárgykörben az egyetem magántanárává képesítette. A Tudományos Minősítő Bizottság megalakulásakor, 1952-ben részére a műszaki tudományok doktora fokozatot ítélte meg. 1962-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1973-ban rendes tagjává választotta. 1962. augusztus 1-jén a művelődési miniszter a Budapesti Műszaki Egyetem Vízépítési Tanszékére egyetemi tanárrá nevezte ki.

Tudományos kutatásait 1962-ben akadémiai székfoglaló előadásában foglalta össze. Ezeknek fő eredménye az általános mechanikai hasonlóság és a hidraulikai hasonlóság elméleti kérdéseinek a hatóerők és a folyadék anyagi tulajdonságai szempontjából való feldolgozása volt. A hordalékmozgás jelenségeit új hasonlósági rendszerrel határozta meg 1965–66-ban. 1971 októberében jelent meg a tárgykört összefoglaló könyve, amelyben a lebegtetett hordalékszállítás új mérlegegyenletei és a hidraulikai hasonlóság új tételei a legfontosabb tudományos eredmények.

Az 1950-es évektől széles körű nemzetközi tevékenységet fejtett ki. Több ízben járt a Szovjetunióban, s 1954-ben hosszabb tanulmányutat tett Moszkvában és Leningrádban. 1958-ban Magyarország képviselőjeként részt vett a Meteorológiai Világszervezet (WMO) Európai Bizottsága Hidrológiai Munkacsoportja ülésén, ahol elnökké választották, majd a Világszervezet európai bizottságának III. madridi ülésén 1960 októberében újabb 4 évi időtartamra az újjáalakított Hidrometeorológiai Munkacsoport elnökévé is. 1959-ben és 1960-ban az ENSZ, ill. az ENSZ Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezete (FAO) felkérésére két ízben végezett szakértői munkát az Egyesült Nemzetek Technikai Segélynyújtási Keretén belül.

1964. január végétől 1965. február végéig az Iowai, az Utahi és a Colorádói Állami Egyetemek meghívására egy évig az Egyesült Államokban vendégprofesszorként tanított. Az Amerikai Mérnökök Egyesülete, az Egyesített Mérnöki Tanácsa és a Nemzeti Tudományos Alap meghívására két hónapos előadó körutat tett az Egyesült Államokban, amelynek során mintegy 100 előadást, konferenciát és szakmai kerekasztal-megbeszélést tartott.

1965–85. között a MTA Vízgazdálkodás-tudományi Bizottság elnöke, ezt követően 1990-ig tagja, 1973–1980 között a Mérnöki, Építészeti és Közlekedéstudományok Szakcsoportjának vezetője. 1966–1978 között minden évben az UNESCO rendezésében Budapesten és Padovában a fejlődő országok mérnökei részére rendezett Nemzetközi Hidrológiai Továbbképző Tanfolyamon előadásokat tartott.

1967 novemberében és 1970 januárjában a belgrádi Műszaki Egyetemen, az 1968, 1972, 1975. évek tavaszi-nyári szemeszterén a bécsi Műszaki Egyetem meghívására vendégprofesszorként működött. A bécsi egyetemen 1976–78 között, a karlsruhei egyetemen 1974-ben tartott előadásokat, szemináriumokat. 1970 júniusában Grazban volt vendégprofesszor a grazi egyetem meghívása alapján.

Számos külföldi és nemzetközi kitüntetésnek lett birtokosa. 1969-ben a Német Szövetségi Köztársaság Vízgazdálkodási Egyesülete a Gotlieb Hagen emlékéremmel tüntette ki. 1970-ben az Osztrák Vízgazdálkodási Egyesület tiszteleti taggá választotta. 1973-ban a bécsi Műszaki Egyetem tiszteletbeli doktorává avatták.

A Nemzetközi Hidraulikai Kutatásügyi Szövetség Magyar Nemzeti Bizottságának (ICID) 1966 óta volt elnöke, 1985 óta pedig tiszteletbeli elnöke. Az ICID alelnöke volt 1973–76 között, 1976 óta pedig tiszteletbeli alelnöke. A Padovai Tudományos Irodalmi és Művészeti Akadémiának 1977 óta tiszteleti tagja. 1977-ben a Magyar Hidrológiai Társaság tiszteleti tagjává választotta. Kitüntetései közül kiemelendő a Munka Érdemrend arany fokozata (1979) és a Széchenyi-díj (1993).

Bogárdi János szakmai életútja kiterjedt és teljes volt. Több olyan tudományterületet művelt, amelynek hagyományos hazai iskolája volt vagy van, és ezeken a területeken nemzetközi megmérettetésben öregbítette a magyar vízepítő mérnökök hírét. A korrelációs számítás hidrológiai alkalmazásától a modellkísérletek elméletén át a transzportjelenségek leírásáig számos eljárást vezetett be a hazai vízepítésben, amelynek során jól hasznosította nyelvismeretét, illetve matematikai jártasságát, a mérnöki alaptudományok ismeretét. A vízügyi szolgálatban a hordalékmozgás elméleti megalapozásával tűnt ki, elsőként írva átfogó könyvet erről a tárgyról. Korosztálya elsősorban elméleti szakemberként tisztelte, mert az elmélyült munka inkább volt kedvére való, de az elmélet gyakorlati alkalmazása is közel állt hozzá.

Mindez lehetővé tette, hogy két erősen eltérő világhírű nemzetközi szervezet, a Nemzetközi Öntözési és Vízrendezési Szövetség (ICID), illetve a Nemzetközi Hidraulikai Kutatási Szövetség (IAHR) is megválassza alelnökének. Az előbbi átfogó, az utóbbi speciális ismereteit tisztelte meg. A WMO Európai Régiójában, a '60-as években az első hidrológiai munkacsoport elnökének is őt választották.

Tisztelői és barátai, tanítványai és kollégái megtartják emlékezetükben. Gondolatai és szakmai eredményei tovább élnek, és sokáig fenntartják emlékét. *A magyar vízgazdálkodás nagyjai sorában tartják számon, mert világviszonylatban öregbítette a magyar vízépités hírét és nevét.*

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Medzihradszky Kálmán

BRUCKNER GYŐZŐ

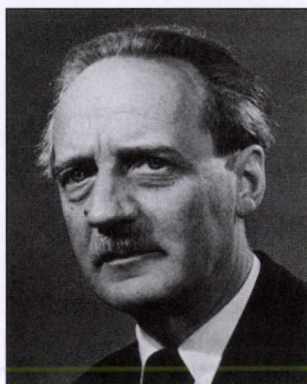
(1900–1980)

Elhangzott: 2000. november 2.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

BRUCKNER GYŐZŐ

(1900–1980)

A Kémiai Tudományok Osztályától 2000 tavaszán kaptam azt a megtisztelő felkérést, hogy Bruckner Győző születésének 100. évfordulója alkalmából emlékbeszédet mondjak róla. Úgy éreztem azonban, hogy a közvetlen munkatársaknak, akik ugyanúgy hosszú éveket vagy évtizedeket töltöttek el Bruckner Győző mellett, szintén joguk volna megemlékezni száz éve született főnökünkről. Úgy döntöttem ezért, hogy ezt a megtiszteltetést megosztom másokkal is, s így adódott, hogy az ünnepi alkalomból négyen beszélhettünk. Magam vállaltam tudományos életútjának ismertetését, Kucsman Árpád barátom egy negyedszázados közös kalandjukról, Bruckner Győző nagyszabású tankönyvének írásáról emlékezett meg, Hollósi Miklós mint a régi Bruckner-tanszék jelenlegi vezetője kapott harmadiknak szót, s végül Tomasz Jenő a Prof hallgatójaként szerzett néhány élményéről beszélt nekünk. Mindnyájan szívesen vállalták a feladatot, s próbáltunk egyeztetni is, hogy beszédeinkben ne legyen sok átfedés. Ez persze teljes mértékben nem volt megvalósítható, hiszen számos élményünk közös volt, s ezekre valamennyien szívesen emlékeztünk vissza. Emlékbeszédem nyomtatásban is megjelenő változatába ezért az ő gondolataikat is beilleszttem.

Bruckner Győző a Budapesti Műszaki Egyetemen szerzett vegyészmérnöki diplomát 1925-ben, majd Szegeden, az egyetem Fizikai-Kémiai Tanszékén, Kiss Árpád professzor mellett írta meg doktori disszertációját, élete egyetlen fizikai kémiai témájú művét, melyet *sub auspiciis gubernatoris* kitüntető fokozattal védett meg 1928-ban, éppen az én születésem esztendejében. Fizikai kémiai karrier azonban nem lett belőle. A Szerves és Gyógyszerészi Kémiai Intézetben Széki Tibor mellett kapott díjtalan gyakornoki állást, s Széki segítségével a berlin-charlottenburgi műegyetemen, Schönberg mellett tölthetett egy esztendőt a Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként,

olyan szellemi óriások körében, mint Planck, Einstein, Laue és Nernst. Nem kétséges, hogy a Schönberg-intézet pezsgő tudományos élete szabta meg további életútját, s visszaérkezve Szegedre, szívvel-lélekkel s hatalmas ambícióval és energiával kapcsolódott bele az akkor újjáépülő Szerves Kémiai Tanszék megszervezésének, berendezésének nagy munkájába.

A fiatal doktor 1929 őszén Grazba utazott Fritz Pregl intézetébe, a szerves mikroanalízis módszerének elsajátítása céljából. Pregl biokémiai kutatásai közben nagy mennyiségekből kiindulva nagyon kevés, ismeretlen szerkezetű szerves anyaghoz jutott, melynek elemi összetételét az akkori módszerekkel nem tudta meghatározni. Évtizedes szisztematikus munkával finomította az elveiben ismert égetési eljárást, és sikerült azt végül néhány mg anyaggal is megvalósítania. Munkáját segítette a Kuhlmann-nal együtt konstruált mikromérleg, mellyel mikrogrammos pontossággal tudta mérni az elégetendő anyagot s annak megkötött égéstermékeit. Bruckner mindössze egy hónapot töltött Grazban, de a feljegyzések szerint éjt nappallá téve dolgozhatott, mert e hónap alatt legalább tízféle mikroanalitikai módszert sajátított el, többek közt a szén-, hidrogén-, nitrogén-, kén-, acetyl-, metoxilcsoport-meghatározásokat. Pregl Bruckner számára kitűnő bizonyítványt állított ki az elsajátított módszerek felsorolásával.

A metoxil-meghatározást idehaza még Bruckner is továbbfejlesztette, cikket is írt belőle, az öreg „lengetős” kuhlmannnt pedig Szegeden és Pesten még sokáig használták a mikroanalitikusok, mielőtt a korszerűbb légfékes mérlegek divatba jöttek volna. Egy ilyen mérleg ma is az ELTE Kémiai Tanszékcsoport házi múzeumának féltett kincse, s a látványosi épület aulájának egyik üvegszekrényében látható.

Bruckner prof, a saját elbeszélése szerint, egy mikro-égető berendezést Szegeden összeállítva be is mutatta frissen szerzett tudását főnökének, Széki Tibornak. Széki átadott neki egy olyan mintát, melyet ő előzőleg a régi módszerrel fáradságos módon megelemezett, s amikor Bruckner alig egy óra múlva már vitte hozzá a parallel égetés eredményét, alig akart hinni a szemének, mert az bizony teljesen megegyezett az általa kapott adatokkal. Az elbeszélés szerint Széki elő sem vette többé a régi apparátust, s a szerves mikroanalitika a szegedi laboratóriumból megindult országhódító útjára. Bízást mondhatjuk, hogy innen származik minden magyar mikroanalitikai iskola, s az analitikusok jó része közvetve vagy közvetlenül Bruckner tanítványának mondhatja magát.

Kezdeti szerves kémiai tudományos munkásságát a Széki-intézet vagy talán maga Széki professzor hagyományai határozták meg. Széki Tibort ugyanis mindig érdekelték a természetes anyagok, s Bruckner azokba a munkálatokba kapcsolódott bele, melyek az *Asarum europaeum* (kapotnyak) illóolajának, az azaron-olajnak komponenseivel, azok izolálásával, szerkezet-

vizsgálatával és kémiai reakcióival foglalkoztak. Székiről tudni kell, hogy ő maga nagyon jó preparatív szerves kémikus volt, de nem sokat törődött a kémiai reakciók mechanizmusával, a reakciók hajtóerejével, s teljes mértékben az empiriára támaszkodott. Magam is Székinél tanultam a szerves kémiát 1947–48-ban, s jól emlékszem egy szaklaboratóriumi beszámolómról, amit akkor persze nem szaklaboratóriumnak hívtak, az „önálló bűvárkodás” volt „szaktanári engedéllyel”. Ez az irodalmi beszámoló az akkor még újdonságnak számító karbonium-kationról szólt, s Széki, figyelmesen végighallgatva, csak annyit mondott: szép bizony ez az organikus kémia, csak azokat a fránya elektronokat ne találták volna ki!

Az azaronolaj komponenseinek azonosítása során Bruckner és Széki elkészítették az azaron, metilizoeugenol és az izoszaflol pszeudonitrozitjait, Wallach megfigyelése nyomán, aki az olefinek nitrozus gázokkal való reakciójával vicinális nitrozo-nitro vegyületeket nyert. A propenil oldalláncú fenoléterekből keletkező pszeudonitrozit nitrozocsoportja ecetsavanhidriddel, csepp kénsavval katalizálva acetoxicsoporra cserélődik. Az igazán jelentős felfedezés azonban csak ezután jött. Bruckner ezt az acetoxi-nitro vegyületet elektrolitikusan redukálva nemcsak a várt acetoxi-amino vegyülethez jutott, hanem a reakcióelegy meglúgosításakor az N-acetil vegyületet is izolálni tudta, azaz az acetilcsoport a hidroxilról az aminocsoportra vándorolt. Ez a folyamat reverzibilis volt, savanyításkor az amidből ismét észter lett. Az így nyert anyagok jelentőségére mutat, hogy ezek közvetlen rokonai a β -fenil-etilaminoknak, ahova pl. az adrenalin és a noradrenalin is tartozik.

Itt a kémiával időben kicsit előreszaladtunk, mert a reverzibilis acilvándorlás már Bruckner önálló felismerése volt. Széki Tibort ugyanis 1935-ben meghívták a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemre, a szegedi intézetet pedig Kiss Árpád professzor vette át, akiről mint a szerves kémia előadójáról az akkori diákoknak nem sok jó emléke maradt. Kiss Árpád mellett így Bruckner teljesen önállóan dolgozott, s ez maradt a helyzet akkor is amikor az intézet vezetését Szent-Györgyi Albert vette át. Szent-Györgyi Albert hamarosan megbízta Brucknert a szerves kémia főkéllégium előadásával, s egyidejűleg teljes önállóságot biztosított számára kutatómunkája témájának és munkatársainak kiválasztásában. Ráadásul Szent-Györgyit határozottan támogatta a Rockefeller Alapítvány, s így korszerű felszerelés állt rendelkezésükre. Szent-Györgyi meleg támogatásával lett Bruckner egyetemi tanár 1940-ben, s ipari kapcsolataik révén vegyszerben sem volt hiány.

Az acilvándorlás-téma továbbfejlesztése során az N-acetil-vegyületet sikerült foszforoxikloriddal izokinolinná ciklizálni. Ez részben igazolta is az acilvándorlást, másrészt pedig olyan új izokinolin-szintézist jelentett, mely az addigiakat messze túlszárnyaló előnyökkel rendelkezett. Az új reakció a Bruckner-féle izokinolin-szintézis néven vonult be a szakirodalomba.

A szegedi évekből még két fontos téma érdemel említést, mivel ezeknek jelentősége túlnőtt az országhatáron. Az egyik az a megfigyelés volt, hogy a Diels–Alder szintézisnél vicinális dienként viselkedhetik egy propenil-oldalláncú fenoléter is, ahol a második kettős kötést az aromás rendszer szolgáltatja.

A filodién maleinsavanhidriddel kiváltott cikloaddíció felfedezését követően a témát alaposan körüljárva s közben sikeres vitába keveredve külföldi iskolákkal is, Bruckner mintegy tíz dolgozatban számolt be az elért eredményekről. 1947-ben, Euler intézetét látogatva, ezekért az eredményekért nyerte el a Svéd Kémiai Egyesület ötévenként adományozott Scheele-érmét is. Addigi tudományos és oktatómunkája eredményeként lett 1946-ban az Akadémia levelező tagja, kapott először Kossuth-díjat 1949-ben, majd ugyanebben az évben az Akadémia rendes tagjává is választották.

A másik, valóban korszakalkotónak mondható eredmény a természetes poliglutaminsav felfedezése volt 1937-ben. Ki gondolta volna akkor, hogy az önmagában is igen jelentős híradás egy egész tudományág magyarországi születésnapjának számít, s a poliglutaminsavak háború utáni szerkezetigazolása és szintézise óta Bruckner Győzöt tartjuk a magyar peptidkémiai iskola megalapítójának!

A mikrobiológus Ivánovics György és a szerves kémikus Bruckner Győző 1937-ben publikálták a természetes poliglutaminsav izolálását a virulens lépfenebacillus tokanyagából és a *Bacillus subtilis* táptalajából. Nemsokára kiderült, hogy ez az anyag parciális antigénjelleggel (haptén) rendelkezik, s ez felelős a két bacillusfaj szerológiai rokonságáért. A vegyület addig ismeretlen sajátságokkal rendelkezett, polipeptid volt, de nem adta a szokásos biuretreakciót, hidrolíziskor egyetlen aminosavat, a glutaminsavat szolgáltatta, vagyis ún. monoton polipeptid volt, a lépfenebacillus tokanyagából izolált peptidből nyert glutaminsav D-konfigurációjú volt, tehát ellentétes a fehérjékben található glutaminsavval, ilyet a természetben Brucknerék fedeztek fel először. A vegyület molekulásúlya 7000 körül volt, de lehet, hogy intakt állapotban még nagyobb, az izolálás és az analitika (Van Slyke-aminovégcsoport-meghatározás) körülményei közt ugyanis a parciális lebomlás lehetősége nem volt kizárható.

Az ezzel kapcsolatos kísérlet Szegeden akkor félbeszakadt, de amikor Brucknert 1949-ben Budapestre hívták a nyugdíjazott Széki Tibor helyére, a Pázmányon is beköszöntött a peptid-korszak. Erre elsősorban az adott okot, hogy időközben angol iskolák is foglalkozni kezdtek ezzel a természetes anyaggal, s az evidenciákat (a biuret-reakció hiánya, immunológiai viselkedés) figyelmen kívül hagyva, váltig az α -poliglutaminsav-jelleg mellett álltak ki. Bruckner Budapesten, megnövekedett személyi állományával megerősítve, a tőle megszokott szisztematikus és a klasszikus szerves kémia módsze-

reivel felfegyverzett úton szabatos lebontásos vizsgálatokkal igazolta a γ -kötésű struktúrát.

Talán képletek nélkül is könnyen belátható, hogy egy csupa α -glutamil-kötésekből álló polipeptid minden egysége egy γ -karboxilcsoportot, minden γ -glutaminkötésű egység pedig egy α -karboxil-csoportot tartalmaz szabadon, reakcióképes állapotban. Ezeken Hofmann- vagy Curtius-lebontást alkalmazva, majd az így átalakított polimert savasan elhidrolizálva, minden α -kötésű glutaminsavegységből α,γ -diaminovajsav, minden γ -kötésűből pedig β -formilpropionsav keletkezik.

Nos, a természetes poliglutaminsavból ily módon nyert formilpropionsavat nitrofenilhidrazonja formájában kristályosan izolálni lehetett, diaminovajsav pedig nyomokban sem keletkezett. Magam – kezdeti nagy bánatomra – 1950 őszén kapcsolódtam be a szerkezetvizsgáló munkába, s eközben fedeztük fel az intramolekuláris transzpeptidáció jelenségét, melyből életem első s mindjárt Bruckner Győzővel közös publikációmát írtam – illetve írt meg helyettem a Főnök.

A szerkezetvizsgálatot a teljes szintézis követte. Nem egyszer és nem kétszer végezte el Bruckner munkatársaival a γ -poliglutaminsav szintézisét: ahogy a szintetikus peptidkémia módszerei fejlődtek, minden módszertani javítást kipróbált a polimer felépítésére, hogy a legkisebb lehetőségét is eloszlassa az egységes γ -kötésű rendszerrel szemben felvetődött kételyeknek. A Szerves Tanszéken 1950 és 1965 között mindenki a poliglutaminsav bővületében vált peptidkémikussá. Jobbára a poliglutaminsav-sikereknek tudható be Bruckner Győző második Kossuth-díja 1955-ben.

1959-ben kezdődött a nagy kaland, az adrenokortikotróp hormon szintézise. Addigra az ELTE-n működő peptidkutatók mellett két másik csoport is mutogatni kezdte oroszlánkörmeit, a Gyógyszeripari Kutatóintézetben Bajusz Sándor mellett, s a Kőbányai Gyógyszerárugyárban pedig Kisfaludy Lajos irányításával. A három nagy tekintélyű vezető, Bruckner Győző, Pillich Lajos és Vargha László, idősebbnek találta, hogy a három csoport erőit összefogva, egy nagyszabású peptidszintetikus munkát kezdeményezzen, mely egyidejűleg volt hivatott megteremteni a magyar peptidkémia nemzetközi elismertségét s produkálni egy a gyógyászatban régen nélkülözött peptidhormont, melyet csak igen hátrányos tulajdonságok mellett sikerült addig természetes forrásból izolálni.

Bruckner Győzőnek természetesen nem kellett már manuálisan is részt vennie a szintetikus munkában, nem kellett elmerülnie a peptidkémia napról napra növekvő módszertani tengerében, azt már csinálták a körülötte felnövő fiatalok. Az ő feladata a három kutatócsoport munkájának összehangolása volt, figyelemmel kísérte a szintetikus munka előrehaladását, a rendszeres megbeszélések alkalmával megosztotta hatalmas experimentális ta-

pasztalatát a kísérleti munkát végző kutatókkal, közkinccsé tette elméleti kémiai ismereteit, sztereokémiai szemléletmódját. Igen sokat tett nemzetközi kapcsolatainak kihasználásával a biológiai mérések szervezése, kísérleti minták megszerzése érdekében. Ma is őrzöm e megbeszélések néhány emlékeztetőjét s a szintézissel kapcsolatos külföldi levelezést.

A kezdeti cél a 39 aminosavból álló polipeptid első 28 aminosavját tartalmazó oktakozapeptid szintézise volt, mivel ez az irodalom szerint már a teljes biológiai hatást hordozza. A három csoport közt szétosztottuk a szintetikus feladatot, az N-terminális nonapeptid az egyetemen készült, a közbülső dodekapeptid a kutatóintézetben, a C-terminális heptapeptid pedig a gyárban.

E peptidek a megfelelő védőcsoportokkal ellátva nem egészen másfél év alatt elkészültek, s szintézisükről a három csoportvezető 1961-ben a moszkvai peptidszimpoziumon már be is számolt. Szabadalmi okokból az első publikációk csak 1962-ben jelenhettek meg, egyben ezek voltak az egyetlenek, melyekben Bruckner Győző neve a szerzők közt szerepelt. A fragmensek összekapcsolását a Szerves Kémiai Tanszéken végeztük el. A huszonnyolcas peptid szintézisét később más védőcsoport-kombinációval és fragmensfelosztással megismételtük, hogy az eljárás ipari méretekben is alkalmazható legyen. Később aztán – ha lúd, legyen kövér! – elkészült a 39 aminosavat tartalmazó humán ACTH is, sőt azt is kétszer kellett szintetizálni, mert az irodalomban megadott első szekvencia tévesnek bizonyult. Talán az ACTH-szintézis sikereinek volt köszönhető, hogy 1967-ben Bruckner Győzőt a nagynevű Deutsche Akademie der Naturforscher Leopoldina is tagjai sorába választotta.

Bruckner Győző ebben az időben már teljes erővel híressé vált tankönyvén dolgozott. Amikor őt 1949-ben Budapestre helyezték, a „Kis Gróh” szerves kémiai kötete volt az egyetlen magyar nyelvű írásos anyag, amelynek alapján tanulni és vizsgázni lehetett, hiszen a stencilezett Széki-jegyzet a maga gótikus benzolgyűrűivel bizony teljesen alkalmatlan volt a kornak megfelelő színvonalú és pedagógiai műgonddal felépített Bruckner-előadások követéséhez.

Az 1950 őszen megkezdett munkáról senki sem gondolta volna akkor, hogy élete utolsó órájáig elkíséri, hiszen az átdolgozott hatodik kötet már Bruckner Győző halála után került ki a nyomdából.

Szó volt már arról, hogy Széki Tibor kísérletes szerves kémiáját Bruckner Győzővel egy oknyomozó, elméleti megalapozottságú, sztereokémiai szemléletű organikus kémia váltotta fel. Tankönyvének írásakor is ez a tudományos szemlélet irányította, munkatársai segítségével felkutatta a szakirodalomban található korszerű tudományos eredményeket, s olyan olvasmányos formába öntötte azokat, hogy a szerves kémiával éppen csak ismerkedő hallgató is könnyen eligazodjék közöttük, számára is minden érthető és követhető legyen, ugyanakkor a gyakorlott kutató is megtalálja ben-

ne azt, amit e tankönyv nélkül csak fáradságos irodalmazással gyűjthetne össze. Ezt a munkát elvégezte helyette a szerző, aki az évtizedek folyamán több százezer sort vetett papírra, s mives gonddal rajzolta meg képleteit, mint ahogy azt előadásai során is szokta, a széles fekete táblát teleírva az egyik végétől a másikig. Művésze volt a gondos fogalmazásnak publikációs írásakor is, s erre tanította munkatársait is, mondogatva: „Addig csiszold a mondatot, amíg az vissza nem mosolyog rád!”

Nem tudom elkerülni, hogy Bruckner Győző tudományos karrierjének rövid felvázolása után ne kalandozzam el a szubjektív, személyes élmények birodalmába is. Kezdem az elején.

Talán feltűnt valakinek, hogy a poliglutaminsavval végzett kísérletek bemutatása elején tettem egy zárójeles megjegyzést, mely szerint nem voltam túl lelkes, hogy a hőn imádott kristályos, színes, illatos anyagok helyett az általam igencsak lenézett (mert nem ismert) peptidekkel kell foglalkoznom. De nem volt mese, meg hát a kezdő gyakornoknak sem igen lehettek akkor még ellenérvei, részt kellett vennie a szerkezetvizsgálatban és a szintézisben is. Nem volt rossz választás, hamarosan annyira beleszerettem a témába, hogy ötven éven át el sem hagytam azt, a peptidkémia a szó szoros értelmében nyugdíjastémának bizonyult. Bruckner Győzőnek nemcsak ezt az indítást köszönhetem, hanem későbbi önzetlen támogatását is. Csak egy példa: amikor 1958-ban az első, prágai peptidszimpóziumra meghívást kapott, az asztalomra tette a meghívólevelet ezekkel a szavakkal: „Mezuskám, menj el te, nekem ott most nincs semmi mondanivalóm!” Az előadás szövegét azonban ékes német nyelven ő írta meg, s én csak felolvastam az intramolekuláris transzpeptidációról tett megfigyeléseink történetét.

Alagsori magányomból az '50-es évek derekán költöztem át a Prof-laborba, a Prof közvetlen közelébe. Két év múlva már a Prof-labor költözött velem, át a C épületbe, ez a labor volt az otthonom közel negyedszázadon át. A Prof dolgozószobája közvetlenül az íróasztalom mellett nyílt, s a hátam mögött volt a híres teázósarok, ahol minden délben és délután egybegyűlt a közvetlen munkatársak kis csapata egy kis társadalmi életre. A Prof ezt a szokást még a Szent-Györgyi-intézetből hozta magával. Az én kötelességem volt a teapénz begyűjtése, felhajtani a városban a kockás papírzacskóba csomagolt grúz teát, összetrombitálni a késlekedő hivatalosakat a tanszék legtávolabbi zugából s a végén kitessékelni azokat, akik még maradni akartak egy kis fecsegségre. A Profé volt mindig az utolsó korty a kannából, a „Benetzungs-rückstand”, a nedvesítési maradék, az általa legkedveltebb fanyar, keserű, cukor nélküli befejezés.

Élményeim közé tartoznak azok a peptidszimpóziumok, melyekre a Prof is elkísérte a magyar delegációt. Előadást azokon soha nem tartott, a szerzők közt nem szerepelt, magának csak azokat a beszámolókat tartotta fenn,

amelyekben a hazai kémiai társadalommal ismertette a magyar peptidkémia eredményeit.

Az első ilyen közös szimpóziumunk a moszkvai találkozó volt 1961-ben, ahol először számoltunk be az ACTH-fragmensek szintéziséről. A szimpóziumot összekötöttük egy leningrádi látogatással is. Két évre rá Athénban jártunk, s a szimpózium után a Bruckner házaspárral együtt gyönyörködünk az Égei-tenger szigeteiben, s csodáltuk meg Mükéné komor romjait.

Athén után Budapest következett, ahol a 7. Európai Peptidszimpózium szervezőmunkájában a Prof is hathatósan vett részt, ő bonyolította le a külföldi levelezés zömét, s vállalta a rangidős és korelnök házigazda szerepét. Később együtt látogattuk Párizs, Bécs és Reinhardsbrunn szimpóziумait is.

Nemcsak a szimpóziumi utazásokra emlékezem vissza szívesen, felejtetlenek a híres tanszéki kirándulások is. A Prof ifjúkorából, Késmárkról hozta magával a hegyek szeretetét, kirándulásaink célpontja is a Mátra, Börzsöny, Bükk s egy ízben a Magas-Tátra volt. Néha ragyogó szép időben, máskor húsvétkor is dühöngő hózáporban, a Tátrában bőrig elázva gyalogoltunk az erdei ösvényeken, vidáman énekelve, hogy „megyen a hegyen a turista”.

A Prof gondos apaként, melegszívű jó barátként fogta össze tanszéki nagycsaládját. Gyakran voltunk vendégségben Brucknerék budai lakásában, s a vidám beszélgetés, finom vacsora után észre sem vettük, hogy elrepült az idő, csak amikor éjfél ütött a zengő hangú ingaóra, szólalt meg a Főnök, térdére csapva: „Hát már mentek? Miért is maradnátok?”

A vidám pillanatokra való visszaemlékezésnek végére értem. A Prof szelíd, de gazdag jellemének pillanatfelvételeként hadd elemezzek itt egy nekem írt néhány soros ajánlást az egyik akadémiai beszámoló különlenyomatának címdoldaláról:

„Medzihradszky Kálmán professzornak [hogy megadja a tiszteletet], az én kedves Kamó barátomnak [mert hát a barátság azért fontosabb] szeretettel nyújtom át [az ajánlás egyszerű mondanivalója] B. Gy., [hiszen most nem ő a főszereplő] nyugdíjas ex-főncsi [egy kis humor, egy kis keserűség az élet mulandósága felett].”

Nem lenne teljes a kép, ha nem esne arról is szó, hogy a Prof élete bővelkedett megpróbáltatásokban is, s emberi nagysága éppen ezek elviselésében nyilvánult meg. Az évek felette is elszálltak, legyengült testének gondot okozott cipőfűzője megkötése vagy ajtajának kulcsra zárása is. Szellemileg azonban mindvégig friss maradt, szakmailag mindvégig vitakész. Gondjai mellett is megértő volt mások gondjai iránt, segítségére bizvást számíthatunk. Nagyon szeretett bennünket, s mi nagyon szerettük őt. Példát adott emberi magatartásból, s ha bennünk ma ez a tulajdonság fellelhető, az nagymértékben az ő példamutatásából származik. Köszönet illeti ezért haló poraiban is.

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Tóth Gyula

CHOLNOKY LÁSZLÓ

(1899–1967)

Elhangzott: 1999. május 20.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

CHOLNOKY LÁSZLÓ

(1899–1967)

Evisszaemlékező előadásomban annak a Cholnoky professzor úrnak ki-magasló egyéniségét szeretném felidézni, akinek kétszeresen is tanítvá-nyának tartom magam. Egyrészt egyetemi hallgatóként kitörölhetetlen nyo-mot hagyott bennem, mint ma már szinte elképzelhetetlen mértékig lelkiismeretes oktató, kinek a tanítás szent elhivatottságot jelentett, másrészt nagyon fiatalon intézetébe kerülve, megcsodálhattam „főnöki” bölcsességét, pontosságát, és a karotinoid kémia-biokémia megszerettetésével egy életre elkötelezetté tett e kutatási területen.

Cholnoky professzor a Tolna megyei Ozorán született 1899. május 29-én. Édesapja a község jegyzője volt több mint fél évszázadon át. A nagyszülők szintén jogi vagy közigazgatási területen dolgoztak. Középiskolai tanulmányait a veszprémi Kegyesrendi Gimnáziumban végezte. Röviddel az érettségi után katonai szolgálatra hívták be, kezdetben az orosz, majd az olasz fron-ton teljesített szolgálatot. I. és II. osztályú ezüst, illetve bronz vitézségi éremmel szerelt le. Egy 1951-ben keltezett önéletrajzában felsőbb tanulmányairól a következőket írja: „Katonai szolgálat után szerettem volna vegyészi pályára menni, azonban ehhez nem voltak meg az anyagi feltételek... ezért beléptem a kunmadarasi gyógyszerértárba gyakornoknak... pár hét alatt elsajá-títottam a »recept-készítés« technikáját és... ettől kezdve éltem a »gyógysze-rész-segédék« rabszolga-életét.” 1920-ban Budapestre költözött, majd még ez évben a Pázmány Péter Tudományegyetem gyógyszerészhallgatója lett. Nappal tanult, éjszaka pedig inspekciónak vállalt. Összes vizsgáját kitűnő ered-ménnyel tette le, és 1922-ben gyógyszerészmesteri diplomát kapott. Ahogy ugyanezen életrajzban írja, a gyakorlati gyógyszerésztől elment a kedve, és professzorai biztatására tovább tanult. Így Winkler Lajos egyetemi r. tanár

munkatársa lett, és elsajátította az „analytikai kémia művészetét”, amely későbbi munkásságában is döntő szerepet játszott. Itt készítette el a *Szerves vegyületek jódtartalmának meghatározása* című értekezést, és gyógyszerész-doktor lett.

1924. szeptember 1-jén az éppen megalakított Kémiai Intézetben lett tanársegéd. Közben a Tudományegyetem bölcsészeti karán folytatta tanulmányait, és 1929-ben bölcsészdoktorrá avatták kémia, fizika és geológia tárgykörből. Cholnoky professzor úr ehhez az évhez kötötte, hogy „hivatalosan is vegyész lett”. Tudományos eredményei mellett nyilván ennek is köszönheti még ez évben történt adjunktusi kinevezését.

Életének következő fontos dátuma 1934 márciusa, amikor is „A természetes szerves vegyületek biokémiája” tárgykörből magántanárrá habilitálta az egyetem. A következő évben a jénai Zeiss Művekhez jutott ki, ahol tanfolyamon vett részt, megtanulta az üvegtechnika leglényegesebb fortélyait, és még élete utolsó évében is fantasztikus ügyességgel ampullázta az érzékeny karotinoidmintákat. Igen jelentős volt tanulmányútja a Grazi Egyetemen, ahol Pregl professzor irányításával megtanulta a szerves mikroanalitikai metodikákat, amelyeket ugyancsak félelmetes precizitással művelt még idősebb korában is.

Közben az Intézet alapító professzorának, Zechmeister Lászlónak Egyesült Államokba való, kezdetben időleges, majd végleges távozása során, még adjunktusként, megbízást kap az Intézet vezetésére, majd 1940. január 1-jével intézeti tanárrá nevezik ki. 1943 márciusában az Orvostudományi Kar Zechmeister professzor lemondása után Cholnoky László meghívásával kívánja betölteni a tanszékvezetői állást, azonban csak 1946 februárjában nevezik ki nyilvános rendkívüli tanárrá, és 1948 januárjában lesz nyilvános rendes egyetemi tanár. 1959-ben Kossuth-díjat kap, és 1960-ban a Magyar Tudományos Akadémia tagjai sorába választja. 1956-ban rektori jogú dékánhelyettes, 1957-től 1961-ig rektorhelyettes, majd 1964 és 1967 között egyetemünk rektora. Mindenki megdöbbenésére még nagyon aktív periódusában, 1967. június 12-én érte a halál.

Engedjék meg, hogy néhány mondatban Cholnoky professzorra mint oktatóra emlékezzem. Bevezetőmben említettem, hogy példamutatóan lelkiismeretes, pontos oktató volt. Reggel nagyon korán jött be az Intézetbe, és legalább egy órán át foglalkozott, készült az előadására, ami lehetőség szerint az első óra volt. Előadásait bemutatással, tantermi kísérletekkel tette színesebbé, érdekessé, ami nagyon pontos előkészítést igényelt. Különös fontosságot tulajdonított a gyakorlatoknak, azokat folyamatosan ellenőrizte. Előadásom címében említettem az örökséget. Úgy vélem, hallgatóink szerencséjére minden egyes utód nem látványos, esetenként kétes kimenetelű reformokkal próbálkozott, hanem a tematika folyamatos, tulajdonképpen

Cholnoky-hagyományokon alapuló modernizálásával igyekezett az elvárásoknak eleget tenni, és alakította ki, érte el a mai állapotot.

A következőkben a tudományos pályafutást érinteném, és megemlíteném, hogy ez milyen hatással van az Intézet mai munkáira.

Elsőként a karotinoidok szerkezetkutatására, új természetes vegyületek izolálására térnék ki. Cholnoky László 1924-ben, Zechmeister professzor közvetlen munkatársaként, a pirospaprika „karotinjával” kezdett foglalkozni. Akkor még nem friss paprikából, hanem szárított őrleményből dolgoztak, izolálták a növényi pigmenteket. Az itt kidolgozott katalitikus hidrogénezési eljárás alkalmazásával elsőként ismerték fel a karotinoidok poliénjellegét, és ez vezetett a már korábban sárgarépából izolált β -karotin szerkezetének pontos leírásához. A pontos szerkezetet azonban nem nekik sikerült tisztázniuk, hanem a zürichi Karrer-iskola tette meg ezt, de az ő eredményeik alapján.

Az évek során egymást követték a paprikakarotinoidokkal foglalkozó közlemények, leírva a kapszantin, kapszorubin, zeaxantin, kriptoxantin izolálását. Ezen eredmények elérésének előfeltétele volt az oszlopkromatográfiás technika alkalmazásának bevezetése a karotinoidkutatásba. A kromatográfiát, főleg Cholnoky László kiváló manualitása révén, olyan fokra fejlesztették, hogy 1937-ben megírhatták a *Die chromatographische Adsorptionsmethoden* című könyvüket, melynek sikerét mutatja, hogy egy éven belül javított, új kiadása jelent meg, 1940-ben utánnyomása készült, majd 1943-ban az angol verzió került a könyvpiacra. A kromatográfiás technika fejlesztése ma is kutatási témája intézetünknek.

A paprikakarotinoidok vizsgálata során jutottak el a karotinoidok *cisz-transz* izomerizációjához, amely változatlanul Intézetünk érdeklődési körébe tartozik ma is. Cholnoky professzor első intézetigazgatói idejével esik egybe olyan nagyszerű izolálási technika kimunkálása, amely lehetővé tette nemcsak a paprikaőrlemények vizsgálatát, hanem a frissen leszedett termését is. Az első sikerek után sor kerülhetett nemcsak az érett termések vizsgálatára, hanem elkezdődött a különböző érési periódusban lévő és nemcsak piros, hanem sárgára érő paprikák karotinoidanalízise is. Ez tekinthető a paprikakarotinoid-kutatás második periódusának Pécsett. Az első eredmények közlésére 1956-ban került sor.

Az említett nagyon precíz növényanalitikai munkák eredményeként mód nyílt arra, hogy Cholnoky professzor elsőként felvesse a karotinoidok növény-biokémiai, növényfiziológiai szerepét, és az oxigénszállító funkcióra egy modellt írjon le. Ez ma már természetesen nem állja meg a helyét, de elindított egy kutatási irányzatot, amely még intézetünk mai kutatási témájára is bizonyos értelemben, vonatkozásokban, hatással van. Ugyanis a magas színvonalra fejlesztett izolálási technikánk, óriási tapasztalatunk a klasszikus oszlop-kromatográfia alkalmazása területén, a vele párhuzamosan használt

legmodernebb HPLC technikák, amelyeknek karotinoidkémiai alkalmazásában, fejlesztésében kromatográfiás csoportunk az élvonalhoz tartozik, lehetővé tette új minor karotinoidok izolálását teljesen új szerkezetekkel. E vegyületek a bioszintetikus lánc hiányzó elemei voltak, és e kutatási terület jelenleg is aktuális Intézetünkben.

Mi az, ami Cholnoky László akadémikus életművéből követendő és személyes benyomásom, élményeim alapján munkatársaimnak továbbadandó?

Mint egyetemi oktatóról, az oktatást, tanítást hivatásként kezelő emberről tettem már említést. Csupán annyit még, hogy a nálam idősebb generáció néhány tagja félelmetes vizsgáztatóként emlegette. Én viszont mint igazságos, a hallgató tudására, nem pedig nem tudására kíváncsi, a vizsgán is tanítani akaró emberre emlékszem. Követendő példa!

Egyik nekrológírója „íz-ig-vérig laboratóriumi ember”-ként jellemezte. Rendkívüli manualitással, esztétikusan dolgozott. Élmény volt nézni, ahogy kristályosított, a jól sikerült preparátum igazi örömet okozott neki. A laboratóriumi eszközöket, műszereket rendkívül nagyra becsülte, azokra vigyázott, és ezt mindenkitől megkövetelte. Ennek köszönhető a szerves mikroanalitika nagyon eredményes alkalmazása. Laboratóriumából, intézetéből felületességén alapuló, téves eredmény nem kerülhetett ki, és nem is került ki. Vezetői hatalmával nem élt vissza. Sem családtagjai, sem intézete érdemtelen előnyhöz funkciói, beosztása révén sohasem jutott. Egy-két alkalommal próbálkoztunk: „Professzor úr! Erre és erre az eszközre szükség lenne, most ön a rektor, csak szólnia kellene!” Erre rendszerint az volt a válasz: „Jól van, fiam, csak beszélj a száddal, majd ha nem én leszek a rektor, megkapod, megszerzem.” Azt hiszem, mai világunkban sem ártana néha-néha, ha nem is ilyen mérvű, önmérséklet!

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Bodó Imre

CSUKÁS ZOLTÁN

(1900–1957)

Elhangzott: 2001. április 3.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

CSUKÁS ZOLTÁN

(1900–1957)

Csukás professzor 1900-ban született, hatása korai halála után máig is él, tehát azt mondhatjuk, hogy élete és műve átöleli az egész 20. századot. Ezért a század legvégén mindenképpen méltó, hogy megemlékezzünk róla.

Győrött született, ötgyermekes református lelkészi családban. Ez egész életére meghatározó volt, a sok testvér és a református lelkészi család kétségtelenül tartást és küzdőképességet adott neki egész életén át. Elmondhatjuk a régi latin közmondással: „beati sunt bene nati” – boldogok, akik jó helyre születtek. Ez nagyobb távlatban még akkor is igaz, ha ezt a származást nem minden időben írták a káderlap pozitív oldalára.

Elemi iskolába Siómaroson és Nagyrákoson járt. Nem szabad lebecsülni ezeket az éveket sem, a modern pedagógia ún. vívmányaira gondolva, hiszen jól tudjuk, hogy egy-egy falusi tanító milyen kitűnő nevelést és példát tudott adni tanítványainak. Nagyon sok akadémikusa volt és van még a Magyar Tudományos Akadémiának, aki palatáblán tanulta a betűvetést.

Ezután a pápai Református Főgimnáziumban végezte középiskoláit, majd a Magyaróvári Gazdasági Akadémiára iratkozott be, és itt fejezte be tanulmányait, ahol akkor Ujhelyi Imre volt az igazgató. Ezután, engedve az állattenyésztés iránti vonzalmának, az Állatorvosi Főiskolán folytatta tanulmányait, és ott is diplomát kapott, Wellmann Oszkártól tanulva az állattenyésztést és takarmányozást. Ehhez már a maga erejéből szerzett ösztöndíjat, illetve támogatást. Később már állásban volt, amikor harmadik diplomáját is megkapta a Királyi Magyar Egyetem Közgazdasági Karán. 1931-ben közgazdasági és mezőgazdaság-tudományi doktori oklevelet szerzett.

Ez az előképzettség nagyon komoly tudományos alkotó életre predesztinálta Csukás Zoltánt. A mezőgazdaság és ezen belül az állattenyésztés szempontjából legfontosabb elemek mind szerepeltek előtanulmányaiban: a bio-

lógiai alapok, a termelés, beleértve a növénytermesztést és állattenyésztést, valamint a gazdasági, pénzügyi szempontok egyaránt lényegesek, hogy valaki az állattenyésztésben igazán sikeres legyen.

A tanítómesterek is fontosak egy-egy tudós pályafutásában. Wellmann és Ujhelyi Imre mellett nem elhanyagolható, hogy tudományos pályafutását Csukás Zoltán Schandl József professzor mellett kezdte mint tanársegéd, egy 1931-ben elnyert pályázat révén, majd 1933-ban adjunktussá nevezték ki. Innen kapott meghívást a Magyaróvári Gazdasági Akadémiára, az intézmény Állattenyésztési Tanszékének vezetésére.

Ebben az időben elsősorban a takarmányozás élettani vonatkozásaival foglalkozott, főképpen a baromfi és a tehén szakszerű táplálásának kérdéseivel, és már csírájában a később nagyra kifejlesztett ivadékvizsgálat is témái között szerepelt. Ekkor jelent meg *A gazdasági baromfiak tenyésztése* és *A tehén takarmányozása* c. könyve.

1938-ban elfogadta a Debrecen-Pallagi Gazdasági Akadémiára szóló meghívást, ahol természetesen az állattenyésztést oktatta, és ezt a tanszékét vezette. Sokoldalúságára viszont jellemző, hogy 1940-től a Tisza István Tudományegyetemen az állattan oktatásával is megbízták, amelyet Hankó Bélának Kolozsvárra való áthelyezése után vett át.

Csukás professzor debreceni időszaka nagyon termékeny volt. Elsősorban a táj adta témakörökkel foglalkozott, így az alföldi lehetőségek közötti legeltetés problémái, a magyar szürke szarvasmarha és tágabb értelemben a podóliai fajtacsoport hasznosítása és jövője foglalkoztatta, és tanítványai is ilyen munkákat végeztek. Figyelme kiterjedt a szomszéd tájegységekre is, foglalkozott az országhoz visszatért Kárpátalja állattenyésztésével és a borzderes fajtával is. Emellett olyan régi témái is előtérbe kerültek, mint a fehérje táphatása a szervezetben, az évszak befolyása a csirkék anyagforgalmára, a konstitúció és a hasznos élettartam mint ennek értékmérője, ami azután később egyik legnevezetesebb munkája lett.

Érdekes és kevésbé ismert, hogy a lótenyésztés kérdéseivel is foglalkozott. A háború után a munkalovak jelentősége rendkívül nagy volt a földosztás után, amikor a kisparaszti gazdálkodás – később csalfának bizonyuló – távlati nyíltak meg az ország és a gazdák előtt. Csukás Zoltán rendkívül éles elmével tett különbséget a lovak teljesítménye és tehetsége között. Az állattenyésztésben fontos törvényeket, a genetikai és a környezeti hatás megkülönböztetését alkalmazta ezen a területen is.

A tejtermelés különböző kérdéseivel is behatóan foglalkozott. Érdekelte a laktációs görbe, a tej össze- tételének részletei és a tejellenőrzési módszerek használhatósága és kritikája is. Témája volt még a sertésitenyésztéssel kapcsolatban a szaporaság gazdaságilag rendkívül fontos kérdése és az ezt befolyásoló környezeti és genetikai tényezők vizsgálata is. Sok cikke jelent meg

minderről a szaklapokban. Az eddig végzett szakirodalmi munkásságáért Meskó Pál írói díjjal tüntették ki.

A Budapesti Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági és Állatorvosi Kara Állatorvosi Osztálya Állattenyésztési Tanszékének vezetője, Wellmann Oszkár, 1943-ban meghalt. Schandl professzor csak rövid időre vállalta ezt a munkát, és 1944-ben, már meglehetősen nehéz háborús helyzetben, a tanári kar teljes egyetértésben Csukás Zoltánt jelölte utódjának.

A háborús nehézségek leküzdése után megkezdve az állatorvostan-hallgatók tanítását, öt féléves tantárgy keretében oktatta az állattenyésztést és takarmányozást. Előadásaira a logikusan felépített körmondatok voltak jellemzők, amelyek a legkorszerűbb ismereteket tartalmazták. A tanulást jegyzetek és tankönyvek írásával segítette elő. A *Baromfitenyésztés és Takarmányozástan* című tankönyvei évtizedeken át nemcsak az egyetemisták és állatorvosok, hanem az agráregyetemen tanuló és végzett gazdák számára is nélkülözhetetlen munkák, majd a gyakorlatban is használható segédkönyvek voltak. A takarmányadagok összeállítását az '50-es években végzett állatorvosok és gazdák az ő könyvének segítségével végezték hosszú éveken át.

Csukás professzor kitűnően beszélt németül és angolul. Ennek köszönhetően tett tanulmányutakat és különböző konferenciákon képviselte Magyarországot. Így Angliában takarmányozási, baromfitenyésztési és tejgazdasági kérdéseket tanulmányozott. Olaszországban mintagazdaságokat, állattenyésztési intézeteket látogatott meg, és különös figyelemmel volt az ottani podóliai fajták iránt, hiszen ezek rokonának, a hazai magyar szürke marhának, sorsa különösen érdekelte. Az a megállapítása, hogy a podóliai fajtacsoport és benne a magyar szürke szarvasmarha nem a tejtermelés, hanem a hústermelés területén lehet sikeres, ma is teljes mértékben érvényes. Milánóban a mesterséges termékenyítés témakörét tanulmányozta, amikor az ottani szaporodásbiológiai kongresszuson vett részt, hiszen az olaszok Telesforo Bonadonna professzor vezetésével előrehaladtak ezen a területen. Hazajövet ezek után nagy szerepe volt a mesterséges termékenyítés és a hazai ivadékvizsgálat megindításában.

Részt tudott venni Csukás professzor, Horn Artúrral együtt, azon a zürichi megbeszélésen is, amelyen elhatározták az Európai Állattenyésztők Szövetségének, ennek a máig is sikerrel működő szervezetnek a megalapítását. Stockholmban örökléstani és baromfitenyésztési megbeszéléseken, konferenciákon vett részt. Ott volt a londoni és párizsi nemzetközi állattenyésztési konferenciákon is. Nyelvtudása lehetővé tette, hogy külföldi útjain egyrészt méltóan képviselje a magyar tudományt, másrészt pedig hazahozza azt, amit a külföldön tapasztaltakból hasznosítani lehetett. Tapasztalatait cikkeiben és olaszországi útjáról szóló kis könyvben osztotta meg a hazai szakemberekkel.

Nemzetközi tudományos tevékenysége nyilván sokkal tovább is tarthatott volna, és sokkal nagyobb hatású lehetett volna, ha a lassan kibontakozó hidegháború, majd betegsége nem vetett volna véget ennek, és nem tette volna egyoldalúvá nemzetközi kapcsolatainkat az '50-es években.

Csukás professzor életművéhez szorosan hozzátartozik kutatási és kutatásszervező munkája. Már debreceni évei alatt kísérleti gazdaságot szervezett Hajdúnánáson. 1949-ben elnöke lett az új Mezőgazdasági Kutatóközpont Szarvasmarha-tenyésztési Osztályának és az MTA Állattenyésztési Főbizottságának, és még sok hazai és külföldi bizottságban és szerkesztőségben volt meghatározó szerepe. Elért eredményei – különösen az a munka, amit az idős és nagy életteljesítményű tehenekkel végzett – olyan jelentősek, hogy ez külön megemlékezésre érdemes az évforduló során. Munkáját a hivatalos szervek is elismerték. 1952-ben elnyerte a mezőgazdasági tudományok doktora címet, és 1954-ben az Akadémia levelező tagjai közé választotta. 1953-ban Munka Vörös Zászló Érdemrendet, majd a következő esztendőben Kossuth-díjat kapott.

Oktatói tevékenységét, a kísérleti munka irányítását betegsége miatt gyengülő testi erővel, de teljes szellemi frissességgel, hősies kitartással folytatta. Ebben segítségére voltak tanítványai, illetve közvetlen munkatársai és családja, akik segítették a közlekedésben, utazásban, az előadások megtartásában. Betegségén operációval igyekeztek segíteni Zürichben és Freiburgban is. Tanítványainak nagy szerepe volt abban is, hogy ezekre a külföldi műtétekre egyáltalán sor kerülhetett, ami abban az időben egyáltalán nem volt könnyű dolog. Sajnos egy elesés utáni combnyaktörést követő komplikáció miatt 1957-ben nagyon fiatalon halt meg.

Csukás professzor tudását és előrelátását igazolják azok a megállapításai, kutatási eredményei, amelyek napjainkban kezdenek igazán fontosakká válni. Így például az öreg tehenekkel végzett munka, a kiváló konstitúció és a másodlagos tulajdonságok fontosságát most kezdjük igazán fölismerni, amikor a nagy teljesítményre törő egyoldalú szelekció a teheneket rövid életűvé teszi. A podóliai fajták azóta kibontakozó története is tökéletesen igazolja akkori megállapításait. A ló munkájához kapcsolódó világos okfejtése is alkalmas volt arra, hogy tavaly egy finnországi, a lovak elsősorban erdei munkájával kapcsolatos konferencián szóba kerüljön.

Csukás Zoltán rövid, de munkában és eredményekben gazdag életére, sikeres pályafutására és munkáira emlékezünk. Ebben az a furcsa, hogy akik ma emlékezünk rá mint tudományágunk nagy öregjére, szinte mindnyájan idősebbek vagyunk, mint ő, amikor meghalt. De igazán csak az a fontos, hogy amit ránk hagyott, azt folytassuk becsülettel és a tőle tanult szívós kitartással.

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Jobst Kázmér

ENTZ BÉLA

(1877–1959)

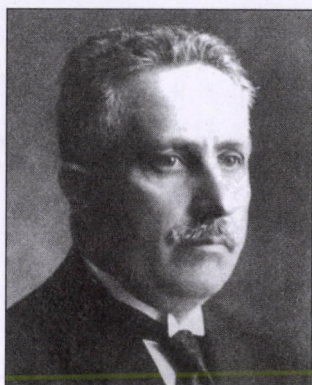
és

ROMHÁNYI GYÖRGY

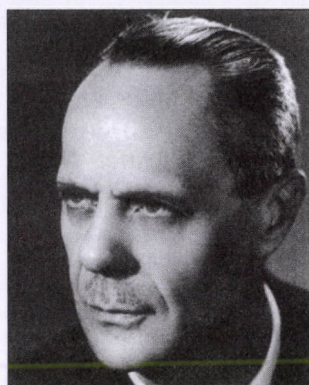
(1905–1991)

Elhangzott: 2000. november 21.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

ENTZ BÉLA

ROMHÁNYI GYÖRGY

Nemcsak a múlt, hanem a tanítvány tisztelete és hálája is indított arra, hogy a két jeles kortárs pécsi patológus akademikusról megemlékezzem. Ma már alig néhányan vagyunk, akik mindkét professzort közelebbről ismerték. Magam Entz professzort harmadéves medikusként hallgattam, Romhányi professzornak meg 16 évig voltam asszisztense. Ez adott alapot, hogy megkíséreljem bemutatni a két professzor szakmai, tudományos, közéleti, nem utolsósorban emberi vonásait, egyéniségét.

Szakmai pályafutásuk lényegesebb adatait táblázatban foglaltam össze:

	ENTZ BÉLA	ROMHÁNYI GYÖRGY
Születés	1877, Kolozsvár	1905, Szár (Fejér m.)
Diploma kelte	1900, Budapest	1929, Budapest
Habilitáció	1911	1938
Munkahelyek	Budapest, I. Kórbonctan (int. ig.: Genersich Antal) Budapest, Szt. István Kórház Állatorvosi Főiskola Budapest, Rókus Kórház Erzsébet Tudományegyetem Pozsony-Pécs	Budapest, II. Kórbonctan (int. ig.: Balogh Ernő) Szombathelyi Kórház Pécsi Orvostudományi Egyetem
Egyetemi tanár	1918	1951
Akadémikus	1945	1982, 1987
Meghalt	1959, Pécs	1991, Pécs

Összevetve az életrajzi adatokat, a közel 30 évvel fiatalabb Romhányi György pályafutása sok hasonlóságot mutat Entz Béláéval. Diploma után 9–11 évvel habilitáltak. Mindketten egyetemi intézetben indultak, majd kórházi proszektor főorvosként működnek, és kerülnek 46 és 41 évesen egyetemi katedrára. Ezt követő 31 és 27 évvel választották őket az MTA tagjai sorába. Romhányi akkor már 77, Entz 68 éves. A 30 év korkülönbség különösen nagy volt a két professzor tudományos céljában, de etikájuk, oktatói hitvallásuk hasonló volt.

A klasszikus iskolában felnőtt Entz Bélát csak érintették a 19–20. század nagy műszaki, természettudományos, technikai felfedezései. Romhányi ezekről már a középiskolai-egyetemi tanulmányai során hallott, azokkal megfertőződött. Ez érthető is, hisz a matematika is kedvenc tárgyai közt szerepelt. Saját elmondása szerint véletlen, hogy a Ferenc József hídon állva nem a Műegyetemre, hanem a Pázmány Péter Tudományegyetemen orvosnak iratkozott. A két nagy patológus egyéniség szakmai pályafutása mindezt tükrözi. Romhányi professzor erről így vallott: „Eljegyeztem magam a szubmikroszkópos kutatással, a szubmikroszkópos struktúrákkal.”

Entz Béla pedig erről így ír: „Aki búvárkodni akar, annak egész életét és energiáját erre kell szentelnie, és nem szabad olyan munkakört vállalnia, ami elvonja a laboratóriumtól. Ez okból arra törekedtem, hogy legalább az egyetemi tanár másik fontos feladatának tudjak megfelelni, és az orvosképzést tekintettem legfőbb feladatomnak.” Mindkét professzor „öregdiákjai” ma is nosztalgiával emlékeznek a kórbonctani előadásokra, a két nagyszerű pedagógusra és igaz emberre.

Nemcsak külső megjelenésben tértek el. Entz Béla alacsony, nyugodt mozgású, tagoltan, gondosan hangsúlyozó, kerek mondatokban ad elő, Romhányi magas, karcsú termetű, gyors járású és olykor csak fél mondatokban, dialógusokban beszélő, gesztikuláló, a partnerét, diákjait szemmel, kézzel szuggeráló oktató volt.

Akik ismerték Entz Bélát, előttük a szelíd, finoman, sokszor huncutul mosolygó, jóságos ember jelenik meg, aki bölcs tanácsaival az udvariasan hozzáfordulóknak mindig segítségére volt. Egy szóval jellemezhetjük: maradéktalanul humanista volt. Ez jellemezte életét, mindig *egységes és ugyanaz volt és maradt a nehéz, kritikus, vészterhes időkben és helyzetekben is*. Az igazság mellett habozás nélkül kiállt, vállalva meggyőződésének esetleges következményeit. Nem véletlen, hogy 1944–45-ben mint egyetemi vezető ismételten élvezhette az éppen regnálók „vendégszeretét”. Mélyen megvetette a talpnyaló karrieristákat, a képmutatókat.

Humánuma, harcos humánuma, emberszeretete megbecsülésből és megsegítésből állt, mely szerénységgel és alázattal párosult. Ennek ismeretében nem meglepő, hogy nemcsak a diákság, az egyetem, hanem a város pol-

gársága körében is köztisztletnek és szeretetnek örvendett. Nem tett különbséget ember és ember közt, éppoly közvetlenül beszélt a falusi emberrel, a gyári munkással, mint diákjaival vagy tanártársaival. Nagysága, segítőkészsége a vészterhes időkben mindenki számára nyilvánvaló lett, amikor diákjait a tanteremben megvédte a vegzáló csőcselékkel szemben. Nem véletlen, hogy az orvoskar 80. születésnapján teljes számban részt vett köszöntésén, és születésének 100. évfordulóján az ország szakmai tudományos elitje, magas pozíciót elért diákjai egységesen ünnepi ülésen emlékeztek. Egyet nem viselt el: a tisztetlenséget, ragaszkodott a stílushoz, formákhoz, az udvariassághoz. „A stílus maga az ember” – elmondhatjuk róla is.

Romhányi Györgyöt is, akinek életútját Kádas István írta meg, a szerénység jellemezte, ami szinte túlzott zárkózottságba ment át. Kevés ember előtt tárult fel, inkább elejtett szavakból alakíthattunk képet felfogásáról. Ha azonban az egyébként nyitott ajtajú szobájában, behajtott ajtó mellett valakit beszélgetésre hívott, ez nézetazonosságra utalt. Tanártársai közt is kevés ilyen kitüntetett volt. Alapvetően óvatos, szinte félénk, bizonytalan volt, néha még saját tudományos eredményeinek értékelésében is. Viszont nem szégyellte mások véleményét kikérni, és hallgatott kritikus észrevételekre. Bizalmatlan volt, amiben szerepe lehetett a megelőző évek mellőzésének, megpróbáltatásainak.

Intézetében és diákjai közt bontakoztak ki emberi tulajdonságai. Kapitányként, felvértezett tudásával irányította asszisztenciáját, a maximumot követelve. Csak a teljesítményt honorálta azzal, hogy: igen, rendben, de senkit nem dicsért meg, mert teljesítette kötelességét. A mulasztás indoklására nem kért magyarázatot. Szeretetteljes szigorral kezelte diákjait, sarkítva exponálta hanyagságukat, a nem tudást, mert az ilyen mulasztás emberéletbe kerülhet, és „nem akarok gyilkosokat nevelni”. A kutatás megszállottja volt, és ebből csak nagy ritkán zökkent ki, hogy megkérdezze egy sport-, futballmérkőzés eredményét. De a következő kérdése már az előző nap megbeszélt kísérlet eredményére vonatkozott (amihez még a vegyszereket sem sikerült beszerezni). Napi 12 órát dolgozott, és ezt elvárta munkatársaitól is. Szombaton és vasárnap délelőtt is. Kísérleteit mindig saját kezűleg végezte, csak egy „kisasszony” asszisztensnő verejtékezett mellette. Nem volt féltékeny, nem titkolta új eredményeit. Ellenkezőleg, azonnal közölte. Éppúgy, mint a lapokban olvasott, számunkra ígéretesnek tűnő felfedezéseket. Hihetetlenül tudott lelkesedni, és ilyenkor gazdag fantáziája messze elkalandozott ezeken az egyszemélyes polémiákon. A diagnosztikus véleményalkotásban határozott volt. Kétség esetén, ha a minta nem tartozott szűkebb területéhez (ideg, bőr), nem szégyellte tanártársai véleményét kikérni: „Megbeszélem, és küldjük el Környey, Melczer professzornak.” Az intézet hétköznapi problémáival nem szívesen foglalkozott, kikérte az idősebb munkatársak véleményét. Vonatkozott ez személyi kérdésekre is. Bizonyos szintig így befolyá-

solható volt, de tudta, régi munkatársai nem vezetik tévútra, helytelen döntésre. Romhányi mellett nem volt könnyű a beosztottak élete. De ezt ő tudta, és azt mondta: „Emberré akarok faragni belőletek, hogy megálljátok helyeteket az életben, ha csak magatokra számíthattok.” De a terhelést a legtöbben vállalták, ahogy ő mondta: „a kutatás fele játék, fele gyötrelme”, mert mindig tanulhattunk tőle újat.

Míg beosztottjaival szigorú főnök volt, az intézeti diákokkal közvetlen, atyai hangon beszélt, magyarázott, elbűvölte hallgatóságát gazdag ismeretanyagával, olykor merész ötleteinek és a valóságnak szintézisével. A városban, a civil körökben a kedves, nagy tudású kutatót, és nem a villámokat szóró Zeust, a Főnököt ismerték, tisztelték. Így mi, akik évekig mellette éltünk, a „kétarcú Romhányit” ismertük meg. Végző fokon mindkét professzort az emberszeretet jellemezte, de míg Entz humanistaként realista volt, Romhányit sokszor szinte gyermeketeg naivitás, kétkedés és bizalmatlanság jellemezte, ami a nagy nyilvánosság számára rejtve maradt. A két professzort, az embert kíséreltem meg bemutatni nyers karcolat formájában, hisz kidolgozott portréra nem vállalkozhattam. Most az oktatókról emlékezem.

Nem könnyű eldönteni, a tanteremben vagy a bonctermi bemutatásokon hagytak-e mélyebb nyomot hallgatóikban. Retrospektíve úgy gondolom, az esettől, témától függően mindkettőben.

Entz Béla a pulpituson fekvő jegyzeteit lapozgatva, gyakran gazdag élettapasztalatából vett példákkal, nemegyszer adomákkal fűszerezve tarkította a tényanyagot, amit tagoltan, nyugodt hangsúlyozással szinte lediktált. A hallgatósággal teli teremben a templomi csendben csak Entz Béla „finom”, olykor keményebb hangját lehetett hallani. Nem rajzolt a táblára, esetenként epizskópos ábrákat vetített. Az aznapi érdekes esetek szerveit is felhozatta tálcákon, és a tanteremben demonstrálta. Gyakran hallottuk tőle: „Az orvosi hivatás követelményeinek csak a felét lehet megtanulni, a másik fele művészet, amire születni kell.” Gyakran idézte Morgagnit: „Egy szemernyi tény többet ér, mint egy mázsa elmélet.” Ez az idézet jellemezte Entz Béla egész lényét, szellemiségét.

Nevezetese és élményszerűek voltak a déli bonctermi demonstrációk. Klinikai-patológiai megközelítésből ismertette az eseteket, a klinikumot, annak tanulságát, és az érdekesebb elváltozásokról azonnal kisebb előadást is tartott. Így a hallgató igen sokat profitált, ezért sem volt véletlen nagy látogatottsága. Nemegyszer a hallgatóságot is bevonta a megbeszélésbe, ami egyben lehetővé tette, hogy megismerje őket. Így a gyakrabban szereplők részvétele a vizsgán szinte formális volt. A vizsga metszetértékelésből is állt. Valójában annak megbeszélése volt a szóbeli kérdés. Mindenkor a jóindulat vezette a vizsgán, mindent elkövetett segédkérdéseivel, hogy szóra bírja a

gyengébb hallgatót. Nem is buktatott gyakran, de a vizsgán is elhangzott: „Fiatal barátaim, felelősséggel, nagy, mély felelősséggel kell élni az élőkért.”

Romhányi dinamikus előadó volt. Fel-alá cikázott a padok előtt, kezében a krétával, és gondolatait, az elválkozás lényegét egy-két fehér krétavonással skiccelte a táblára. Aztán nagy karikákat rajzolt az elválkozás lényegére. Az előadást az aznapi érdekesebb bonceset megbeszélésével kezdte, amibe az érintett csoport tagjait bevonta, így aztán dialógusként indult, de végül az egész évfolyam részt vett az értékelésben. Nem lehetett senki biztos, következőként nem őt kérdezi-e véleményéről. A hallgatóság egy emberként „csüngött” a Mesteren (gyakran így szólította diákját vagy asszisztensét, főleg, ha jó napja volt). A terem zsúfolásig megtelt, mindenki jegyzetelt, hisz könyv nem volt, a vizsgázó jegyzetét meg nemegyszer elkérte a vizsgán, főképp, ha nem tudott a diák a kérdésre válaszolni. „Lássam, ott volt-e az órán, mit jegyzett fel!” – hangzott el a kemény kérdés. Ha hiányzott, sokszor jobban megbocsátotta, mint ha szerepelt a téma a jegyzetben, de nem tudta. Művészien foglalta össze pár mondatban a mondandó lényegét, ezt követelte meg a vizsgán is. Vigyázott, hogy évente változtassa előadásainak részleteit. „Ha ugyanazt adod elő másodszor, az már dohos.” Az elmondottakból adódik, hogy Entz Bélához hasonlóan a hallgatóság nagyobb részét név szerint ismerte. Világos volt előtte Entz Béla nimbusza, ezért így nyilatkozott: „Entz Béla után igyekezni kellett, nehogy csőd legyen, az nagy szégyen lett volna.” Nem lett csőd. Másként adott elő, mint nagynevű előde, és briliáns előadásainak híre rövid idő alatt ismertté vált. Egy alkalommal Szentágothai professzorral együtt felkérték, nyilatkozzanak az ún. „nagy előadás” aktualitásáról. Szentágothai fejtegetését nagy taps követte. Ekkor szerényen fel-alá sétálva jött Romhányi, aki így kezdte: „Én nem tudom Szentágothai professzort utánózni” – ezután nagy szünet következett, majd: – „de ő sem tud engem.” Tomboló taps, hisz ez az igazság. Ha csak azt vesszük, hogy Szentágothai a táblán két kézzel, több színnel rajzolta fel a legbonyolultabb idegpályákat, Romhányi meg csak egy fehér krétával a lényegét. Romhányi mindig gondosan felmérte, hogy kiknek ad elő. A TIT-ben, a diákoknak, az Akadémián – és annak a hallgatóságnak megfelelő színvonalon ismertette az olykor bonyolult felismeréseket úgy, hogy mindig mindenki megértette, miről, és csak hozzá szólt. Ez volt talán előadói sikerének legfőbb titka.

Minden medikus emlékszik, midőn reggelente „beviharzott” a boncterembe, megállt a csoport előtt, és kérdezett: előzményt, majd az elválkozásokat vette a diákkal együtt szemügyre, és gyötörte, míg a lényegre nem sikerült rávezetnie. Persze ilyenkor néhány kemény szó is elhangzott a leendő orvos felelősségéről, a tudatlanságról, mellyel „meggyilkolja” betegét. A szigorlat pedig valóban kemény próba volt. Nem buktatás volt a célja, hisz ritkán buktatott, de „ezen a vizsgán, ebben a vizsgafeszültségben most éppúgy

helyt kell állni, mint a betegágy mellett. Mi lesz a beteggel, ha összeomlik, mint itt, és elkezd sírni?!” – hangzott el sokszor. Azt hiszem, valamennyi diákja számára felejthetetlen a szigorlat (de az oktatóknak is, hisz sokszor ők is ott helyben kihúzták a lutrit, ha nem produkált a csoport). Ennek ellenére a legtöbben szeretettel gondolnak a kórbonctani előadásokra, Romhányi professzorra, mert az életre nemcsak orvost, hanem embert is nevelt, és a gyakorló orvos számára adott igen hasznos muníciót.

Romhányi rendszeresen ellenőrizte az intézetben a szövettani gyakorlati anyagot, a metszeteket, és röviden elmondta, mit kell a hallgatónak arról elmondania. Ugyanakkor a gyakorlatokra kijelölte az ún. színes készítményeket, melyek szintén a vizsga anyagát képezték. „A patológia a szenvedések tana, ezt megfelelő makroszkópos készítményekkel kell oktatni, demonstrálni” – hangzott sokszor, és ennek szellemében építette ki az intézeti múzeumot.

Szuggesztív, lebilincselő, olykor színpadias előadásmódja felejthetetlenné és vonzóvá tették óráit. Dörgedelmes intéseit, „letolásait”, kritikus, az életből vett szomorú, negatív példáit mindenkor a nevelő szándék, az okulás vezérelte.

Kétségtelen, mindkét professzor más-más stílusú, de végeredményben ragyogó előadó volt, és ami nem utolsó: nevelők, pedagógusok is voltak, akik nemcsak szakembereket neveltek. A hallgatóság ezt ha nem is tudatosan, de megérezte és értékelte.

Patológusként mindketten magabiztosan uralták a makroszkópos diagnosztikát. Az értékelésnél ragaszkodtak klinikus kollégáik jelenlétéhez, és együtt, szinte kis klinikai-patológiai konferencia keretében beszélték meg az esetet. A patológust itt a szerénység, alázat jellemezte, ahogy Entz Béla egy alkalommal sebészprofesszor kollégájának eseténél mondta (törlő maradt a hasüregben: peritonitis): velem ilyen nem fordulhat elő. A boncteremben, miután közös volt a törvényszéki orvostanével, nemegyszer 3–4 professzor is találkozott, akik érdekes szakmai és egyetempolitikai eszmecserét folytattak, ami számunkra tanulságos élmény volt. A mikroszkópos vélemény Romhányinál rövid, legfeljebb pár sorost leírást követően következett. Entz Béla aprólékos leírást diktált, gyakran csak körülírta a diagnózist, a definitívebb Romhányi-stílussal szemben. Mindkét professzor intézetében orvos boncolt. A biopsziát Entz Béla mindig személyesen véleményezte, hisz ezért honoráriumot kapott, aminek egy részét munkájuk arányában a metszetet készítő medikusok, asszisztensek közt osztotta szét. Romhányinál anyagi nem jött már szóba. Az idősebb munkatársai – „akik úgy láttak, mint ő” – végezték a rutindiagnosztika dandárját, csak a kritikus eseteket mutatták be véleményezésre. De mindennap referálni kellett, ha nem volt probléma, akkor is megkívánta. Így láthatatlan, de valós kapcsolata volt a rutinnal. Fontos segédoktatási eszköz volt az ún. „Doppelzeiger”, amikor együtt nézték az asszisztenssel az érdekes metszeteket, és közben a mutatóval magyarázta a

jellemző elváltozást. Így tanított minket, és így tanítottunk mi is később. Élvezte a biopsziás tevékenységet, nem tekintette fárasztó munkának, amint később mi sem. Ezt láttuk, tanultuk, örököltük. És addig nem lehetett ebédelni, míg az utolsó metszetet nem véleményyeztük, ami két óra előtt ritkán fordult elő. De ő sem ebédelte addig. Szigorú vezető volt, ahogy mi neveztük egymás közt, a „Főnök”, és mi voltunk a „Mesterek”.

Sok hasonló emberi, szakmai vonás után talán a tudományos kutatói területen tért el leginkább a két professzor érdeklődése egymásától. A patológus Entz Béla gyakran mondta a bonctermi demonstrációkon: „Egyszerűen, logikusan kell gondolkodni, mert a hétköznapi esetek sokkal gyakoribbak, mint a ritkaságok.” Az új felfedezésekkel szemben ösztönösen igen óvatos volt, amit később többen időskori maradisággal magyaráztak. Pedig nem így volt, hisz a szulfonamidok, antibiotikumok, kortikoszteroidok megjelenésekor a kezdeti lelkesedés mellett elgondolkozva, mosolyogva, élettapasztalatából adódóan óvatosságra intette a túlzó lelkesedőket. Legjelentősebb munkája a szifiliszről írt monográfiája. Csaknem egy időben Schaudinnal és Hofmannal ő is leírta a *Spirocheta pallidát* mint a szifilisz kórokozóját. Közel 100 klasszikus patológiai tanulmányt közölt, melyek közül a leukémiák tumortermészetére vonatkozó nézete külön is említésre méltó. Foglalkozott az öregedés kérdésével, így a gerontológia első hazai képviselői közt említhetjük. Munkái jelentek meg a sebgyógyulásról, a pajzsmirigy betegségeiről, a tuberkulózisról, a csontpatológiáról. Irodalmi munkássága közt említhetjük *A kórbonctan és kórszövettan alapvonalai*, a diákok közt csak *Csízio* néven ismert, valójában nem befejezett könyvét, valamint a *Kórbonctani technika* címmel összeállított kiadványt, mely a hallgatóknak szánt segédlet volt.

Élete utolsó másfél évtizedében paleopatológiával foglalkozott. A zengővárkonyi ásatások relikviái a pécsi Janus Pannonius Múzeumban tekinthetők meg, csakúgy, mint kéziratban hátrahagyott feljegyzései.

Kevéssé volt publikus, de élete végéig szoros barátság fűzte a pécsi származású, korábban itteni tisztí főorvoshoz, a patológus-mikrobiológus Johann Bélához, az OKI alapítójához, az egészségügyért felelős államtitkárhoz, aki mindenben támogatta, hogy a hazai prospektúrákra Entz Béla tanítványai kerüljenek.

A klasszikus Entz-iskola szakmai-tudományos munkájáról betekintést kaphatunk tanítványainak a 10 éves tanári jubileumára kiadott dolgozatai alapján.

Hasonló, talán szerényebb terjedelmű, de a Főnök kutatói szellemiségét tükröző dolgozatsorozattal köszöntötték tanítványai Romhányi professzort 80. születésnapján.

Amint a bevezetőben említettem, Romhányi professzor ars poeticáját a kutatás, a szubmikroszkópos vizsgálatok határozták meg. Nem feladatom ennek részletezése, többen megtették, ezért csak címszavakat sorolok fel:

amyloid, rugalmas rost, vese-kefeszegély, DNS, RNS, sejtmembrán, topooptikai reakciók, kötőszöveti struktúrák, ABT reakció. A témák árulkodnak, „kilógtak” a hagyományos patológiai témákból, ő meg a patológusok sorából, hisz soká nem is értették tudományos eredményeinek lényegét. Az elektronmikroszkópot nagyra értékelte, de csak egy nagy felbontású mikroszkópnak tartotta, mely épp oly leíró, mint a hagyományos fénymikroszkóp. Ezzel szemben az egyszerű polarizációs mikroszkópos észleletek logikus és szisztematikus kísérletek eredményei, értelmezésük alapos fizikai, kémiai és strukturális felkészültséget kíván. Munkájában segítséget jelentett, hogy régtől érdeklődött a korszerű hisztokémiai eljárások iránt. Ez adta az impulzust, hogy a szöveti struktúrákon előbb kémiai beavatkozással hozzon létre jól definiált szerkezetváltozást, amit másodlagosan a kifejlesztett anizotrop festési eljárásokkal vizualizált. „Csak folyamatosan, menet közben bontakozott ki előttünk a probléma, tudtuk világosan áttekinteni, és csak így sikerült polarizációs optikai módszertanainkat nagy teljesítményű eljárásokká fejleszteni.” Kutatási eredményeit 1975-ben Kossuth-díjjal ismerték el. Íróasztalán a Nature, a Science legújabb száma éppúgy megtalálható volt, mint a klasszikus patológiai vagy hisztokémiai folyóiratok. Amint elolvasta a Barr-tesztekről, nemi chromatinról szóló Nature-cikket, másnap már kiadta a feladatot az akkor medikus Méhes Károlynak, foglalkozzon a témával. Ez az indítás meghatározta további tudományos pályafutását (citogenetika); az eredmény mindegyikünk előtt ismert: ma Méhes Károly is az MTA tagja.

Romhányi professzor hihetetlenül tudott lelkesedni, örülni egy észleletnek, de soká óvatos volt, valóban reális-e a lelet. Sokszor megismételte, másokkal megnézte, így erősítve igazát, oszlatva kétségeit. Minden diplomás kapott experimentális feladatot, amibe be kellett vonni az intézetben nagy számban levő diákkörösöket. Aztán a legváratlanabb pillanatban megjelent, és érdeklődött az eredmény után. Mindig kellett valamint mondani a témáról, ha nem is volt újabb észlelet. Referátumot jobbra csak a diákkörös diákok okulására tartott: egy egyetemi embernek kötelessége az olvasás, az ne csak a témájára vonatkozzon, de szélesebb skálán mozogjon. Amennyire szeretett előadni, annyira nem írni. Viszont nagy gonddal, akár tucatszor is visszaadta munkatársai kéziratát átdolgozásra. Doktori disszertációját is csak Donhoffer rektor úr erélyes felszólítására állította össze. A mércét minden vonatkozásban, magára nézve is, magasra emelte, mert azt akarta, legyen belőlünk valaki, ahogy sokszor mondta, kerüljük el a csődöt. Vérbeli kutató, tudós és nevelő volt. Ugyanakkor, Entz Bélával ellentétben, kerülte a nyilvánosságot, a közéleti szereplést. Csak a szakmai üléseken vett szívesen részt, és egy-egy felszólalásával nemegyszer hosszú, terméketlen vitákat döntött el.

Entz Béla nem titkolta, hogy az oktatás mellett az „egyetem megmentése” volt a legfőbb feladata, és ezt Pekár Mihállyal eredményesen megoldot-

ták, így Pécssett Nagy Lajos után 1923-ban újra lett egyetem. Amint 80. születésnapján mondta: „Csak tanári és emberi kötelességemet teljesítettem, amennyire szerény képességeimmel ennek meg tudtam felelni.” Volt dékán, rektor, megszervezte a Nagy Lajos Kollégiumot, a menzát, a diákjóléti-szociális ügyeket nagy gonddal vezette, bírálta el, hosszú évekig az Orvosi Kamara, a Rotary Egylet elnöke volt.

Talán e helyen, az MTA-n előbb kellett volna szólnom a két akadémikus professzor akadémiai aktivitásáról. Az az igazság, és ezért is nem helyeztem előtérbe, hogy akadémiai tevékenységükről kevés feljegyzés maradt fenn. Ennek bizonyosan oka, hogy mindketten későn – Entz 68, Romhányi 77 évesen – lettek akadémikusok, így az osztály életében (Entz idejében még csak a Biológiai Osztály volt, az Orvosi később alakult) irányító szerepet nem vállaltak, később koruknál fogva az ülésekre sem utaztak fel rendszeresen.

Entz Béla 1948 márciusában tartotta *Pathológiai elváltozások neolitikus avar és honfoglalás kori csontmaradványokon* című székfoglaló előadását.

Romhányi György 1983 márciusában a *Topo-optikai reakciók és szerepük a biológiai ultrastruktúra kutatásban* címmel levelező, 1988 márciusában *Polarisatio mikroszkópia és ultrastruktúra* címmel rendes taggá választását követően tartotta székfoglaló előadását.

Entz Béla osztálybeli működéséről nem találtam adatot. Romhányi ritkán nyilvánított az osztály vitáin véleményt, olyankor igen szerény hangon, de határozottan foglalt állást, amit sokra értékelték. Sosem vitázott, hisz az osztályüléseken általában nem tudományos témák, hanem jobbra tudomány-politikai kérdések szerepeltek, amikben pedig nem volt otthonos.

Nem volt könnyű dióhéjban bemutatni a két markáns szakmabeli professzort. A majd 30 év korkülönbség mégis differenciált. Bár mindketten elismerten magas szinten uralták szűkebb szakmájukat, mindketten kiemelt feladatnak tekintették az oktatást, nevelést, a tudományos-kutatási területen érdeklődésük eltért. A leíró, kazuisztikára épülő Entz-iskola magasan képzett gyakorló kórboncnok főorvosokat, itt habilitált későbbi professzorokat adott az egészségügynek. Entz Bélának nem kis érdeme a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem pécsi újraindításában vállalt szerepe is. Romhányi a modern természettudományokkal ötvözött kísérletes, szubmikroszkópos morfológiai irányt képviselte, ilyen szellemben nevelt patológus szakorvosokat. Közülük sokan más szakterületen értek el jeles tudományos eredményeket. Tanítványai közül hármat az MTA Orvosi Tudományok Osztálya tagjai közé választott. Ez is a tudós Romhányi tudományos-nevelő munkájának eredménye. Köszönjük, Főnök.

Irodalom

- Dr. Entz Béla-emlékülés, 1977. május 9. *Pécsi Orvostudományi Egyetem Évkönyve*, 1976/1977.
- Kádas István: *Romhányi György. A múlt magyar tudósai sorozat*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995.
- Hallama Erzsébet: *Fele játék, fele gyötrellem. Tudósportrék. Romhányi György*. Pannonia Könyvek, 1986, 165–180.
- Makovitzky József: *Romhányi György (1905–1991). Híres Magyar Orvosok*, 119–125. Galenus, Budapest, 2000.
- Degrell Péter: Dr. Romhányi professzor úr 1969. április 11-i egyetemi előadása Pécssett. *Magyar Reumatológia*, 1998, 39, 230–233.
- Dr. Entz Béla egyetemi tanári működésének tizedik évfordulójára írt dolgozatok. Dunántúl Egyetemi Nyomdája Pécssett, 1928.
- Prof. Dr. Romhányi György tiszteletére, 80. születésnapja alkalmából. *Morph. Ig. Orv. Szemle*, 1985, 25, 161–231.

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Solymos Rezső

FEHÉR DÁNIEL

(1890–1955)

Elhangzott: 2000. október 17.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

FEHÉR DÁNIEL

(1890–1955)

Életút

A Győr megyei Tenkepusztán, 1890. október 27-én, agrárértelmiségi családban született. A Budapesten töltött elemi és középiskolai évek után 1908 és 1912 között volt a selmecbányai Bányászati és Erdészeti Főiskola hallgatója. Tízestendős segédmérnöki szolgálat után 1922-ben nevezték ki m. kir. erdőmérnökké. 1913–14-ben a berlini egyetemen dolgozott, amelynek a Filozófiai Karán folytatta tanulmányait. Az első világháború alatt vasútépítő mérnökként teljesített szolgálatot. 1918-ban főiskolai tanársegéddé nevezték ki a selmecbányai Bányászati és Erdészeti Főiskola Növényteni Tanszékére. 1918 februárjától a bécsi egyetem ösztöndíjasaként dolgozott, és vizsgáinak sikeres letétele után 1920-ban növényélettanból és kémiából sikeres doktori szigorlatot tett, amelynek nyomán a filozófia doktorává avatták. A Főiskola 1919. évi, Sopronba történt átköltözése után 1921-ben adjunktus, 1923-ban rendkívüli, majd 1926-ban rendes tanár és a főiskola egyetemi karrá történt átszervezése után a Műegyetem Bánya- Kohó- és Erdőmérnöki Kara Erdőmérnöki Osztálya Növényteni Intézetének professzora lett. 1949–51-ig a legkritikusabb időszakban volt a kar délkánja. 1951-től az 1955. február 17-én bekövetkezett haláláig a Magyar Tudományos Akadémia Soproni Talajbiológiai Osztályát, illetve laboratóriumát vezette. Az '50-es évek tudományos elismeréseként a „kiemelt tudós”-ok közé sorolták, majd a Tudományos Minősítő Bizottságtól megkapta a biológiai tudományok doktora fokozatot. Legmagasabb tudományos elismertségét 1954-ben nyerte el, amikor az MTA levelező tagjaként az akadémikusok sorába választották.

A '20-as és a '30-as években tanulmányúton járt a skandináv államokban, Német-, Francia- és Olaszországban, Csehszlovákiában számos kongresszuson vett részt, ahol előadásokat tartott. 1930-ban a lappföldi erdők tanulmányozására norvég–magyar expedíciót szervezett, 1934-ben, 1936-ban szaharai expedícióban, 1938-ban észak- és dél-olaszországi tanulmányúton vett részt.

Itthon 1938-ban Tolna megyében talajbiológiai laboratóriumot, majd 1944-ben Kisújszálláson növény- és talajélettani kísérleti állomást létesített. 1943-tól az FM Talajjavító Bizottságának lett tagja.

Nemzetközi elismertségét jelzi, hogy 1950-ben Stockholmban a VII. Nemzetközi Botanikai Kongresszus az Ökológiai Osztály alelnökévé, a Finn Természettudományi és Erdészettudományi Társulat levelező tagjává választotta.

Munkásságának középpontja Sopron volt, ahol közel négy évtizeden át végezte tudományos kutatómunkáját, és szolgálta az erdőmérnökképzést, a hazai erdészeti felsőoktatás fejlesztését. Egyetemi botanikus kertünk létrehozása és fejlesztése is az ő nevéhez fűződik. A főiskola könyvtárának 1924 és 30 között igazgatója volt.

Az iskolateremtő kutató

Fehér Dániel akadémikus az erdészettudomány, a talajbiológia, a növényanatómia, ökológia és élettan, a sugárzásbiológia itthon és külföldön egyaránt elismert tudósa, iskolateremtő vezető kutatója, professzora volt. Sok vonatkozásban megillette őt a polihisztor jelző. Kutatásainak fő témái az alacsonyabb és a magasabb rendű növények, elsősorban a fák és az erdők voltak.

Kutatási eredményeit 200-nál több tanulmányban, 13 könyvben publikálta, amelyek napjainkban is az adott tudományterület kiemelkedő forrásmunkáinak számítanak. Kiterjedten foglalkozott az akác összehasonlító szövettanával, a gazdasági növények hő- és vízgazdálkodásával, növekedésük egyes környezeti feltételeivel, a hazai erdőtársulások és talajuk aciditásának időszakos változásával. A hazai erdőtalajok vizsgálata jelentette számára a legfontosabb kutatási területet. Kutatási eredményeinek legértékesebb része ehhez a témakörhöz kapcsolódik. Vizsgálatait a mezőgazdasági területekre is kiterjesztette. Kísérletei főleg a talajok összetételére, reakciójára és elektromos vezetőképességére, nitrogén-, foszfor-, káli- és humusztartalmának biológiai vonatkozásaira, a talajlélegzésre, a növények CO₂-gazdálkodására, a talajélet és a klimatikus tényezők közötti konnexusok feltárására irányultak. Nevéhez fűződik a sokszor idézett „R” faktor, amely megállapítása szerint a talajlélegzés intenzitásával mérhető talajbiológiai tevékenység arányos a talaj-

hőmérsékletnek és a tízszeres víztartalomnak az összegével. Ennek a maximuma a nyár közepén van. Többek között ki kell emelni az erdőtalajok moszat- és gombaflórájával, ezek elterjedésével és a moszatok asszimilációjával kapcsolatos kutatásait. A természeti alaptörvények felismerése és meghatározása volt valamennyi téma kutatásának a lényeges mozgató rugója. Ez irányú törekvései ma is időtállóak. Az erdei ökoszisztéma egészében, az erdő talajában, az erdőt alkotó növények, állatok, mikroorganizmusok összességében, és nem csupán a faállományban gondolkodott. A biocönotikus konnexusok feltárásában kitüntetett szerepet szánt a legkevésbé háborgatott erdei biocönózisnak, amellyel együtt vizsgálta a kultúrerdők jellemzőit is. Korszerű, ökológiai szemlélettel kutatta az alapösszefüggéseket.

Kutatási eredményeinek megvitatása során kemény harcot folytatott az általa felismert igazságok elfogadtatásáért. Ennek során sebeket kapott és osztott, de tudományos meggyőződéséhez mindig hű maradt. Nagy vitát váltott ki azon állítása, amely szerint az összes elem radioaktív sugarakat bocsát ki, amelyek a csíranövények tropisztikus görbülésével mérhetőek.

Az előbbiekben már volt szó irodalmi munkásságáról, amelyre a kutatói tevékenység vázlatos ismertetésének befejezéseként vissza kell hogy térjek, mégpedig legjelesebb könyveinek a felsorolásával. 1930-ban jelent meg *Kémia*, 1931-ben *Talajtan*, 1928–35-ben háromkötetes *Növénytan* könyve. 1933-ban Berlinben adták ki *Az erdőtalaj mikrobiológiája* című könyvét. Élete fő műve az 1954-ben kiadott *Talajbiológia* volt, amely világviszonylatban elismert, kiemelkedő alkotás. Legjelentősebb munkájának írása közben egészsége fokozatosan romlott. Szerencsére még megérhette a megjelenését és széles körű elismerését.

Egy rövid emlékbeszéd keretében lehetetlen összefoglalni Fehér Dániel akadémikusnak, a kiváló erdész-tudósnak tudományos tevékenységét. Az előbbiekben ismertetettek csupán néhány kiemelt témára vonatkozhattak, és korántsem nyújthatják e gazdag tudományos életpálya teljességét. Egy zseniális elmét, az erdészeti tudományos élet egyik meghatározó egyéniségét aligha lehet néhány oldalon kellően méltatni. Én csak arról szeretnék még emlékezni, hogy

Fehér Dániel tanítványa voltam

Mondanivalóm eddigi kiemelt témája a kiváló akadémikus tudományos tevékenységének áttekintése és méltatása volt. Reményeim szerint a szemelvényyszerűen felsoroltak – bár csak töredékét képezik a nagy életműnek – kellően indokolják azt az elismerést, hogy a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé választották.

Szeretnék az elmondottakhoz néhány gondolatot fűzni úgy is, mint Fehér professzor egykori tanítványa. 1947 szeptemberében reményekkel és bizakodással léptem át az akkori Műegyetem Bánya-, Kohó- és Erdőmérnöki Karának kapuját. Akkor még Szent Imre kollégistaként kezdhettem. A kollégiummal átellenben a Szent Imre tér másik oldalán lakott Fehér professzor úr, akivel az Ifjúsági Körben sorra kerülő balekvizsgára menet találkozhattam. Délceg természetű, keménykalapos és esernyővel járó úrnak köszönhettem először „Jó szerencsét”-tel. Firmáim sokat regéltek a diáknyelven „Dani”-nak tisztelt professzoráról, aki jó szíve, segíteni akarása és rejtett humora, egyedülálló előadásai és vizsgáztatási módszerei miatt vált közkedvelté a hallgatóság körében.

Egyetemünknek abban az időben is kiváló professzorai voltak, akikre fél évszázad távlatából e helyen és alkalommal a hálás tanítvány tiszteletével és szeretetével emlékezem. 1947–51 között voltam alma materünk hallgatója. Politikai problémák tömkelege – a szerzetesrendek feloszlásától a Szent Imre kollégium megszüntetésén a Selmeci Ifjúsági Kör feloszlásán át a Mindszenti bíboros-hercegprímás melletti és elleni tüntetéseikig – tette zaklatottá az UNRA-segélyből főzött zabpehellyel és babfőzelékkel táplált egyes életünket. Feszültséggel, egyszer félelemmel, máskor fiatalos daccal teli egyetemi óráinkon professzoraink példát mutattak tisztességből, szakma- és hazaszeretetből. Fehér Dániellel együtt olyan nagyszerű professzorok oktattak bennünk, mint Sébor János, Walek Károly, Magyar Pál, Győrffy János, Staszney Albert, Boleman Géza, Lámfalussy Sándor, Fekete Zoltán, Adamovics László, Winkler Oszkár, Lessenyi Ferenc, Kövessi Ferenc, Proszty János, Botvay Károly, Bokor Rezső.

Ötven esztendő eredményeit és gondjait tekintve, a fél évszázados, sokszor embert próbáló nehéz időkben is átsegített a legnagyobb problémákon az a nemes selmeci–soproni szellem, amelyet professzoraink nemcsak hirdettek, hanem meg is éltek, még akkor is, amikor 1951-ben tragikus módon és igazságtalanul távolították el egyetemünkről évfolyamunk felét. Azóta az eltávolítottak is erdőmérnöki oklevelet szereztek, és eredményes pályát futottak be. Ezeknek az eseményeknek az egyik túlélőjeként emlékezhettem ma Fehér Dánielre, akire mint egykori professzoromra és kiváló akadémikus elődömrre hálás szívvel és őszinte nagyrabecsüléssel gondolok mindenkor.

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Hajdú Péter

GYÖRKE JÓZSEF

(1906–1946)

Elhangzott: 1999. december 13.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

GYÖRKE JÓZSEF

(1906–1946)

A Magyar Múzeumok c. magazin 1996/3. száma közli Fettich Nándor naplójának azt a részletét, amely a Nemzeti Múzeum 1945. január 15. és február 12. közötti történetére vonatkozik. Ebben szó van arról, hogyan jelent meg és viselkedett az épületet elfoglaló orosz hadsereg, milyen feladatai voltak Fettichnek ezzel kapcsolatban, mert ő volt az épületért, a gyűjteményekért felelős és nem utolsósorban az óvóhelyen menedéket találó magyar és külföldi állampolgárok érdekeinek képviselője. A Bándi Gáborné által közölt, illetve ismertetett naplórészlet (i. m. 24–27.) számunkra azért is érdekes, mert benne Fettich a február 6-i napon az alábbiakat veti papírra: „Én tehát most, amikor már van orosz őrségünk és a csőcselék pusztításától és fosztogatásoktól nem kell tartanunk, nyugodtan visszavonulhatok. Kérem tehát, hogy Györke, aki tud oroszul, vegye át a vezetést tőlem, én pedig a sokat szenvedett Régészeti Osztályok rendbetételével fogok foglalkozni. Nem érzem magam mögött munkatársaimat. Vegyék le tehát rólam ezt a súlyos vezető terhet.” (26. o.) A naplórészletet közlétevő Bándiné a Györke névhez a 17. számon jegyzetet fűz, a következőképpen: „Neve sokszor szerepel a naplóban, személyét egyelőre nem sikerült azonosítani.” (Uo. 27. o.) Különösnek találtam, hogy a magyar muzeológiában is számottevő munkát végzett jeles nyelvész neve születésének 90. és halálának éppen 50. évfordulójára ennyire ismeretlenné vált, és ezt a Györke emlékét idéző előadásomban (Piliscsaba, JPKT Finnugor Tanszék, 1997. január 10.) szóvá is tettem, bár időközben a folyóirat 4. (téli) számában helyreigazításom megjelent.

További tapasztalatom azután, hogy Györke József emléke még a nyelvészek között is kissé megkopott, holott tevékenységének van több, mai szempontból is méltánylandó vonulata. Ezért érzem kötelességemnek, hogy

alakját, munkásságát hajdani közvetlen tanítványaként a felújított *Emlékező-sorozatban* felélesszem. Előadásom első részében életpályáját, a másodikban tudományos eredményeit kísérem meg összefoglalni.

Györke József 1906. december 21-én Georgovits József néven született Celldömölkön, s noha életének csak első tíz évét töltötte e városkában, mindig a kies vasi tájat tekintette igazi pátriájának. Középiskoláit és az egyetemet Pécsen végezte – édesapját ui. 1917-ben ide helyezték mint MÁV-távírdai felügyelőt –, és itt doktorált Georgovits néven Zolnai Gyula professzornál, *Vogul jelzős szerkezetek* című munkájával. Korán felébredhetett benne a nyelvrokonság iránti érdeklődés, hiszen Zolnai finnugor nyelvészeti óráit hallgatta, szorgalmas látogatója volt Zolnai és az akkoriban ott finn lektorként működő Aarni Penttilä finn tanfolyamainak, de lecke-könyvének tanúsága szerint a szlavisztika, az északi és keleti népek története és kultúrája iránti érdeklődése is innét datálódik (Hodinka Antal, illetve részben Felvinczi Takács Zoltán kurzusainak tulajdoníthatóan).

A véletlen folytán éppen 1930-ban csereegyezmény lépett életbe Magyarország és Észtország között, és első ösztöndíjasként – kiváló leleménnyel választott új névvel – Györke Józsefként érkezett Tartuba, ahol tanult az ottani professzoroktól, de 1931-től kezdve magyar lektorként és az ottani Institutum Litterarum Hungaricum Universitatis Tartuenssis igazgatójaként működött hazatértéig, 1936 őszéig. Több külföldi publikációval és egy észt feleséggel tért haza, ám nem Pécsre, hanem Budapestre, ahol könyvtárosi beosztást kapott az Országos Széchényi Könyvtár állományába (előbb ÁDOB-osként, majd 1941-ben véglegesítették). Emellett a Budapesti Egyetem Finnugor Tanszékén prosezemináriumi órákat vezetett, majd magántanári habilitációja után (1943) önálló kollégiumokat is tartott szamojedolóiakból, észt nyelvészetből, szóképzés- és szóragozástanból.

1941-ben (gólyaként) ismertem meg az egyetemen: állandó látogatója lettem prosezemináriumi, majd magántanári előadásainak, és rendkívül szíves tanár-tanítvány viszony alakult ki közöttünk. Vonzó, színes egyéniség volt, és szerette hallgatói észjárását tornáztatni. Azzal érte ezt el, hogy ügyesen és személyre szabottan adott szeminárium feladatokat, kinek-kinek érdeklődése és képessége szerint, a számonkérés során gyakori volt a jó hangulatú, tanulságos párbeszéd, amelybe az egész jelenlévő hallgatóságot bevonta. Az efféle együttes beszélgetésekben többször is jelét adta finom iróniájának és humorérzékének. Nem kedvelte az egyféle gondolkodást, és szívesen elvitáztatott, ha arra egy-egy hallgató készen állott. Györke tudta már akkor, hogy a finnugor nyelvészet és a nyelvészet különösen érdekeli. Ő hívta fel figyelmemet arra, hogy a szamojed és általában a szibériai nyelvek kutatásában számos teendő vár a kutatókra, ő tett elkötelezetté ilyen irányban, egyszersmind azonban hosszú beszélgetéseinkben tudatosította ben-

nem – ami egyébként kezdeti törekvéseimmel összhangban állt –, hogy mindenekelőtt nyelvésznek kell lennem, s ezek után specializálódhatok meghatározott témákra, földrajzi területekre. Rendszeresen elkísértem öt órák után otthonáig (az Esterházy-palota térre néző lakásáig) vagy munkahelyére, az Országos Széchényi Könyvtár egyik sötét, földszinti szobájába, melynek ablakaiból éppen szemközti lakására nyílt kilátás. Sokszor bevezetett a Könyvtár akkor számomra még titkosnak tűnő világába, ahol módomban állt megismerkedni a Nyomtatványtár nagyhírű vezetőjével, a fogalomnak számító Goriupp Alice-szal, sőt sok későbbi kollégával. Különösen emlékezetemben maradtak azok a könyvtári látogatások, amidőn váratlanul benyitott Györkéhez Tamás Lajos vagy Kniezsa István vagy mindkettő, akik korábban szobatársai és jó barátai voltak – nemcsak érdekes szakmai eszmecseréket hallgattam végig, hanem szellemes intellektuális ugratásoknak is élvezője lehettem ilyen alkalmakkor. Hármuk barátsága mentalitásuk rokonságát, a közéletről vallott nézeteik azonosságát demonstrálta előttem. Ezek az egyetemen kívüli pillanatok voltak azok, amelyek a jövőmre vonatkozó elhatározásaimban megszilárdítottak.

Az 1942 körüli években az akkori függetlenül gondolkodó értelmiség már jól látta, hogy a második világháborút a szövetségesek fogják megnyerni (mint jobbra mindig). Györke is abban reménykedett, hogy keleti határaink megnyitásával megvalósíthatók lesznek a rokon népek és nyelvek kutatásának új lehetőségei. Terveket szőttünk arról, hogy lesz alkalom terepmunkát végezni Szibériában – akár magyaroknak is – obi-ugorok és főleg szamojédok között. Ő ebben a később hiú álomnak bizonyult expedícióban vezető szerepre készült, és nekem (is) részvételt kínált, amit boldogan fogadtam. Csak a halála utáni évek eseményei tették világossá, hogy ezt a szándékot a mi generációnk nem tudja megvalósítani. Ez a szép munka így hát utódainkra, tanítványainkra vár, akik máris nagy buzgalommal és jelentős eredményekkel váltják valóra e régi ideát. Györke távlati programja eképp mai feladatokká vált, és ez is örökségének nagyon fontos része.

Visszatérve azonban Györke életútjára: 1944 őszén meghirdetett magántanári kurzusaiból csak az első 2-3 órát tarthatta meg, mert a hadi események miatt az egyetemi életet befagyasztották, s aki tehette, vagy mentette a bőrét, és próbált a maga számára illegalitást teremteni, vagy engedte magát – akarva-akaratlanul – nyugatra vitetni. Györkéék – mint láttuk – a Magyar Nemzeti Múzeum óvóhelyén töltötték a válságos napokat, s mint Fettich Nándor naplójából kiderült, Györke 1945. február 6-tól (vagyis az oroszok bevonulása s a parancsnokságukkal való konzultáció után) fontos közfeladatot kapott. Ez azután oda vezetett, hogy 1945 kora tavaszán ő lett a Magyar Nemzeti Múzeum Hivatalának elnöki tanácsosa. Tudni kell ehhez, hogy ebben az időben az országos múzeumok, gyűjtemények (Történeti, Szép-

művészeti, Iparművészeti, Természettudományi, Néprajzi Múzeum, az Országos Széchényi Könyvtár, valamint az Országos Levéltár) akkoriban a Klebelsberg által alapított Országos Gyűjtemény Egylet utódaként egységes szervezet volt, melyet a felsorolt intézmények főigazgatóinak „Nagytekintetű Vezetői Tanácsa” irányított. A „Nagytekintetű” (más változatban: „Tekintetes”) Tanács végrehajtó szerve pedig az MNM Hivatala volt, melynek vezetője – az elnöki tanácsos – intézkedett az egyes intézmények és az egységes Gazdasági Hivatal, illetve VKM közötti ügyekben. Az elnöki tanácsos ezek szerint végrehajtó hatalmú vezetője volt országos intézményeknek, s ez nem kis felelősséget rótt Györkére. E kötelességei mellett 1945 májusában megbízták az OSZK főigazgatói teendőinek ellátásával is: ezt a megbízást Teleki Géza akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter a június 7-i kinevezésével legalizálta. Elnöki tanácsosi megbízása ezzel megszűnt (utóda Tolnai Gábor lett).

A nemzet könyvtárának vezetőjeként Györke világos programot alakított ki. Felmérte az intézményt ért károkat, helyreállította a könyvtári osztályok szolgáltatásait (ez nyárra meg is történt), ki kellett egészítenie a személyi állományt (a nyugdíjba vonult, eltávozott vagy elhurcolt vagy életüket vesztett szakembereket pótlendő), ezért is szorgalmazta a belső könyvtárosképzés megszervezését, továbbá folytatta az elavult müncheni rendszerű katalogizálási és raktározási szakozási technika modernizálását, azaz folyamatos átalakítását a modern katalogizálási, a Dewey-féle tizedes szakozási és kurrens raktározási rendre (= ETO), szorgalmazta a Magyar Könyvszemle felélesztését, a *Magyar Nemzeti Bibliográfia* újraindítását. Személyzeti politikájában pedig igen lényeges szerepet kapott az a szempont, hogy friss erők bevonásával a Könyvtárat a humán tudományok szellemi műhelyévé tegye. Az utóbbi program első intézkedései során már tavasszal az OSZK állományába került – vagy visszakerült – Tolnai Gábor, Waldapfel Eszter, illetve Varjas Béla, Gerézdi Rabán, Soltészné Juhász Erzsébet, Hantosné Hajdú Helga. E folyamat folytatásaként 1945. júliusi doktori szigorlatomat követően két héten belül én is könyvtári gyakornok lettem, s rövidesen még az év folyamán odakerült Lakó György, Havasi Zoltán, Király Péter, Szauder József és Györke halálát követően sokan mások (pl. Nyilasi Vilma, Tarnai Andor, Major Jenő, Busa Margit, Windisch Éva stb.).

A széles körű szervezői munka nem feledtette Györkével nyelvész voltát. Ennek elismeréseképpen választotta őt az MTA 1945. májusi közgyűlése levelező taggá. Györke kezdeményezte a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó üléseinek folytatását, e célra a Múzeum épületében helyet biztosított, sőt a hagyományos kruszok működésére is lehetőséget adott, igaz, nem az esti órákban, hanem kedd délelőttönként a főigazgatói szobában egy-egy csésze plantatea mellett.

A vállán viselt sok teher alááshatta egészségét, bár ennek jeleit nem tapasztaltuk. Még arra is időt tudott szakítani, hogy irányítsa nyelvészeti

szárnypróbálgatásaimat. Ezért is értetlenül hallottuk 1946. szeptember második hetének kezdő napján, hogy Györkét előző nap kórházba szállították. Ezt követően a harmadik napra, szeptember 11-én szerdán végleg eltávozott közülünk. A farkasréti temetőben fájó szívvel búcsúzott tőle könyvtárosok, muzeológusok és nyelvészek hada. Virágokkal dúsan borított sírjának maradványait később is láttam, de mára már végleg nyoma veszett.

E historiográfiai áttekintést nyelvészeti munkásságának értékelésével folytatom. A nevével jegyzett közlemények száma nem nagy, nem is lehet az, hiszen alkotó periódusa 10-15 évre korlátozódott, s ez is főhivatású egyéb szolgálata mellett alakult így. Kisebb közleményeinek ismertetésére nem szeretnék kitérni, pusztán arról a néhány munkájáról, könyvéről kívánok szólni, amelyek az uráli nyelvészetnek egy kezdődő új arculatára utalnak.

Két ilyen munkája készült és jelent meg Tartuban: a *Die Wortbildungslehre des Uralischen* (1935) és a *Das Verbum *l̥- im Ostseefinnischen* (1936). Az elsőként említett könyv írásához az adta a stimulust, hogy Castrén 1854-ben megjelent szamojéd nyelvtanának nem volt szóképzéstani fejezete, s Györke a szamojéd nyelvek képzőit óhajtotta volna bemutatni. Ezt az egyébként bonyodalmas feladatot időközben módosította: nyelvészeti érdeklődése arra készítette, hogy a szamojéd nyelvekből összegyűjtött tetemes anyag mellé állítsa oda azoknak a finnugor nyelvekből is kimutatható primer megfelelőit. Ennek lett eredménye a valamennyi uráli nyelv elsődleges képzőit bemutató monográfia. A könyv aránylag kis terjedelmét (alig 100 oldal) az indokolja, hogy a gazdaságosság érdekében a gazdag irodalmú finnugor képzők dokumentációs anyagát (a szakirodalom feltüntetése mellett) eleve minimálisra csökkentette, és inkább a szamojéd képzőket mutatta be bővebb terjedelemben. Ez utóbbiak kiemelt szerepére utal, hogy a tárgyalás során első helyen szerepelnek. A szamojéd képzők bemutatása (és finnugor megfelelőikre való utalás) abban az időben – Castrén anyaga alapján – igen kiváló teljesítmény volt, pláne hogy még Lehtisalo kiadatlan gyűjtéséből is ki tudta egészíteni adattárát, amelyre a józan mértéktartás jellemző. Erre a szándékra maga is utal előszavában, s hogy ez valóban így volt, azt tanúsíthatom annak alapján, hogy a könyvhöz felhasznált cédulaanyagát – halála után – módomban állt megvizsgálni s tapasztalni, hogy a szerző valóban erős szelekciót végzett az adatközlésben.

Nem vitatható el Györkétől annak érdeme, hogy ő mutatott be először teljes képet és értékelést az uráli nyelvek primer képzőinek állományáról. A szakmai összehangolatlanság kellemetlen következménye lett azonban, hogy pontosan egy év múlva jelent meg T. V. Lehtisalo *Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe* című munkája, amely ugyanazt a témakört dolgozta föl – négyszer akkora terjedelemben. Ez egyrészt abból adódott, hogy Lehtisalo a szamojéd képzők feldolgozásában nemcsak Castrénra, hanem sa-

ját gazdag gyűjtésére, sőt még Kai Donneréra is támaszkodhatott, másrészt a finnugor képzőanyagot is bővebben találta, mint Györke. Hozzájárult mindehhez, hogy Györke úttörő könyve kis példányszámban, egy kevésbé ismert kiadónál jelent meg, míg Lehtisalo műve a helsinki Finnugor Társaság világszerte publikus *Mémoires*... sorozatának volt egyik kötete. Ezért hát az uráli képzőkre vonatkozó alpmű az utóbbi lett, és háttérbe szorította, elhomályosította Györke elsőbbségét.

Györke vállalkozása ennek ellenére nem fölösleges. Ti. ez a magyar szamojedisztikát újraélesztő munkának tekintendő, más szempontból viszont a könyvet lezáró függelék olyan elméleti kérdésekkel is foglalkozik, amelyek a nyelvészet számára jelentősek. Közülük is talán a legfontosabb az a határozottság, ahogyan Györke állást foglal az alapnyelvi szófajokról. A kor szemléletével szemben nem ért egyet azokkal, akik az ige vagy éppen a névszót elsődleges szófajnak tartják, és határozottan szembeszáll azzal a klasszikus finnugrisztikai nézettel, hogy az uráli mondat eredetileg nominális jellegű volt. Az utóbbi nézet az uráli mondat nominális természetéről szinte a '60-as évekig uralkodó vélekedésnek bizonyult itthon és itt-ott külföldön is. Merészség volt Györke részéről polemizálni a korszellem által diktált általános magyarázatokkal. Azután az is előremutató, hogy ő kétségkívül számol az uráli alapnyelvben mind az ige, mind a névszó meglétével. Ennek ellenére kétségtelen, hogy Györke a nomen-verbumok kérdésében a preuráli korszakra vonatkozóan bizonyos kompromisszumos megoldást kínált a hagyományos nyelvészeknek, amit főleg a névszókon és igeiken megjelenő azonos hangalakú képzők közös eredetére alapozott. Hasznosak azok a megjegyzései is, amelyeket a képző kategóriák funkciómegoszlási lehetőségeivel kapcsolatban előterjeszt. Ez a mű tehát széles elméleti alapokon nyugodva megerősíti azt a szakvéleményt, amely 1941-ben bevezette a Szily-jutalommal történt kitüntetésének indokolását, a következőképpen: „Öt-hat esztendeje a finnugor nyelvtudomány művelői körében nem közönséges feltűnést keltett egy tanulmány, amely az uráli nyelvek elsődleges képzővégződéseit tárgyalta [...] A bátor, sok tekintetben új utakon járó rendszerezés nemcsak a szamojéd és finnugor nyelvek szóképzéstani vonatkozásait világította meg meglepő sikerrel, hanem különösen a terjedelmes függelékben kifejtett szempontjainval jelentős mértékben hozzájárult [...] fontos kérdések tisztázásához...” (A megfogalmazás Pais Dezső stílusjegyeire utal, ami önmagában nagy elismerés egy fiatal, más úton járó kolléga iránt.)

Györke tartui tartózkodásának másik, imént említett eredménye az az átfogó tanulmány, amely a *l̥- segédige szerepkörét és alak formáját vizsgálja a balti finn nyelvekben. A tanulmány alcíme utal arra, hogy itt a szuppletivizmusról lesz szó. A balti finn nyelvekben a létige kitétele kötelező: ezek a segédigei formák vagy az említett *l̥- vagy az *ole- tő különböző

formái lehetnek, akárcsak a magyarban, ahol a *lesz*, *lettem* és egyéb formák kiegészítik a *van*, *voltam*-féle alakok paradigmarendszerét. Ahogy a magyarban is van átjárhatóság a két rendszer között, pl. a *volnék* – *lennék*, *lettem volna* – *voltam volna* stb. esetében, akképp ez a kiegészüléssel kettős paradigmasor a balti finn nyelvekben sokkal bonyolultabb alakzatokban jelentkezik. Jobbára a módok megkülönböztetésére szolgál a két segédigei formula, ám sok kisebb-nagyobb nyelvben a két fő megformált alakjai teljesen váratlan, „megcserélt” funkcióban jelentkezhetnek (a lappban pl. létigeként a **lē-* alakjai általánosak). A pozitív segédigék kétféleségét és a használatukban megnyilvánuló felcserélhetőséget látva, Györke arra a következtetésre jut, hogy valaha mindkét pozitív segédigei főnek a teljes paradigmarendszere használatban volt, vagyis a két fő között nem volt jelentéstani különbség, és hogy a dublett-alakok elburjánzása tette szükségessé a rendszerek kiegészüléssel átalakulását.

A szuppletivizmus kétségtelenül figyelemre méltó nyelvi jelenség, amely egyes rokon nyelveinkben más területeken (pl. a személyes névmás ragozásában) is megtalálható. A balti finn létigei paradigmarendszer ilyen célzatú tanulmányozása tehát nagyon jó választás volt Györke részéről, és részletekbe menő vizsgálódásai kitűnően megvilágítják az egyes nyelvek egymástól sokszor gyökeresen eltérő gyakorlatát, sőt jól magyarázzák azok alakulását. Eredményei jelentősek e tekintetben. Meggondolkoztató az a feltevés is, hogy a két létige az alapnyelvben szinonimaként létezett egymás mellett, és később változott szemantikai és grammatikai státusuk – különös tekintettel arra, hogy a kifejező eszközök fölösleges bősége nem maradandó állapot. Újabb megfigyelések szerint azonban az uráli szókészlet szinonimákban mégsem volt gazdag. Pl. a legrégebbi szavaink közé tartozó *'fa'*, *'tűz'*, *'fehér'* és egyéb jelentésű szavak etimológiai megfeleléseiben nincsen tökéletes azonoság: a rokon nyelvek az ilyen típusú jelentésekben kettőtől ötig terjedő disztributív megoszlást tárnak elénk, melyek tehát nem szinonimák, egy részük jövevény, más részük innováció, ahogyan erre Abondolo nemrég célozott. Ezért elképzelhető, hogy az **olē-* 'esse' jelentésű segédige mellett a **lē-* jelentése a valóságban 'fieri' volt eredetileg. Mindezek ellenére a balti finn szuppletivizmus állapotának magyarázatára igen alkalmas Györkének az a tétel, hogy a kétféle igeragozási diaszisztémákban, a bennük alkalmazott mód- és egyéb suffixumok révén is a legtöbb érintett nyelv egy sajátos nyelvi skizofréniás zindrómát mutat: az analóg és pszeudoanalóg részrendszerek egymás melletti létezését ez minden bizonnyal érthetővé teszi.

Györke hazatelepülése és a budapesti tudományos életbe történt beilleszkedése – hivatali elfoglaltsága ellenére – nehézségek nélkül ment végbe. Jó kapcsolatokat épített ki kora jelentős nyelvészeivel (Zsirai Miklós, N. Sebestyén Irén, Laziczius Gyula, Németh Gyula, Pais Dezső, Kniezsa István, Tamás Lajos stb.). Az itthoni hatások közül Lazicziusé (meg néhány fiatalabb

kortársé, pl. Tamás Lajosé, Gáldi Lászlóé) látszik nagy súlyúnak. Mindezt magyarországi tevékenysége fényesen bizonyítja. Tekintsünk el kisebb magyar vonatkozású cikkeitől – ezek korrekt filológiai írások. Meg kell említenünk azonban azokat a műveit, amelyek elméleti felkészültségének mélyüléséről és alkalmazásáról tanúskodnak.

Közülük elsőnek egy három egységből álló cikksorozatot említék, amelynek darabjai szoros gondolati egységbe fonódnak. Ezek közül az egyik *Adalék a szamojéd igeidők kialakulásának kérdéséhez* címen jelent meg (1941), a másik címe: *Volt-e a magyarban -u-, -ü- praeteritumképző* (1941), a harmadik pedig mindezek elvi konklúzióit vonja le *Az igeidő* címen (1942). A szamojéd nyelvek időjelölési sajátosságainak tárgyalása során kiderül, hogy egy-egy igealak időértéke nem feltétlenül időjel révén fejeződik ki, hanem időjel nélküli formák is különböző időszituációkat fejezhetnek ki, attól függően, hogy az ige „történésminősége” (= Aktionsart) milyen. Pl. a duratív igék zéró időjeles (tő + Vx) alakjai jelen idejű értékűek, a momentán igék tő + Vx formációi azonban befejezettségre, tehát múlt időre utalnak (pl. *nū-dm* 'ich stehe', vs. *to-dm* 'ich kam'). Erre a szamojédban tapasztalt gyakorlatra támaszkodva vitatja azután Györke a magyar -u-, -ü- praeteritum létét, melyet nyelvészeink régen és részben most is a *lön, tön, vön* típusú régies alakokból elemeznek ki, amennyiben ezeket (és első, második személyű alakjaikat is) ómagyar *lew-, tew-, vew-* formákra vezetik vissza, ahol az utolsó -w- elemet a praeteritum formánsának tekintik. Györke véleménye szerint (melyet a mai napig én is vallok) ezek a tövégi glide-ok egy *-k- szóbelseji mássalhangzóknak a folytatói, melyek pl. a *tesz* etimológiai megfelelőiből is kimutathatók (= fi. *teke-*), s az ige múltidő-értéke az igeminőségi sajátság függvénye, akár csak a szamojédban. A *tön* típusú igéknek ezt a magyarázatát a hazai nyelvészek egy része elfogadta és továbbra is vállalja, más része viszont egyéb érveket keres a hagyományos vagy attól kevésbé eltérő értelmezésre. Ez most lényegtelen – az a fontos, hogy Györkének ez az írása a szoros értelemben vett magyar nyelvészetben is vitát váltott ki. – Az imént említett két tanulmányt az igeidő fogalmáról kialakult véleményének összegzése zárja le. E cikk az eddigi értelmezésekhez tett kritikai megjegyzésekkel kezdődik, főként az ún. „tisztá időfokozat” lélektani magyarázatát vonja kétségbe, amely szerint az időfokozat aktuális értéke az egyén pillanatnyi objektív tudati állapotának lenne a függvénye. Az időkategóriának a beszélő álláspontjától való függését Györke tagadja. Bühler nyomán utal arra, hogy ha a nyelv tág és többjelentésű szimbólumrendszert alkalmaz a nyelvi tények jelölésére, akkor az időszituációk esetében is a beszélő többértékű jeleket képes időjelölésre használni, melyek kollektív értékűek, és nem egyedien szubjektívek. Nagy fontosságot tulajdonít az igei paradigmarendszer sajátosságainak, ahol a tényleges időérték az igejel paradigmasorán kívül annak egyéb tulajdonsá-

gaitól – nevezetesen az akcióminőségtől, módértéktől – is függhet. Az időjelölésnek egy bonyodalmasabb láncolata jelenik meg előttünk e fejtegetéssel, melyet végül is Györke az alábbi szavakkal összegez: „...az igeidő az igejel olyan időre vonatkozó kollektív értéke, amely függő viszonyban van a vele rendszert alkotó többi tag időértékével, s ugyancsak kapcsolatban lehet az igejel történésminőségével és módértékével.”

Egy-egy ilyen meghatározás persze vitatható (vagy azzá válhat), Györke érdemét mégis abban látom, hogy felismerte az időbeli szituációk és relációk összetett voltát, és hogy egy-egy nyelv funkcionáló rendszereinek egészéből javasolta kutatni az időviszonyokat. Ez arra is utalhat, hogy nem pusztán morfológiai kategóriának tartotta az igeidőt, hanem olyan nyelvi kifejezési lehetőségnek, amelynek kiterjedt mondattani, morfo-szintaktikai és szemantikai feltételei is vannak.

Györke legismertebb – s egyben életében megjelent utolsó – munkája a *Tő, képző, rag* (1943), melynek alcíme közelebbről is meghatározza témáját, ekképp: *Szó- vagy jelerésztan*. A prágai nyelvész kör meghatározását követve a tő, képző és rag kategóriáját olyan morféma-egységeknek tartja, amelyek kisebb funkcionális elemekre nem bonthatók. További sajátosságuk, hogy önállóan nem jelennek meg, csak más önálló morféma-egységekhez kapcsolódva használhatók. Voltaképpen ezzel megelőlegezi a szabad és kötött morféma fogalmát az uráli nyelvészetben. A „szó- vagy jelerésztan”-t sem a szóképzéstan, sem az alaktan, sem a szótan vagy mondattan keretei közé nem óhajtja beszorítani, hanem ezen a néven a nyelvtannak egy új fejezetét kívánja megnyitni, amelynek a témái természetesen az előbb említett nagyobb területeken belül nyilvánulnak meg. A jelerésztanba tartozik tehát a domináló jelentést hordozó tő (mint a szó önállóan nem használt eleme), a jelentésmódosító funkciójú képző és az alaki-grammatikai funkciót hordozó rag. Ezeknek az önállóan nem álló elemeknek Györke szerint olyan közös problémáik vannak, amelyek elkülönített tárgyalásra szorulnak, bár a mondattantól a fonológiáig a nyelv minden szintjével kapcsolatosak, és a bennük keletkezett változások minden szinten képesek sorozatos változásokat indukálni.

A T–K–R változásának következményeit, a részrendszerekben megnyilvánuló hatásait sokféle konkrét példán illusztrálja: pl. a magyar időjelölés átstrukturálódása területéről, a duális elvesztésével a számjelölésben bekövetkezett módosulásokra vagy a lapp esetrendszer egyszerűsödésének következményeire utalva.

E jelenségeket követően részletesen tárgyalja a szórések egymás közötti viszonyait, ideértve azokat az eseteket, amikor a tő a hasonlóság, a rag a különbség kifejezője, vagy amidőn a tő fejezi ki az eltérést, a rag vagy képző pedig a hasonlóság hordozója, de olyan példákat is szóba hoz, ahol a tő és a rag együttesen fejez ki összetartozást – szemben a képzővel, amely a kü-

lönbség kifejezésének hordozója (pl. m. *éledék* – *éleszték* – *élegetek*). Vagyis ilyen eseteken illusztrálja, hogy a szórészeknek csak megformált nyelvi kompozícióban van szerepe. A jól kiválasztott példák meggyőzően szemléltetik a szórészeknek a rendszer viszonyhálózatában betöltött szerepét.

Egy tudománytörténetileg is megalapozott szemle után indokoltnak tartja tehát, hogy a T–K–R használatában tapasztalható képességeket a nyelvészetnek egy külön aldiszciplínájába, a szó- vagy jelrésztanba utalja. Itt javasolja tárgyalni többek között a sorrendezési-kapcsolódási lehetőségeket (ideértve az egyes nyelvek között bemutatható eltéréseket is), az egyes jelrészek funkcióinak vizsgálatát, a fúziós folyamatokban kialakult komplex morféma-teremtését, az alternációk jellegét, e kis egységeknek és kapcsolódásainak fonológiai leírását stb. Ezekre számos jól megválasztott példát említ, főleg uráli nyelvekből, szinkron és diakron szempontból egyaránt szemléltetve. Ezek az eredmények az uráli nyelvészetbe jórészt beépültek.

Györkének ez a tanulmánya annak idején élénk visszhangra talált, és bizonyára nem tévedek, ha azt állítom, hogy a tőle tárgyalt kérdések a mai korban a morfo-fonológia, morfonematika, morfo-szintaktika néven folyó kutatásokban a kutatás fényébe kerültek.

Györke fontos újfító törekvéseihez lehetne természetesen kiegészítéseket, olykor eltérő véleményt is hozzátenni, ha a mai napi kutatási eljárásokat is figyelembe vesszük. Hosszabb tanulmányomban erre vonatkozólag tesztek is észrevételeket, melyeket itt nem ismertetek. Legfeljebb egy kardinális kérdésre hívom föl a figyelmet. Az uráli nyelvészetben a suffixumoknak három kategóriáját szoktuk megkülönböztetni: a képző és a rag mellett ugyanis a jel fogalma is elismerést kapott (pl. a számjel, idő- és módjel, birtokos személyjel esetében), s bizonyos elvi tisztázás is megindult a közöttük való különbség meghatározására. A magyaréhoz hasonló terminológiai hármasságot mutat a finn is, ahol különbséget tesznek a johdin (képző), pääte (rag) és tunnus (jel) között. (A suffix, affix stb. szavakat preferáló – általában nem agglutináló típusú – nyelvek csak körülírással tudják kifejezni ezt a hármasságot – pl. *Ableitungssuffix*, *derivational suffix* vs. *Kasussuffix*, *inflectional affix* v. *case suffix*, illetve *Pluralzeichen*, *Modalzeichen*, *plural marker*, *modality marker*.) Fölvethető ezért az a kérdés, hogy miért nem szerepel a *jel* mint külön morf-kategória Györkénél. Legalábbis a címben, hiszen a szövegben nemegyszer találkozunk *számjel*, *időjel*, *módjel* terminusokkal. A jeltartomány nevének kihagyása a címből minden bizonnyal tudatos volt. Ennek okát pedig a következőkben látom.

Györke, megismerkedve Saussure és követőinek nézeteivel, elkötelezett híve lett annak az alaptézisnek, hogy a nyelv jelek egyidejű rendszere. A JEL szót ezért ő következetesen a *language sign*, illetve *signifiant* értelemben használta, s nem próbálkozott a triplex felépítésű (képző – rag – jel) suffixum-

rendszer bonyodalmaival foglalkozni. A suffixum-tartományon belüli elkülönített jel-fogalom létét nyilván mellékes ügynek vélhette, s e problémák fessegetése a mai korokra maradt.

Mindazonáltal a *Tő, képző, rag* szerzőjéről pozitív képet kapunk, főleg ha arra gondolunk, hogy az általa kezdeményezett stúdiumok a mai morfémakutatás különböző területeinek is a fókuszában állanak.

Györkének voltak egyéb ambiciózus tervei is. Szeretett volna egy általános nyelvészeti bevezetést írni. E szándék töredékes nyomait hagyatékában felleltük jegyzetek, cédulaanyag és egy töredékes általános nyelvészeti kézirat formájában. Az utóbbi töredék általam összeszerkesztett formában *Nyelvtudományi alapelvek* címen 1947-ben jelent meg a Magyar Nyelvben. E kísérletből is megvilágosodik, hogy felfogása a nyelvről szorosan kapcsolódik a svájci mester és a bécsi, illetve prágai strukturalizmus alaptételeihez. Némileg módosítani próbálja azt a saussure-i nézetet, hogy a nyelv rendszerre szintagmatikus és asszociációs viszonyok hálózatából alakul, az utóbbiakkal kapcsolatban azonban Györke jobbnak tartaná a „belső nyelvi kapcsolatok” kifejezést, mert észleli, hogy e viszonyok nem mindig „ábrázolódnak”, végső soron az aglosszális, jelszerűtlen elemek rendszert módosító szerepére utalva. Ezt a Saussure-től eredő asszociációs viszonyhálózatot a későbbiekben – Hjelmslev kezdeményezésére – paradigmatis viszonyok névre keresztelték s emlegették. A posztumusz Györke-közlemény mégis emlékező rokonszenvünkbe idézi azt az előadásaiban és beszélgetéseiben sokat hangoztatott nézetét, amely szerint a nyelv „jeleknek, jelszerű és jelszerűtlen kapcsolatoknak” a viszonyhálózata. Ezenkívül tesz még néhány kiegészítő megjegyzést a nyelv kettős tagozódásáról is azzal kapcsolatban, hogy Laziczius szerinte a kelleténél egyszerűbben tolmácsolta a Bührlertől származó gondolatot. Erre kitérni azonban ezúttal nem szeretnék.

Györke rövid életének tudományos eseményeiről valós értékelés annak idején nem jelenhetett meg. Igaz, az utóbbi években többen is publikáltunk róla itthon és külföldön elismerő mondatokat, és én magam 1966-ban írt, de 1968-ban megjelent *Chrestomathia Samoiedica* című könyvemet az ő emlékének ajánlottam, de életművének részletesebb méltatására nem került sor. Ennek elvégzésére nekem kellett vállalkoznom, hiszen ő indított el pályámon, és mindaz, amit elértem, elsősorban az ő pártoló és oktató-tudományos munkásságának köszönhető. Erkölcsi kötelességem volt ennek a beszámolóknak a nyilvánosság elé vitele, melynek egy jóval részletesebb változata rövidesen nyomtatásban is megjelenik (Portré Györke Józsefről. *Néprajz és Nyelvtudomány*, 40., 2000.). Kérem, vegyék ezt az emlékeztést a nagyobb tanulmány bevezetésének, amelyből egyértelműen kiderül, hogy Györke milyen új irányok felé irányította volna a magyar nyelvészetet, ha élete fonala meg nem szakad.

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Kubinszky Mihály

HAJNÓCZI GYULA

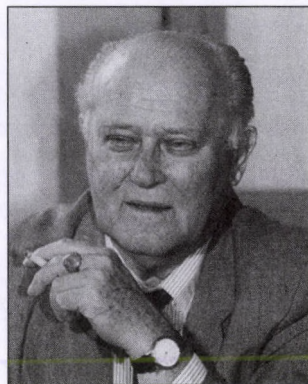
(1920–1996)

Elhangzott: 2000. június 8.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

HAJNÓCZI GYULA

(1920–1996)

Jeles magyar építészre emlékezünk. Életműve több, egymással összefonódó témát ölel fel. Ezek közül kimagaslik az ókori építészettörténet, az antik világ építészeti alkotásainak gyakorlati műemlékvédelme és egy univerzális építészetelmélet. Hajnóczi írta a világirodalom egyik legjobb, ha nem a legjobb, ókori építészettörténetét. Hajnóczi dogozta ki és írta meg a máig legmagasabb szintű térelméletet az építészetelmélet tárgykörében.

Ifj. Ritter Gyula névvel született Baján 1920. április 5-én. 1926–30 között itt végezte elemi iskoláit, s ugyancsak Baján, a III. Béla Reálgimnáziumban végezte középiskolai tanulmányait, melyeket 1938-ban érettségi vizsgával zárt. 1934-ben a család magyarosította nevét Hajnóczi-ra. A következő években előbb az Erzsébet Tudományegyetem soproni Evangélikus Hittudományi Karán hallgatott 3 féléven át teológiát, majd Pécsen olasz–magyar művészettörténetet. 1940-ben és 1941-ben bölcsészeti tanulmányokat abszolvált a kolozsvári egyetemen. Közben utászként szolgált a második világháború véres napjait, majd amerikai hadifogságba került, ahonnan 1946 tavaszán tért haza. Még a háború vége előtt, 1944 őszén az építészeti tanulmányokra határozta el magát, ezzel bizonyára korábbi művészettörténeti tanulmányait kívánta betetőzni. Végül is 1946 és 1950 között, 8 szemeszter alatt – az akkor lehetséges legrövidebb tanulmányi idővel – végezte és zárta le építész-mérnöki tanulmányait, 1950. július 11-én oklevelet szerzett. Hajnóczi nem elégedett meg az építészeti diplomájával, s említett bölcsészeti tanulmányait kiegészítve, 1954–58 között újabb 6 félévnyi tanulással általános régészeti oklevelet is szerzett. Ez műemléki és építészettörténeti munkássága szempontjából nemsokára sok előnyt biztosított számára. 1961-ben az ókori régészet és művészettörténet tárgyköréből bölcsészdoktorrá avatták. Értekezésének témája, az antik római építészettérformáinak és térkapcsolatainak elemzése,

további munkásságára meghatározó. Akadémiai tudományos fokozatot 1966-ban *A térszemlélet fejlődése az ókori építészetben*, műszaki tudományok doktora fokozatot 1978-ban a *Prolegomena az építészeti alkotás objektív értékeléséhez. Az építészeti tér analitikus elmélete* című, illetve témájú értekezésekkel szerzett. 1968-ban Ybl Miklós-díjat kapott, mellyel addigi műemlékvédelmi építőmunkáját és az ókori építészet történetével foglalkozó tankönyvét egyaránt elismerték. 1990-ben életművét Kossuth-díjjal tüntetik ki. Különös büszkeséggel töltötte el az élete alkonyán 1996-ban neki ítelt Rados Jenő emlékérem, mely a mi nemzedékünk jeles professzorára emlékeztette, aki nek tanszékén 1950-ben munkásságát tanársegédként megkezdte. Élete végéig ennek az Építészettörténeti Tanszéknek, illetve intézetnek, mely az átszervezések során nevét és hatáskörét többször változtatta, maradt a munkatársa. 1955-ben adjunktus, 1967-ben docens, 1978-ban egyetemi tanár lett. 1990-ben 70 éves korában papírforma szerint nyugdíjba vonult, valójában még élete végéig lankadatlan lendülettel dolgozott tovább. 1996-ban választották az MTA levelező tagjává.

Műemlékvédelmi munkájában először a szombathelyi Ízisz-szentély helyreállításával vonta magára a szakma figyelmét, ezt követték 1963-tól az Aquincum polgár város revitalizációjának során szükséges ásatási, rom-helyreállítási és részleges rekonstrukciós munkái. Ezek – csakúgy, mint a Tács-Gorsiumban végzett munkái – példaértékűeknek minősültek. További jeles munkáit Fenékpusztá, Százhalombatta, Balácapusztá, Kővágószőlős és Balatonfüzfő római kori emlékeinek feltárása, illetve rekonstrukciója jelentette. A budapesti Március 15-e téri római hidfőállás maradványainak bemutatásával a főváros szívében hagyta vissza munkájának névjegyét.

Szakirodalmi munkássága is igen jelentős. A sort már 1952-ben egy építészeti alaktan jegyzet nyitotta meg, ezt követte 1956-ban a *Műemlékfelmérési útmutató*, mely összefoglalta a gyakorlatban használt metodikákat: Ezt követően érdeklődése és ennek nyomán írásainak témája határozottan az építészeti tér és tércsoportok alakításának elmélete felé fordult. E tárgykörben írt disszertációjának lényegi összefoglalója az akadémiai Építés- és Közlekedéstudományi Közleményekben 1967-ben megjelent *Térformák és térkapcsolatok az antik római építészetben* című tanulmány, mely könyvterjedelmű. Az ötvenes-hatvanas években ezenkívül több jelentős írása jelenik meg a Gerő László szerkesztette Műemlékvédelemben, a Major Máté által szerkesztett Építés és Építészettudományi Közleményekben és más hazai tudományos folyóiratokban.

Az ókori építészet oktatása a budapesti egyetem Építészmérnöki Karán jeles elődöket idéz. Kabdebó Gyulának tankönyvét, Möller Istvánt és Wälder Gyulát, majd Friedrich Lóránd emlékeztető előadásait, melyeket Hajnóczi Gyula is hallgatott, Kotsis Ivánt, aki rövid ideig volt a tárgy előadója, és Kar-

dos György mélyreható szakismereteit. Amikor Hajnóczi Gyula viszonylag fiatalon, de már széles látókörrrel és két diplomával felvértézve átvette ezt a tantárgyat, nemsokára – 1967-ben – letette az asztalra az *Ókori építészet* átfo-gó tankönyvet. A kötet közel 500 oldal terjedelemben és több mint 600 áb-rával jelent meg. Különös értéke, hogy a görög és római építészet mellett az európai építészetre ható valamennyi ókori kultúrát mély szakismeretektől kiindulva tárgyalja. Ezért is fordították le német nyelvre, és használták az ak-kori Kelet-Németországban is tankönyvként. A magyar nyelvű kötet öt ki-adást ért meg. Hajnóczi Gyula munkatársa volt a Genthon István és Zádor Anna által szerkesztett *Művészeti lexikon*nak is. Az ókori építészet maradvá-nyainak látogatását követően a római építészen kívül beszámol írásaiban – szép rajzokkal kiegészítve mindig olvasmányos szövegét – az egyiptomi és az iraki emlékekről is.

Szakirodalmi munkásságának, sőt talán egész életművének csúcspontját a *Vallum és intervallum* című, az Akadémiai Kiadó által 1992-ben kiadott köny-ve jelenti, amely *Az építészeti tér analitikus elmélete* alcímet viseli. Már négy év-vel korábban jelent meg ugyanott a kötet német nyelven, mely megalapozta a szerző hírnevét külföldön is, noha a kötet visszhangja egyelőre nem áll arányban tartalmi jelentőségével. A téma az életmű eredménye. Tanulmá-nyozásához is alapos felkészültség kell, amit mi sem bizonyít jobban, mint az a mintegy 150 új szakkifejezés, amelyek a kötet megértéséhez szüksége-sek, és alfabetikus sorrendben az „ambivalensen meghatározott térrész”-től a „virtuális térrész”-ig terjednek. Természetesen a függelékben annotáltan szerepelnek. Hajnóczi térelmélete az építészeti teret két felfogásban közelíti meg, a minőségi és a mennyiségi oldalról. Az előbbivel az architektúra hu-mánus, pszichikailag érvényesülő, ám a legtöbb ember által szubjektíven, di-vat, ízlés és más befolyások révén elfogadott vagy elutasított vonatkozásait rendszerezi, míg a másodikkal a tér szerkezeti elemeinek geometriája révén adódó arányok szabályait elemzi. Erre utal a munka címe is, a vallum a tér-határolás elemeit, az intervallum a határolóelemek között keletkező teret jelenti. Azt, hogy az építészet téralkotó művészet, eddig is hirdettük és tud-tuk. Tudtuk azt is, hogy az építészeti teret méretei, arányai, a határoló falak, padozat és mennyezet anyagai, azok színe, fényátbocsátó képessége és más jellemzői determinálják. Azt is tudtuk, hogy az építészeti belső térnek affini-tása van az építészeti együttesek által határolt külső terek alakjához és rend-szeréhez, amivel az urbanisztikai lépték is kapcsolódik a téralkotás kérdése-hez. De mindezeket a kritériumokat komplexen és jellemzőik hiánytalan figyelembevételével tudományos rendszerbe foglalnia Hajnóczi Gyula előtt, úgy hiszem, még senkinek sem sikerült.

Munkájának különös érdekessége és értéke, hogy gondolatmenete az ókori építészet alakzataiból indult ki és vált alkalmassá az építészet egészé-

nek, így a mai modern építészetnek kvalitatív és kvantitatív megítéléséhez. Így lett Hajnóczi Gyula, az ókori építészet történetének kiváló ismerője és az ókori műemlékek restaurátora egy a modern építészetet is magába foglaló építészetelmélet megfogalmazójává. A kötet gazdag rajzi illusztrációi között – sok más példa mellett – egymáshoz hasonló grafikai metodikával – szerepel a római Pantheon, a reimsi katedrális, a ronchamps-i kápolna és egy az elmúlt években épült középmagas budapesti többlakásos tömbház terminő-ségi és terménységi elemzése. Amivel Hajnóczi még egy további igen fontos tényezőt is igazolt, mintegy akaratlanul: nevezetesen azt, hogy az építészet törvényszerűségei – különösen, amelyek Vitruvius nomenklatúrájában a venustas, vagyis a kellem kategóriájába tartoznak, az ókor óta nagyon is megváltozott funkcionális követelmények és az óriásit fejlődött építéstechnológia mellett is kontinuális értékűek. Az egész munka gyakorlati jelentőségét Hajnóczi saját rezüméjében szerényen így fogalmazta meg: A közel-múlt építészeti gyakorlatának anomáliáin okulva ez a térelmélet felvázolja a harmonikus emberi környezet megteremtésének lehetőségét.

1996-ban, röviddel súlyos betegségének jelentkezése előtt, igen nagy örömet jelentett neki a munkatársaival együtt szerkesztett *Pannonia Hungarica Antiqua* könyvecske megjelenése. Vékony füzet ez, igen súlyos tartalommal, átfogja a magyar műemlékvédelem eredményeit a Dunántúl római kori építészeti emlékeivel kapcsolatban. Ez az öt nyelven megjelent kötet elsősorban az érdeklődő nagyközönséghez szól, ezért nem elvont fogalmak elmélete, hanem egy a hazánk építészetének egyetemes megítélését is szolgáló ismeretterjesztésről és magyarázatról van szó. Úgy hiszem, hogy a sok jeles építész munkája révén rekonstruált emlékeken keresztül e kis kötetben, az életpálya végén Hajnóczi Gyulának a témát átfogó és áttekintő szelleme is megmutatkozik. Azokban a napokban jelent meg ez a füzet, amikor a Magyar Tudományos Akadémia Hajnóczi Gyulát levelező taggá választotta. Már nem élte meg *Az építészetelmélet története* című tanulmányának megjelenését az akadémiai Építés-Építészettudomány periodika 1997-ben kiadott kötetében. Ez volt az a téma, amelyben még volt mondanivalója, amelyen dolgozott, amely lelkesítette, és amelynek kimunkálása során az alattomos betegség leterítette.

Hajnóczi Gyula 1996. augusztus 10-én halt meg, 28-án nagy részvétellel kísértük utolsó útjára az óbudai temetőben.

Készült akadémiai székfoglalójára. Ennek témája az MTA tagjává választott építészek életműve, alkotásaik elemzése lett volna. Ez a munka már nem készült el. Így szakirodalmunk egy jeles fejezettel sajnos szegényebb maradt. Ugyanakkor az Akadémia tagjává választott magyar építészek sora Hajnóczi Gyula személyében egy nagyon jeles, világviszonylatban is kimagasló egyéniséggel gazdagodott.

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Holly László

JÁNOSSY ANDOR

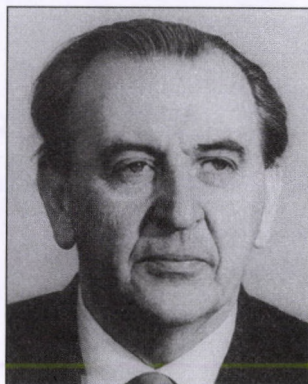
(1908–1975)

Elhangzott: 2000. május 4.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

JÁNOSSY ANDOR

(1908–1975)

Jánosy Andor akadémikus, a tápiószelei Agrobotikai Intézet alapítója és haláláig igazgatója, Szombathelyen született 1908. augusztus 20-án, értelmiségi szülők gyermekeként. Apja Jánosy Gábor, Vas megye árszékének elnöke volt, akit 1926–34 között a celldömölki választási kerület országgyűlési képviselőjévé választottak. Édesanyja Magassy Sarolta. Elemi és középiskoláit Szombathelyen végezte (1915–26). Az érettségi után, 1926 őszén felvették a budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem Mezőgazdasági Karára, ahol 1930 júniusában végzett. Több mint négy évtizedes munkásságát gyakorló gazdaszként kezdte. Mint gazdasági segédtsízt a nyírbátori Mándy-féle uradalomban (1931–33), majd 1933-tól 1937-ig a Mezőhegyesi Állami Ménesbirtokon mint ideiglenes gyakornok tevékenykedett. Itt nagy érdeklődéssel foglalkozott a növénytermesztés és a növénynemesítés elméleti és gyakorlati kérdéseivel. A fajtakérdést Székács Elemér útmutatásai alapján kezdte tanulmányozni. A magyar búzafajták kialakulását és élettani problémáját kutatta. Az egyetemi doktori címet 1933-ban, még gyakornok korában szerezte meg, *summa cum laude* minősítéssel. Disszertációját agrárgazdaságtani témából írta. Mezőhegyesről Miskolcra került a Megyei Gazdasági Felügyelőséghez, majd 1938 szeptemberében Budapestre helyezték az Állami Növénytermelési Hivatalhoz, ahol mint termesztési és elitvetőmag-termesztési gazdasági segédfelügyelő bizonyította kiváló szervezőképességét. Itt az állami növénynemesítő telepek és az elitvetőmag-szaporítások irányítása volt a fő feladata. Ebben az időszakban szervezte meg Fleischmann Rudolf irányítása mellett az állami növénynemesítő telepek és a magánnemesítő telepek közül Bánkút, Lovászpátona és Hatvan elitvetőmag-szaporítási tevé-

kenységét. 1940 és 1944 között gazdasági felügyelő, majd 1944-ben a Növénytermelési Hivatal vezetőjévé nevezték ki.

1939-ben házasodott meg, felesége Ulbrich Ilona. Három fiúgyermekük született: András (1940), Gábor (1944) és Balázs (1947).

A háború után részt vett a nemesítőtelepek munkájának beindításában és átszervezésében. Az állami kezelésbe vett magánnemesítő-telepeken megszervezte és elindította a minőségi vetőmagtermesztést. A Növénytermelési Hivatal 1949. szeptember 1-jén beolvadt a Növénynemesítési és Növénytermesztési Kutatóintézetbe, ahol Jánossy Andor a Fajtaelismerési Osztály vezetője lett. Az osztályt 1951-ben az FM Kísérletügyi Központjával, majd 1952-ben az Országos Vetőmagvizsgáló Intézettel vonták össze, és ezzel egy időben Jánossy Andort az intézet igazgatójának nevezték ki. A Fajtaelismerési Osztály tovább működött, majd 1953. január 1-jétől mint önálló költségvetési szerv a Kertészeti Kutató Intézet keretében folytatta tevékenységét, Általános Növényfajta-kísérleti Osztály néven. Ebből alakították ki 1954 júniusában az Országos Növény-fajtakísérleti Intézetet. Jánossy Andor már az '50-es évek elején foglalkozni kezdett a fajtakísérletezés és a növényfajta-minősítés kérdéseivel. Kidolgozta ennek korszerű módszereit és szabályzatát. Felhasználta ehhez a munkához a nagy elődök tapasztalatát, mindenekelőtt Fleischmann Rudolfét, Baross Lászlóét, Székács Elemérét, Grábner Emilét és másokét. A Fajtakísérleti Intézetet 1959-ig vezette, közben a fenti beosztás mellett megbízták, 1955 és 1957 között, az FM Kísérletügyi Főigazgatóságnak vezetésével is.

Mezőgazdasági kandidátusi értekezését 1956-ban védte meg *Adatok egyes kultúrnövények nemesített és tájfajtáinak értékeléséhez* címmel. Ebben és más munkáiban kortársait megelőzve mutatott rá a tájfajták értékére a növénynemesítésben, kutatásban és oktatásban. 1959. május 16-án megbízást kapott az Országos Agrobotanikai Intézet megszervezésére. Az intézet az Országos Növényfajta-kísérleti Intézet fajtagyűjteményes osztályából alakult. Időben felismerte, hogy a tájfajták begyűjtését sürgősen el kell végezni, mert a nagyüzemi gazdálkodás terjedésével ezek rövid idő alatt eltűnnek a köztermesztésből. Az Országos Agrobotanikai Intézetben munkatársaival gyűjtőutakat szervezett, elsősorban a magyar kukorica-, vöröshere- és lucerna-tájfajták felkutatására és megmentésére. A vöröshere-tájfajtákat felhasználta az Európa több országában is elismert és termesztett Hungaropoly és Tápiopoly (Tápiói tetraploid) tetraploid vörösherefajták előállításához. Ezek 1967-ben és 1970-ben kaptak állami elismerést.

Különös gondot fordított az Agrobotanikai Intézet nemzetközi kapcsolatainak fejlesztésére. Elindította és kiadta az intézet tudományos folyóiratát, az Agrobotanikát (1959) és a társintézetekkel folytatott alapanyagcserét szolgáló intézeti magkatalógust, az Index Seminumot.

Az eltérő klímaigényű gyűjtemények fenntartására és vizsgálatára három telepet létesített. Egyet Szombathely mellett Táplánszentkereszten, egyet a Bakony hegyei között, Lókúton és végül a harmadikat a Nyírségben, Nagykállón.

1965-ben védte meg a mezőgazdasági tudomány doktori értekezését *A vöröshere-termelésfejlesztés kérdései, nemesítői kiindulási anyag előállítása* témában. Számos tudományos és ismeretterjesztő cikke fémjelzi munkásságát. Három társszerzővel írta meg *A magyar kukoricafajták és termesztésük* című könyvet, amely 1957-ben jelent meg. 1963-ban adták ki *A vöröshere termesztése és nemesítése* című könyvét, majd 1968-ban és 1971-ben a munkatársai közreműködésével írt *Herefajok termesztése és nemesítése* (1968), valamint a *Vicia fajok termesztése és nemesítése* (1971) monográfiáit. 1966-ban ugyancsak társszerzőkkel közösen szerkesztették a *Biometriai értelmező szótárt*.

Deutsch Miklóssal közösen állították elő a Táplánszentkereszti vörösherefajtát, mely 1958-ban kapott állami elismerést. A tetraploid vörösherefajtákon kívül Jánossy Andor nevéhez fűződik a Tápiószelei 1-es és Tápiószelei 2-es lucernafajták, a Kemenesaljai bíborhere és a Tápláni tavaszi árpa előállítása.

A Magyar Tudományos Akadémia 1969-ben levelező tagjává választotta. Aktívan vett részt az Akadémia különböző bizottságainak (MTA Növény-nemesítési Bizottság, Mezőgazdasági Metodikai Munkabizottság) munkájában. Tagja volt a Magyar Biológiai Társaságnak, a TIT-nek, az Agrártudományi Egyesületnek. Szerkesztőbizottsági tagja volt az *Acta Agronomica*, az *Élet és Tudomány* című folyóiratoknak és a *Kultúrflórának*. Széles körű és gyakorlati tapasztalatait készségesen osztotta meg a fiatal szakemberekkel. Csaknem tíz éven át tartott előadásokat a Debreceni és a Gödöllői Agrártudományi Egyetemen, és részt vett a vizsgáztatóbizottságok munkájában is. A Debreceni Agrártudományi Egyetem 1968-ban címzetes egyetemi tanári címet adományozott részére oktatói munkásságának elismeréseként, majd 1971-ben az Európai Növény-nemesítők Szövetségének alelnökévé választották meg.

Az EUCARPIA kongresszusát 1974-ben az ő irányításával rendezték meg Budapesten (1974. június 24–29.). Ettől kezdve haláláig az EUCARPIA elnöki tisztét látta el.

A hazai nagy elődök mellett példaképe volt Vavilov orosz genetikus, a kultúrnövény-géncentrum elméletének kidolgozója, akinek munkásságát nagyra értékelte. A magyarországi növényi génbank kialakításának szükségességére – figyelembe véve a külföldi eredményeket is – egyre több helyen hívta fel a figyelmet. Beszért a rádióban, televízióban, az újságok több cikkben közölték a génbankról szóló terveit, elképzeléseit. Az MTA és a METESZ közös rendezésében a Környezetvédelmi Szakmai Napokon

(Víz–levegő–élet '73) *A rezervációk jelentősége a géntartalékok szempontjából, génbankok* címmel tartott előadást. Ebben rámutatott arra, hogy „a génbankok rendszere az értékes és változatos növényi populációk megőrzésével messze-menően hozzájárul a természetvédelem, az élő környezet fenntartásához”. „A tápiószelei fajtagyűjteményekkel folytatott kutatómunka és -tevékenység tulajdonképpen a növényi génbankmunkának egyszerűbb formája” – hangsúlyozta több alkalommal.

Most 25 éve, fájdalmasan korán, életének 67. évében, 1975. május 4-én, rövid betegség után hunyt el Budapesten.

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Pléh Csaba

KARDOS LAJOS

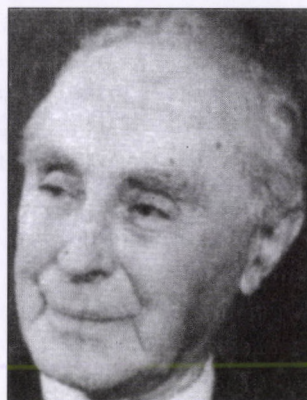
(1899–1985)

Elhangzott: 1999. december 16.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

KARDOS LAJOS

(1899–1985)

Kados Lajos évtizedeken keresztül a hazai pszichológusszakma legbiztosabb referenciapontja volt. Az 1950–1960-as évtizedben a magyar tudományos pszichológia eleinte szinte egyetlen s – bár e korszakra e kifejezés igencsak viszonylagos értékű – „biztos” intézményi háttérrel rendelkező le-téteményese volt, majd a korszerű pszichológusképzés megteremtőjévé és a kísérleti pszichológusok doyenjévé vált. Ezekben az évtizedekben Kados abszolút tekintéllyel bíró vonatkoztatási pont: hozzá fordultak a kollégák, aspiránsok, kiadók s hivatalok egyaránt. Hőskor volt ez, melyben a relativis-ta alkalmazkodással szemben a tudományosság képviselte nem kis merész-séget s persze az igazságon alapuló belső tartást igényelt. Kados mind mun-káival (beleértve azok stílusát), mind szigorúan tudományos attitűdjével csendesen, de rendíthetetlenül védte és terjesztette ezt a magatartást. Szüle-tésének centenáriuma is két szempontból teszi őt emlékezetessé: mondani-valójának tartalmi aktualitásával s a tudományos attitűdjével.

Kados Lajos legjellegzetesebb korszaka a magyar pszichológia újjászüle-tésének kora volt, amelyben a magyar pszichológia az elnyomatás és az el-

1. táblázat

Kados Lajos mint a magyar pszichológusok doyenje az 1960-as években.

Életrajzi hivatkozási statisztikák a Bodor Péter,

Pléh Csaba és Lányi Gusztáv (1998) szerkesztette kötetben:

Hivatkozott személy	Hivatkozás	Hivatkozott személy	Hivatkozás
Kados Lajos	86	Várkonyi Hildebrand	18
Mérei Ferenc	45	Radnai Béla	17
Harkai Schiller Pál	33	Benedek István	13
Szondi Lipót	29	Gímesné Hajdú Lilly	12
Ferenczi Sándor	22	Lénárd Ferenc	11
Hermann Imre	18		

hallgattatás másfél évtizede után újra magára talált. Két vezérlő csillaga volt ebben a folyamatban az akkori fiatal nemzedéknek, akik mind szellemi teljesítményükkel, mind állandó jelenlétükkel mintát adtak számukra: Kardos Lajos adta a mintát a kísérletező tudósok, Mérei Ferenc pedig a közösségi terepmunkások és a klinikusok számára. Az 1. táblázat ezt a jelenléteket mutatja a ma hatvanas-hetvenes éveikben járó pszichológusok önéletrajzainak hivatkozási statisztikái alapján.

Az élet állomásai

A Rákospalotán 1899. december 14-én született s Londonban 1985. július 12-én elhunyt Kardos Lajos nehéz időkben volt a kísérleti pszichológiai gondolat szilárd letéteményese a magyar pszichológiában. Az életút állomásai is mutatják ezt: nem triviális pálya ez egy tudós számára, hanem a közép-európai jellegzetes vándorló értelmiségi karrierje. Kardosnak kiváló pszichológiai iskolája volt. Az 1920-as években, a magyarországi akadémikus, egyetemi pszichológia néma évtizedében, a háború és a forradalmak utáni konzervativizmus világában a lélektan iránt a középiskolában kedvet kapott Kardos Karl Bühler tanítványa volt a bécsi egyetemen, ahol persze mást is tanult a pszichológia mellett: matematikát és medicinát. Az 1930-as években az Egyesült Államokban végzett kutató- és oktatómunkát. Kezdetben mint Rockefeller-ösztöndíjas, többek között a Columbia Egyetemen. (Így fordul elő azután, hogy Ausztriába visszatérve írt német könyvében, a *Tárgy és árnyékban* – magyarul Kardos, 1974 – számos kísérletnél meglepődik az olvasó, amikor kiderül, hogy Kardos a Columbián végezte őket.) 1932 és 1934 között a Wells College oktatója volt Aurora városában New York Államban.

Amerikában fontos szakmai kapcsolatokat is alakított. Elsősorban Kurt Koffka és a még Bécsből ismert Fritz Heider voltak fontos partnerei az észlelés konstancia-jelenségeivel és a tárgylátás feltételrendszerével kapcsolatban. Tolmannel, a későbbi munkásságát oly mértékben befolyásoló tanulásteoretikussal viszont csak az 1930-as évek végén Bécsben és Budapesten ismerkedik meg közelebbről, mint egy interjúbán maga mondta el (Pléh, 1985).

Ugyanebben az interjúbán mondja el azt is, hogy a '30-as évek második felében, amikor Bécsen keresztül hazatér Magyarországra, a lehetséges életpályát keresve Szondi Lipót köréhez tartozik. Ez nemcsak a személyes sors és pálya szempontjából érdekes – kifejezi azt is, hogy nálunk még ekkor is milyen átfedések voltak az akadémiai és nem akadémiai hálózatok világa között. Kifejező értékű, hogy a '60-as évek másik nagy mintaadó és hálózat-szervező pszichológusa, Mérei Ferenc is Szondi karizmatikus köreiből kibontakozva vált irányadóvá.

1947 és 1971 között Kardos Lajos negyed századon át a budapesti egyetem (az ELTE) Lélektani Intézetének, majd tanszékének vezetője volt, annak a tanszéknek, mely Kardos vezetői visszavonulása után, amikor a tanszék kettévált, Általános Pszichológiai Tanszékké alakult át. Az '50-es évek minden részletében nehéz kor volt a pszichológiára: Kardos sokáig szinte egyedül képviselte a pszichológiát, ráadásul csak a tanárképzésben. Valójában csoda, hogy a politikai önkény és diszkreditáció világának közepette megmaradt a kísérleti pszichológia. (Erről a hőskorról, benne Kardos szerepével, lásd Barkóczi, 1998 és Halász, 1998 önéletrajzeit.) A pusztá fennmaradást maga Kardos is fontos teljesítménynek tartotta „A pszichológiát az egyetemről át akarták [a Lenin Intézetbe] tenni, ami lényegében azt jelentette volna, hogy a pszichológia teljesen elveszti önálló jellegét, ideológiai tudománnyá alakul át [...] Ezt mindenképpen meg kellett akadályozni, s hogy valamelyest sikerült, arra talán még büszkébb vagyok, mint a tudományos munkásságomra.” (In Murányi, 1985.) Akadémiai díjjal jutalmazott könyvéből (Kardos, 1964a) tanárok nemzedékei tanulták a pszichológiát. Kardos még mint egyetemi docens Bóka László dékánusa idején dékánhelyettes is volt az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, hogy azután 1956-tól mint egyetemi tanár vezesse a tanszéket.

A '60-as évek volt a tanár és oktatásszervező Kardos nagy évtizede. A pszichológusok budapesti képzése kezdeti, szinte földalatti, majd a pedagógiával összekapcsolt átmeneti idők után (erről lásd Halász, 1998 beszámolóját) a '60-as években szerveződött meg. 1963-ban indult el az első úgynevezett trifurkációs, a felsőbb években klinikai, munkalélektani és nevelés-lélektani specializációt adó képzés. Kardos Lajosnak központi szerepe volt abban, hogy megteremtette ezt a formát, az oktatásügy labirintusaiban kiharcolva engedélyezését, s kialakította a hozzákapcsolódó tanári hálózatot. Érdemes emlékezni arra, hogy ez a hálózat azt jelentette, az első „főszakos” pszichológusok nemzedékét alaptárgyakra, csak az orvosokat véve, olyan tekintélyek tanították, mint Donáth Tibor s helyette néha Szentágothai János, Forgács Iván, Spät András, Gegessi Kiss Pál, Vígh Béla, Vízny E. Szilveszter, Kelemen Péter, Csépany Lóránt, Péter Ágnes, Moussong Kovács Erzsébet és természetesen a csodálatos Kun Miklós. A klinikusképzésben pedig a belgyógyászat, a gyermekgyógyászat ugyanúgy helyt kapott, mint a fejlődéstan vagy a farmakopszichológia. Könnyű elképzelni, mennyi szervezőmunka s emberi kapcsolati tőke rejtett ennek a képzésnek a megszervezése és sikerre vitele mögött.

Kardos volt a nehéz évek után újjáalakuló Magyar Pszichológiai Társaság elnöke a '60-as években. Az ő elnöksége alatt vált a Társaság a tudományos tevékenység autonóm megjelenítésének középpontjává a magyar pszichológiában. A Társaság nagy tekintélyű emlékelőadással őrzi emlékét.

Ami az akadémiai lépcsőket illeti, Kardos Lajos 1955-ben lett a nevelés-tudományok (lélektan) doktora egy Pavlovról szóló munkával. Ez monográfia formájában is megjelent magyarul és németül (Kardos, 1957b, 1960). Ennek köszönhetően lett 1956-tól egyetemi tanár. 1968-ban díszdoktorrá avatta a padovai egyetem, éppenséggel együtt Piaget-val, amire Kardos igen büszke volt.

1985-ben választotta Kardos Lajost levelező tagjává a Magyar Tudományos Akadémia.¹ Ezzel nemcsak az ő életműve kapott elismerést, hanem az Akadémia valójában először ismerte el a Ranschburg Pál munkássága révén mintegy nyolc évtizede létező s igen színvonalas magyar kísérleti pszichológiát. Kardos taggá választásával a „tisztá kísérleti” szemlélet először kapott helyet a szellem tudományai között a Magyar Akadémián. Ugyanebben az évben kapta meg a Magyar Népköztársaság Zászlórendje kitüntetését is. Amiről ő maga mondta, hogy „ez a kitüntetés nem egyszerűen nekem szól, ez a tudományunknak szól. Azt hiszem, jelzése annak, hogy egy kicsit jobban megbecsülik a pszichológiát” (in Murányi, 1985).

Kardos Lajos és a percepciókutatás

Kardos Lajos Ludwig Kardos német szerzői néven megjelent első munkái a látás szerveződési mozzanatainak matematikai leírásával foglalkoznak. A közege, a '20-as évek német nyelvű pszichológiájának közege, fontos inspiráció volt számára, s mind témáit, mind gondolkodásmódját hosszú időre megszabta. Ez az évtized az alaklélektan kibontakozásának évtizede, s Bühler, mint Kardos (1974) maga is beszámol róla, egy alternatív Gestalt-elvű pszichológiát képviselt. S ez a bécsi tanszék volt a Kardoshoz közel álló Egon Brunswik révén a később ökológiaiként ismertté vált gondolkodásmód kiindulópontja is, melynek vezérével a statisztikus alkalmazkodás és az igény a reprezentatív kísérlettervezésre (Brunswik, 1956).

Kardos, ha kicsit filozofikusan tekintjük, az észlelés invarianciáit abból a szempontból vizsgálta, hogy milyen szerepük van ezeknek az invarianciáknak az alapvető intencionalitás, élményeink szó szerint tárgyi vonatkozásának biztosításában. A tárgylátás feltételeként Köhlerrel összhangban a „tulajdonságugrás a látómezőben” folyamatát emelte ki, s rámutatott a kontúrok által adott „összetartozás” jelentőségére a vizuális mező élménybeli szerve-

¹ A filológiai teljességhez hozzátartozik, hogy a tagválasztást követő nyáron Kardos Lajos elhunyt. Székfoglalóját már nem tudta megtartani, mint Hunyady György (1985) nekrológja tanúsodik róla. Csak kisebb részeket láttak napvilágot belőle Marton Magda szöveggondozásában (Kardos, 1986). Egyéb akadémiai funkciói között elnöke volt a TMB Pszichológiai Szakbizottságának, társelnöke a Pszichológiai Bizottságnak.

zódésében. Ezek azok a kísérletek, amelyek a mi nemzedékünk számára híres tudóssá tették Kardos Lajost, egyszerűen azért, mert egyetlen tanárunkként bekerült az akkoriban magyarul is kiadott kísérleti pszichológiai bibliába, Woodworth és Schlosberg (1966) vaskos kézikönyvébe.

Kardos az észleléskutatók között az elsők egyike volt, aki a finom fenomenológiai elemzést és a gondos kísérletezést összekapcsolta a bátor matematikai modellálással. A világosság konstanciával, valamint az árnyékoknak a látásban betöltött szerepével kapcsolatos monográfiája, illetve elmélettörténeti és matematizáló dolgozatai (Kardos, 1929, 1934, 1935, 1984) e területnek továbbra is klasszikusai. Bevert tankönyvi anyagok ezek az észleléssel és a kísérleti pszichológiával foglalkozó könyvekben a konstancia kontextuális tényezőiről. Irving Rock (1983) egyenesen „Kardos-hatásról” beszél, ami (mármint a „jelenséggé” vagy „hatássá” válás) a halhatatlanná válás nyelvi lépése a kísérleti tudományokban. Matematikai modellje (Kardos, 1935) pedig a mai függvényyszerű elemzések standard kiindulópontja is. A mai percepciókutatásban őt ismerik el annak a gondolatmenetnek az elindítójaként (Gilchrist, 1999), mely szerint az észlelés függése a lokális tényezőkön túlmenő faktoroktól nem egyszerűen egy verbális „minőségi” tézis, hanem a „függés” pontosan jellemezhető. A lokális inger és a teljes mező reprezentációjának összevetési folyamatát képviselő differenciálegyenletekkel képezhető le.

A konstanciajelenségekkel, illetve az árnyék vizuális jelenségtanával kapcsolatos korai munkáit három olyan mozzanat jellemzi, melyek máig relevánsak, s a konkrét megoldásokon túl is aktuálissá teszik munkáját. A fenomenológiai elemzés, a gondosan tervezett kontextuális variációkat használó kísérletezés és a részletes matematikai modellálás ez a három alapvető mozzanat.

A fenomenológiától a kibernetikáig

Kardos Lajos a '70-es években, a fenomenológia új divatjának táján, mint a kísérletezés vitában leírt állásfoglalásai is dokumentálják, nem volt a fenomenológiai beszédmód híve.² Ugyanakkor mint ifjú kutató a bécsi közegben s az alaklélektani szóhasználat közegében nevelkedve, tisztában volt ennek jelentőségével. Az árnyék elemzésében kiindulópontja például az az ellentmondás, amely az áttetsző fenomenális élmény és az élményt meghatározó

² Én mint kezdő gyakornok talán a produktív gondolkodás kapcsán a még akkor is aktív fenomenológus MacLeod elemzését említettem neki. Kardos tele volt kételyekkel, amit nem is titkolt, ugyanakkor minden benső ismerősségre utaló megjegyzés nélkül megemlítve, hogy ismeri MacLeod hozzáállását. Én persze nem tudtam, hogy – mint könyve tanúsítja – MacLeod fenomenológiai megközelítését Kardos még az 1921-es évekből ismerte.

történéssor között van: az árnyék nincsen jelen élményeinkben, de mégis valahol meghatározza az élmény szerveződését.

„A természetes, laikus, a »tárgyi mozzanatokra« irányuló beállítódásban a látás olyan fenomenális mezőt szolgáltat, amelyben valódi tagoltság árnyék és beárnyékolatlan rész között – legalábbis olyan, mint például figura és háttér között – nincs.”

(Kardos, 1984, 33. o.)

A fenomenológia beszédmódja részben a mezők elemzésében jelenik meg, ami Kardos Lajos későbbi munkásságának is visszatérő jellemzője lesz: a pszichológia feladata ebben a felfogásban számot adni az élményszintű szerveződésről. A fenomenológiai irányultság megvan Kardos elméleti tájékozódásában is: az 1934-es monográfiában Brentano, Husserl, Meinong is jelenlévő referenciapontok (Pléh, 1987). Kardos később, a '60-as évektől jól érezte a korabeli, húszas-harmincas évekbeli leírási mód egyik hátrányát: igyekezett ez a kor a naiv észlelési realizmust zárójelbe tenni a semleges fenomenológiai jellemzéssel, ez azonban továbbra is a naiv lélektani realizmus szóhasználatán élösködik. Az igazi semleges beszédmódot majd az információelméleti keret, illetve beszédmód adja meg, ebben kap megvalósító közegtől és élménytől semleges jellemzést maga az élményt megvalósító mechanizmus. Számunkra talán furcsa, de Kardos számára kapcsolat volt a fenomenológiai leírás és a kibernetikai jellemzés között. Ezt maga is elmondja perceptuális írásainak fél évszázaddal későbbi magyar fordításának előszavában.

„Mennyivel könnyebb dolgom lett volna, ha a viszonylatok leírásához [...] rendelkezésemre áll a modern információelméleti és kibernetikai fogalomrendszer! [...] Mennyivel egyszerűbb lett volna rámutatni arra, hogy színélményeink információk a tárgyak bizonyos optikai tulajdonságairól, s az ingerek mint információcsatornák működnek [...] melyek] »zajosak«.”

(Kardos, 1984, 13. o.)

Az általa vizsgált konstancia egész kérdéskörét átfogalmazza a szabályozás problémájává, a kibernetikai és információs szemléletben talál alátámasztást arra az évtizedekkel korábban képviselt felfogására, melyben a konstancia-jelenségeket függvényyszerű komputációs modellben értelmezte (Kardos, 1966).

„A konstancia-jelenségek [...] esetében] ma már tudjuk, hogy itt az információ biztosításáról van szó a zavaró tényezőkkel szemben. A korrekciós rendszerek, a külön információcsatornák, a redundáns kódolás minden főbb érzékelési területen kimutathatók”

(Kardos, 1970, 23. o.)

Kardos és a kibernetika

Mindez egy tágabb összefüggésben is megjelent. A '60-as években Kardos Lajos – ne feledjük el, egy hatvanas éveiben járó tudósról van itt szó! – felismeri, hogy eredeti meglátásai az észlelési folyamatokról összhangba hozhatók az új, kibernetikai és információs szemlélettel a pszichológiában. Valójában számunkra, az évtizedekkel későbbi történeti elemzők számára az ismerhető itt fel, hogy milyen affinitás van a klasszikus formalizációs igény s az új, kibernetikaibb beszédmód között. Kardos (1964b) elméleti szinten is küzd a kibernetika heurisztikus elismertetéséért a pszichológiában. Ne feledjük fél évszázad múlva, hogy ehhez intellektuális bátorság és frissesség kellett: néhány évvel korábban ez két burzsoá áltudomány közös propagandájának számított volna! Sokat tesz a kibernetika megismertetéséért is: ő Ashby (1972) klasszikus művének magyar gondozója – büszke is volt rá, hogy számítási hibákat fedezett fel a klasszikus munkában. De Kardos volt Foss (1972) sokat forgatott olvasókönyvének szerkesztője is, melyben először jelenik meg magyarul a kognitív és a kibernetikai szemlélet összekapcsolódása. Ebben a propagációs erőfeszítésben egyetlen párja a magyar társadalomtudományban Szalai Sándor (1965). Azt érzi a mai olvasó kettejük erőfeszítéseiben, hogy a formalizációs igény tekintetében valóban megelőzték korukat, s Kardos számára különösen majd a kibernetika adja meg azt a „paradigmát”, aminek híján saját fiatalkori erőfeszítései meglehetősen elszigetelt próbálkozások voltak.

A *kontextuális kísérletezés* két szempontból jellemzi Kardost mint korának gyermekét és ugyanakkor mint rendkívül eredeti kísérletezőt. Híres rejtett-árnyék-kísérletei az árnyékvető elmozdításának drámai hatásával annyiban kontextuálisak, hogy a megfigyelt céltárgy és a vizuális környezet megvilágítási és árnyékviszonyait variálta igen finoman, a néző szempontjából. Az alapvető helyzetben a nézőnek nincsen vizuális benyomása arról, hogy a céltárgy valójában árnyékban van, mivel az árnyék kontúrja egybeesik a tárgyével. Ilyenkor az alapvető jelenség, hogy az árnyékban levő világos felületet sötétnek látjuk. Amint azonban az árnyékvető elmozdul, s így „tudomásunk” lesz az árnyékról, a felületet árnyékban lévő világos felületnek látjuk. Az alaklélektanos kor jellegzetes kísérlettípusa ez: olyan jelenséget mutat fel, amely elementáris erejű. Megfelelő kontextusban mindannyian látjuk. Tánczos Zsolt (1977) Kardos munkáinak negyedszázaddal ezelőtti értékelésekor is ezt a kontextusérzékenységet emeli ki: saját korában Kardos volt az első, aki valóságos kísérletekben mutatta be az élmény érzékenységét pusztán a mező tagoltságának megváltoztatásával. A kontextualitás másik értelme a tüzetes feltételvariáció. Kardos (1984) Bécsben, Londonban s a Columbia Egyetemen, New Yorkban az árnyék mezőtagoltság-függésének demonstrá-

lására – ha jól számolom – 18 kísérletet végzett. Olyan kor ez, amikor a problémát nem egyetlen, mindenre kiterjedő kísérlettel, hanem „egymásra következő kísérletek láncolatában [közelítik meg]. E láncban az újabb kísérletek a korábbiak eredményeiből s interpretációs gondolataiból következnek, az elmélet is a kísérletek kifejtése közben bontakozik ki” (Pléh, 1987, 503. o.).

A matematikai modell tulajdonképpen Kardos mezőalapú kontextuális gondolkodásának lesz általánosítása, s kifejezi azt az eredetiségét, hogy egyszerre modellálja a „fokozó” és a „tompító”, a kontraszthoz és a konstanciához vezető folyamatokat (Tánczos, 1977). A matematikai modell kiindulópontja az a már régebben tudott felismerés, hogy a „színélmény az »ingerviszonyoktól« függ – minthogy a világítás változásakor éppen ezek maradnak konstansak”, s a „színélmény [...] a fényssűrűség és a lokális hányados között képezhető hányados függvénye” (Kardos, 1984, 236. o.).

Kardos nevezetes differenciálegyenletei ezt részletezik, mégpedig úgy, hogy a képletrendszerben maga a mezőtagolódás – mi tartozik egy tárgyhoz, illetve felülethez – lesz alapvető tényező. A színélmény az „összerősség és a lokális fényerősség hányadosának függvénye” (Kardos, 1984, 244. o.).

Az észlelés Kardos további munkásságában

Bár sosem tartozott a berlini alaklélektanhoz, az érzékleti szerveződés kérdése továbbra is intellektuális téma maradt számára. Az *alaklélektan bírálata* (Kardos, 1957a) című nevezetes dolgozata, ha lehántjuk róla a kor kissé nyers *ideologikumát*, miközben bemutatja az érzékleti szerveződés elveit, a berlini Gestalt képviselőin a darwini mozzanatot kéri számon. Vagyis azt, hogy a szerveződési törvényeket csak az idegrendszerre vonatkoztatva tekintik nevezetes izomorfizmus-doktrínájukkal, s nem elemzik a szerveződés evolúciós kialakulását. Ez az utóbbi aspektus adná meg a valóságnak megfelelő dimenzióját, s tenné lehetővé a szubjektivizmus meghaladását.

Kardos tanári munkájában s nevezetes tankönyvében is központi szerepet játszott az észlelés. A 282 oldalas könyvben a 8 fejezetből az érzékelés-észlelés 62 oldalt tesz ki. Olyan bemutatást kapunk, különösen a látásra nézve, amely Kardos saját ifjúkori munkásságának megfelelően a német lélektan hagyományát folytatja, kiegészítve ezt az alaklélektani gondolkodásmóddal. A korban népszerű tükrözési tiszteletkört például ilyen keretekben oldja meg: „...különböző valóságmozzanatoknak különböző, egyenlőknek egyenlő érzékletek felelnek meg” (Kardos, 1964, 76. o.). Ez a koncepció a klasszikus német pszichológia egyik alapelvét adaptálja, mely Georg Elias Müllertől származik. „Az érzékleti minőségek azonosságának, hasonlóságának vagy különbözőségének megfeleltethető a pszichofizikai folyamatok

minőségének azonossága, hasonlósága vagy különbözősége, és viszont.” (Müller, 1896/1983, 151–152. o., ford. Gubi Mihály.) A másik klasszikus támpont az alaklélektan Kardos számára. Erre támaszkodva fogalmazza meg a szerveződés elveit, s ezek adják vizsatérő gondolatainak alapját az invarianciák értékelésére: „a tárgylátás általános feltétele tehát: *tulajdonságugrás a látómezőben* (Köhler).” (Kardos, 1963, 39. o.)

A ’60-as években Kardos Lajos észleléselméleti munkásságában központi szerepet játszott az észlelési adaptációs kutatásokkal kapcsolatos eredmények értelmezése. A munkák egyik legjelentősebb sorozatát az innsbrucki adaptációs kutatások (Kohler, 1951) képezték. Ezek lényeges mozzanata, hogy észlelő rendszerünk szinte minden olyan zavarhoz képes alkalmazkodni, mely – hogy Kardos kifejezéseit használjam – a teljes pszichofizikai történeésorból a tárgy és az érzékszerv közé iktatódik be. Az egyes ingervonatkozások ilyenkor „korrekciós rendszerként” működnek (Kardos, 1966), s az újraalkalmazkodás azt biztosítja, hogy helyreálljon az az intencionalitási viszony, ahol „a végső szakasz, a pszichikus történeés, kizárólag egyetlen korábbi szakasszal kovariál, a tárggyal” (Kardos, 1965, 15. o.). Az adaptáció lehetőségét az a Helmholtztól származó elv biztosítja, hogy az észlelés nincsen valamiféle áttetsző naturális hasonlósági kapcsolatban a tárggyal: „az idegrendszeri történeés nem saját jellegei folytán szükséges és elégséges feltétele az élménynek, hanem szerepe folytán, melyet a pszichofizikai össztörténeésben betölt” (uo., 29. o.). A plaszticitás, hangzik a modern, Changeux (2000) gondolataira is emlékeztető megfogalmazás, eleve adott az idegrendszerben, éppen azért, mert a rend maga konstruált: „a kapcsolatok és történeésláncolatok az idegrendszerben is alapjában véve *megrendezettek* – tehát már eleve *átrendezhetőek*” (Kardos, 1978, 23. o.).

Éppen a szabályozási mozzanatok eltérő jellege okozza azt, hogy a filogenezis nem analóg itt az adaptációval: „a pszichofizikai össztörténeés természetes zavarásai, mint a megvilágítás ingadozása és a testmozgással járó recehártya-eltolódások, már ott vannak a látás születésénél, és évszázazreken át befolyanak annak kialakulásába; a filogenezis során nincs semmiféle utólagos átalakulás ilyenfajta ingadozások kiiktatása érdekében” (Kardos, 1984, 33. o.).

Az „állatlélektan” és az összehasonlító lélektan

Kardos Lajos Amerikából hozta az összehasonlító lélektan iránti érdeklődést, és valójában ezzel vált a kísérleti pszichológia letéteményesévé évtizedeken át a magyar terepen. Affinitását a viselkedés iránt igazából még a bécsi funkcionális örökségből hozza magával. Számára a lelki élet feladata a tágan ér-

telmezett „cselekvés irányítása. És ez az egyetlen biológiai feladata: a lelki élet a cselekvésért van” (Kardos, 1978, 16. o.). Ugyanakkor, a nyilvánvaló amerikai ihletés ellenére, sosem vált behaviorisztikus pszichológussá. Ez nemcsak abban az értelemben érvényes, hogy tankönyveiben, sőt kisebb írásaiban (pl. Kardos, 1978) is megőrzi nemcsak az észlelés tematikáját, hanem a belső világ tételezését is. Konkrétabban is megjelenik ez a ragaszkodás a humán pszichológia koncepciójához. „[A lélektan] kiindulópontja és központi területe az ember lelki élete”, mondja tankönyvének bevezető fejezetében (Kardos, 1964a, 23. o.). A ’60-as évek végén, a kognitív forradalom egyik kezdeti populáris művét kommentálva jegyezte meg, mily öröndetes, hogy egy amerikai könyvben újra úgy jelenik meg a pszichológia, mint a lelki élet tudománya. (Miller, 1962.) Ez az elkötelezettség abban jelenik meg, hogy Kardos számára az állati tanulás vizsgálata, szemben a behaviorista hitvallással, nem közvetlenül szól az emberről. Az állat megismerése csak közvetve, de igen fontos adalékot ad az emberről: megmutatja, miben tér el az ember lelki életének szerveződése az állatétól, s így mutatja meg, milyen az ember. Ezért van az, hogy amit az ’1950–60-as években az amerikai kollégák egyszerűen kísérleti lélektannak tartának – a tanulás laboratóriumi vizsgálata állatoknál, a labirintus mint kutatási paradigma – Kardos (1959, 1965a) számára állatlélektan, mely az összehasonlítással nyeri el emberi jelentőségét.

Kardos egész szemlélete, például a fiziológia és pszichológia viszonyáról vallott felfogása is, azt az arisztotelianus funkcionalizmust mutatja, amely Karl Bühlernek (1922, 1927), bécsi mesterének sajátja volt, s amely a mai kognitív tudomány funkcionalizmusát is jellemzi. „A lélektan [...] bizonyos jelenségeket vizsgál, de nem közvetlenül azok hordozóját, szubsztrátumát” (Kardos, 1964a, 5. o.), mondja tankönyve bevezető oldalain. Olyan szerveződési funkcionalizmus ez, amelyet Kardos fiatal korában Karl Bühler mellett a Kardos által is jól ismert magyar Harkai Schiller Pál (1940), a filozófiában pedig a (Kardos által nem ismert) Gilbert Ryle (1999) képviseltek. A lélek már nem a test mellé rendelt kategória, a lelki jelenségek a környezethez való alkalmazkodásban mint bizonyos életjelenségek találják meg helyüket, hangzik ez a felfogás, mely a lélektanban a századfordulós józan funkcionalizmus folytatója a nagy iskolák regnálása közepette, filozófiailag pedig Arisztotelész sajátos olvasata.

Kardos, s ezt kár lenne ma letagadni, az ’50-es években megpróbálta összekapcsolni a komoly összehasonlító lélektant Pavlov gondolataival (Kardos, 1957b, 1960a). E munkának megvan a maga kortörténeti jelentősége, mivel azt mutatja, hogyan próbált egy komoly tudós akkoriban újnak számító gondolatokat becsempészni intellektuálisan zártnak szánt világba. Pavlov ürügyén Kardos megjeleníti a kor modern s – *horribile dictu* – amerikai tanuláslélektanát. Közel fél évszázad távlatából általánosabban sem érdektelen,

hogyan Magyarországon a pszichológia sajátosan elnyomott helyzetében az '50-es években Pavlov kétélű ihletést képviselt. Ennek a negatív oldalát szoktuk látni: egy ránk erőltetett, doktriner, zárt s bemutatásában a tudományos nacionalizmustól nem mentes (szovjetségét, oroszágát hangsúlyozó) rendszert. Ugyanakkor ez mentőöv is volt a tudományos szándékú pszichológusok számára, amelybe kapaszkodni lehetett a pszichológia újra felszínre hozása érdekében. A pavlovizmus révén a pszichológia mégiscsak egy természettudomány alá sorolódott, s nem a politikai doktrinerségnek sokkal kiszolgáltatottabb s ekkoriban a pszichológián igencsak uralkodni vágyó pedagógia alá.

Kardos maga is elmondja ezt a sajátos váltást a pedagógia kívánalmaitól az állati tanulás irányába. „Azt követelték ugyanis tőlünk, hogy a pszichológia közvetlenül segítse a nevelőmunkát, a pedagógiát. Erre azt kérdeztem: a tanulás ugye, pszichológiai probléma [...] Hát akkor ezt fogjuk kutatni. Kiderült, [...] ha az emberi tanulás törvényszerűségeit ismerni akarjuk, akkor előbb feltétlenül az alacsonyabb rendű élőlények tanulási formáit, az állati tanulást kell tanulmányoznunk. Ezt már el tudtuk fogadtatni, mert hivatkozhattunk Pavlovra, aki tulajdonképpen az állati tanulás alapformáit kutatata.” (In Murányi, 1985.) Kardos Lajossal folytatott személyes beszélgetéseim benyomásai alapján egyébként az itt többes számban aposztrofált beszélgetőpartner egy konkrét személy, Fogarasi Béla volt.

Az '50-es évektől Kardos fő kutatási témája az állati tanulás, de ez válik tanári munkájának csillogó részévé is. Az állati emlékezet és a lelki élet evolúciós kibontakozásának elemzése foglalkoztatja, illetve az állati életmód és a lelki jelenségek kapcsolata, valamint a lelki élet eredete.

Vezető témája, az a téma, mellyel méltó helyet foglal el az összehasonlító lélektan első kognitív szintetizátorai között, az *állati tanulás és emlékezet* vizsgálata. Ezen a téren végzi sok tucat kísérletét, melyek az állati helytanulásban érvényes viselkedési ekvivalenciákat, az egy hely – egy viselkedés elvet és a mnémikus mező szerepét tisztázzák rágcsálóknál. Kardos magasabb rendű állatok vizsgálatában a lokomóciós viselkedéshez kapcsolódó helytanulást állította előtérbe mint eljárást is, meghonosítva ezzel nálunk a labirintus-tanulás módszertanát is. Ahogy értékelője, Barkóczi Ilona (1992, 3. o.) is mondja: „Kardos Lajos a téri tájékozódás és az állati emlékezet rejtelseit kutatva számtalanszor mondta és írta le, hogy az állat és az ember közötti legfőbb különbség abban van, hogy az állatok térben élnek, az emberek pedig időben.” Ezt a „téri programot” a három évtizedes kísérleti munka több lépésben bontotta ki. Kutatásainak jó részét a Padovai Egyetemen végezte. Az itt berendezett laboratórium és kortársának, az észleléskutató Metellinek barátsága igen fontos volt számára mind személyesen, mind munkássága kibontakoztatásában.

Ekvivalencia-viszonyok

Kardos abból indult ki, hogy az állatnál a tanulás során egy különleges, a helyhez kapcsolódó ekvivalencia-viszony is szerepet játszik: az azonos végpontú (Kardos műszavával: *aequiterminális*, Kardos és Barkóczi, 1953) utak egyenértékűek az állat számára. Az állati intencionalitásban érvényesülő ekvivalencia-viszonyok (Pléh, 1997) egyik sajátos esetéről van itt szó. Olyan eset ez, ahol az utak egyenértékűségét az egyenértékűség átfogó alapját adó célracionalitásnak (Csibra és Gergely, 1998) egy sajátos formája adja: a hely azonossága teremti meg a viselkedésirányítás intencionális tárgyát. Az állat egy helyhez egy funkciót (pl. táplálkozás vagy büntetés) kapcsol.

Az emlékezeti mező

Az állatok a lokomóciós tanulás során helyeket tanulnak (szemben az alternatív viselkedésselví megfogalmazással, mely szerint mozgásokat tanulnak.) Ennek során az állat a környezeti helyeket szinte fényképszerűen rögzíti emlékezetében. A Tolman-féle kognitív, belső térkép fogalmához hasonlító koncepció a mai kognitív pszichológiai elméletekkel jó összhangban van. Kardos (1988) posztumusz összefoglaló könyve mutatja is ezt az affinitást. Kardos szerint azonban, szemben számos Tolmant folytató elképzeléssel, ez a helyekhez kapcsolódó belső leképezés nem térkép, mivel nem elvont, inkább fényképszerű. Kardos három évtizedes kísérletezésen alapuló elmélete lényegében azt hirdeti, hogy az állatoknak – a rágcsálók mellett például a vadkacsáknak is (Kardos és Zöld, 1974) – képszerű emlékezetük van, mely a dolgokat azok elhelyeződésével együtt tárolja. Szellemes kísérleti helyzetekben mutatta ki Kardos azt is (Kardos, DaPos, Dellantonio és Saviolo, 1978a, b), hogy ezért nehéz az állat számára a szokvány diszkriminációs tanulás, ahol a pozitív inger helye változik, illetve ugyanaz a hely hol jutalmazó, hol nem.

Kardos az ingerhez kötöttség tekintetében érdekesen állítja szembe egymással az állati és az emberi emlékezetet, mint a 2. táblázat mutatja.

2. táblázat

**Az emberi és az állati emlékezet összehasonlító elemzése.
Kardos (1986) kiadatlan székfoglalója nyomán**

Emberi emlékezet	Állati emlékezet
szabad felidézés	felidézés az érzékleti mező alapján
helytől független emlékezés	hű emlékkép: emlékezeti mező
emlékek emlékeket idéznek fel	emlék nem idéz fel emléket, csak érzéklet
emlékképek célfunkciója	az emlék cselekvési értéke azonos az érzékletével
az epizodikus emlékek időben rendezettek	nincsen idői dimenzió

Az életmód és a lelki jelenségek

A fenti összehasonlítás emlékeztet arra is, hogy Kardos korai ökológiai pszichológus is volt. Az állati helytanulással szembeállított emberi tanulási formák kiindulópontja az életmód. Az embernél a manipulációs tanulás áll a helyváltoztatáson alapuló tanulással szemben (Kardos, 1959, 1965), s ez a tényező lenne a nyelv kibontakozásának kulcsa is (Kardos, 1958). Ez nem meglepő Bühler tanítványától: Bühler (1934) számos részkérdésben is kiállt amellett, hogy a nyelvtani szerveződés, például az indoeurópai esetrendszer alapja az emberi cselekvés szerveződése. Kardos számára évtizedekkel később mindez tanulási összefüggésekben értelmeződik. „Az emberreválás lényege talán az, hogy a lokomotorikus tanulási készség helyett megjelenik a manipulatorikus.” (Kardos, 1959, 105. o.) Ezt az modern felfogást közvetlen rágcsló–ember összehasonlító kísérletekkel is igazolta. Ember számára könnyebb volt, ha a választási pontokon manipulációt kell megtanulni, míg a rágcslók számára könnyebb, ha helyválasztást (Kardos, Barkóczi és Kónya, 1971).

A lelki élet eredete

A lelki élet eredetéről szóló, méltatlanul keveset emlegetett, magyarul és angolul is megjelent monográfiája (Kardos, 1976, 1980) ennek az ökológiai elvnek a kiteljesülését adja. Az egész lelki élet úgy jön létre, mint annak következménye, hogy a testileg releváns környezeti hatásokat viszonylag jelentéktelen környezeti események előzik meg. Ezek azután mintegy „luxusszerűen” leképeződnek, elkezdik a viselkedés egészét irányítani, hogy azután rendszerszerűen, még nagyobb luxusként leképezzék az egész környezetet. A lelki élet eredete egyik oldalon a fenyegetés kerülése, a másik oldalon viszont csupa „elszabaduló”, öncélú, kognitív mozzanat, mint az alábbi összegzés mutatja.

1. Ökológiai elv

A káros hatások egy részét fizikai törvények alapján [...] ugyancsak a környezetből jövő jelentéktelen, az organizmus életét nem érintő, adiafor hatások előzik meg.

2. Szabályozási elv

Az adiafor környezeti hatásokhoz az organizmus olyan reakciója kapcsolódhatik, melynek eredményeképpen a szituáció megváltozik, és a [...] káros hatás elmarad.

3. Rendszerszerűség

Az organizmus az adiafor hatások közvetítésével egyfajta totális [...] viszonyba kerül környezetével.

(Kardos, 1976, 18, 26. 109. o.)

Nem fellengzős panaszkodás és egyben dicséret, amikor méltatlanul elfeledettnek nevezem Kardos koncepcióját. Számos olyan oldala van, amely a mai reprezentációs tudatelméletek szempontjából releváns. Kardos értelmezésében a döntő mozzanat a lelki élet keletkezésében az információhordozó funkció önállósulása.

„...a környezet minden mozzanatához [...] egy az egyhez viszonylatban hozzárendelődik egy meghatározott idegrendszeri történés [...] nevezük ezt reprezentatív idegrendszeri történésnek. Az egy az egyhez viszonylat kritériuma: egyenlő környezeti mozzanatokhoz egyenlő, különbözőkhöz különböző reprezentatív idegrendszeri történés rendelődik hozzá.”

(Kardos, 1976, 111. o.)

Kardos számára fontos ebben a folyamatban, hogy a kezdetben oksági alapú jelző funkcióból lesz a „puszta” információ.

„Az átmenet a jelző funkcióról az információs funkcióra – a fejlődés ugrópontja. Amikor ugyanis ez az átmenet bekövetkezik, az állati életben megjelenik a lelki, a pszichikus jelenség. Az állat, amikor a fenti módon információt kap a környezetéről – érzékel.

(Kardos, 1976, 116. o.)

Vagyis Kardos számára az egész lelki élet kulcsa az információ és ennek megfelelően a reprezentációs funkció keletkezése.

A mai kognitív felfogások közül Fred Dretske koncepciójára hasonlít ez, aki szintén azt a mozzanatot emeli ki, hogy miként szabadul el az embernél az információs („tisztá megismerési”) funkció, hogyan válik le az információs mozzanat eredeti oksági kontextusáról. Fred Dretske (1988) elméletében a természeti események jellegük, az oksági kapcsolatok révén képviselnek más természeti eseményeket, míg a hiedelmek s egyéb bonyolultabb intencionális rendszerek úgy képviselnek, hogy tudnak tévesen képviselni is. Az indikációról a reprezentációra való átmenet kulcsa Dretske felfogásában is, akárcsak Kardosnál a relatív önállósulás: a téves képviselés lehetősége.

A reprezentációs funkciók Dretske filozófiai értelmezése szerint is lépésenként alakulnának ki a törzsfejlődés során, s ebben kitüntetett szerepe van annak, amikor létrejönnek olyan idegrendszeri képződmények, amelyek azt a „benyomást keltik” a szervezet számára, hogy egy tényállás fennáll, miköz-

ben az nem szükségszerűen áll fenn. Az okilag keletkezett működés így információhordozó szerepre tesz szert. Gondoljunk például az utóképre. Az utókép azt jelenti, hogy valami jelen nem lévő dolog azt a benyomást kelti bennem, mintha jelen lenne. Dretske felfogása szerint a puszta információfeldolgozó idegrendszerrel szemben az a döntő változás, amikor megjelennek az ilyen idegrendszeri képződmények. Részleteikben persze eltérnek, de ez a felfogás az információ önállósodásával sokban emlékeztet Kardos gondolatmenetére az adiafor mozzanatok keletkezéséről a világ oksági rendje alapján (l. erről Pléh, 1998).

Kardos mint tanár

Kardos mint egyetemi tanár igazi régi vágású professzor volt. Éppen ezért nem könnyű tanári egyéniségét jellemezni. Mint diákoknak, meglehetősen kettős képünk alakult ki róla. A kezdő diák számára Kardos Lajos farsztóan „lentről indított”. Mindent precizírozott, minden fogalmat, legyen az a háztető vagy a falevél fogalma, részletesen explikált. Ez volt egyik oldala: az a pszichológus, aki mindig eloszlatni akarja a naiv népi pszichológia kézenfekvőségeit, s mindig rá akar ébreszteni a dolgok bonyolultságára, azt követeli túlzott precizitással, hogy vegyük észre, milyen valami, ha idegenül tekintünk rá. Így viselkedett az órákon és a vizsgákon is: a legegyszerűbb dolognál is azt kérte számon, hogy a diák mindent pontosan, tudományosan fogalmazzon meg, még a macska kijutását is a Thorndike-ketrecből. Ez a precízsg tette órái mellett kiválóan szerkesztett s konceptuálisan máig nélkülözhetetlen tankönyvét is igen szárazzá. Halász Lászlónak, a tanítványnak ihletett méltatása (1977) is ezt emeli ki: a szinte szőrszálhasogató pontosságot s az ezzel járó nyelvi szigort. E mellett a Kardos mellett nem lehetett száguldani.

Ugyanez a Kardos Lajos viszont a felsőbb éves diákok számára az alaposág s ezzel a gondolati analízis tanítómestere volt. Sokunknak igen sokat adott ezzel, még ha nem lettünk is tanítványai abban az értelemben, hogy bekapcsolódtunk volna az ő kutatási irányába. A felsőbb éves világnak igen sok szemléleti újdonságot adott. Egy fél évig vettük vele az akkor friss Woodworth-féle diszkriminációs tanulás fejezetét (összesen 37 oldal). Közben egyikünkől sem lett a Lashley-ugróasztal szakembere, megtanultuk, hogyan kell valóban elemző módon körbejárni egy kérdést. Ezzel azt is megtudtuk, hogyan is függenek össze egymással a dolgok a pszichológiában, miként mikrokozmosza például a diszkriminációs tanulási helyzet minden tanulásnak, a fogalomalkotásnak, az észlelési kategorizációnak s így tovább.

Közvetlen, az összehasonlító lélektanban vele dolgozó, illetve az észlelési kérdéskört tovább vivő tanítványai és munkatársai (Barkóczy Ilona, Radics László, Zöld Gyula, Tánczos Zsolt, Marton L. Magda) mellett Kardos Lajos nagyszámú, már akkor számos területen dolgozó doktori diákja (aspiránsa) ennek a másodlagos inspirációnak, a pszichológiai gondolkodás megtanításának az élő példái. Putnoky Jenő, Engländer Tibor, Ranschburg Jenő ugyanúgy Kardos-famulusok voltak, mint Halász László.

Kardos és a pszichológia nyelvezete

Kardos egy kiváló nyelvpszichológus, Karl Bühler tanítvány volt. Bühlernek, miközben nem faragott belőle pszicholingvistát, nagy szerepe volt Kardos Lajos szemléletének formálásában. Kardos (1982) maga is beszámol mind Bühler szuggesztív hatásáról, mind arról, milyen nagy szerepet játszottak mind kapcsolatrendszerének, mind munkásságának tartalmi kérdéseiben az intenzív szerdai professzori szemináriumok. Bár Kardos sosem lett nyelvpszichológus, sokszor még képei is Bühlert idézik. Bécsi neveltetése természetesen megjelent zeneimádatában is. A szakma története szempontjából is fontos azonban az a kétarcúság, ahogy expliciten tagadta a filozófia jelentőségét, ugyanakkor a valóságban nagyon is filozofikus tudós volt. Olyan közeget mutatott fel ezzel, anélkül, hogy különösebben emlegette volna – ez a húszas évek Béce –, melynek középponti kérdése volt a finom fogalmazás és szóhasználat. Ez Kardos számos egyéni vonásában megjelenik, amikor látszólag finomkodik, és amikor neologizmusokat vezet be. A nyelvi igényesség egyszerre teszi Kardost puristává és neologizmusok gyártójává. Számára az irányító mozzanat ugyanis nem a szakmai nyelv őrzése, hanem a pontosság. Harcol az *intrinzikus* szóért, az *intrinzik*kel szemben. Olyan kifejezéseket mer használni a mentális képzetekről, mint a *velerezdül*. Saját fő témájában pedig, mivel Tolmant olyannak tartja, aki túl sokkal ruházza fel az állatot, éppen a szavak komolyan vétele miatt a *kognitív térkép* helyett nála csak *mnémikus mezőről* beszélhetünk. Ugyanakkor ő az, aki olyan neologizmusokat használ, mint *aequiterminális*, *adiens*, *adiafor*.

Kardos Lajosnak rendkívüli szerepe volt nemcsak szerzőként, hanem *szerkesztőként* is a modern pszichológia szemlélete mellett a magyar lélektan nyelvének alakulásában is. Ne feledjük, hogy *Általános lélektana* mellett ő volt a *Behaviorizmus*, az *Alaklélektan*, a Foss-könyv s persze a Woodworth szerkesztője is!

Emberi mozzanatok

A magyar pszichológiát általában jellemzi az intenzív s a nagyobb közösségeknel több áthallással jellemzett informális hálózatok megléte. Kardosnak ebben a tekintetben nem volt könnyű dolga. Saját tudományos munkássága és közvetlen tanári szerepe mellett „hálózati referenciaszemély” is volt, amikor egy nehéz másfél évtizedben a kísérleti lélektan létét és szemléletét átmentette. Rövidesen azután, hogy az ő vezetése alatt 1947-ben kibontakozott volna a kísérleti pszichológia, egy jó évtizedig teljesen megkérdőjeleződött, s szerkezetileg a '60-as években mindent előlről kellett kezdenie. Kardos a nehéz években a tudományos minőséget képviselte. Nehéz körülmények – mind politikailag, mind technikailag s anyagilag – között próbálta áthidalni azt, hogy a tudomány „mesterségbeli vonatkozásainak” organikus fejlődése súlyosan károsodott a háború utáni évtizedekben. Hunyady (1985) is azt emeli ki nekrológiájában, hogy Kardos mint nem robusztus egyéniség volt képes a tudományosság igen határozott képviselésére egy olyan korszakban, amikor ez a lélektanra nézve nem volt triviális. Mai szemmel nézve nehéz belátni, mekkora jelentősége volt annak, hogy valaki képviselte azt a gondolatot, hogy a lélektannak van önálló mondanivalót hordozó kísérleti tudománya. Ez ugyanis egyszerre volt problematikus a politikai és pedagógiai voluntarizmus, a doktriner, mindentudó marxizmus, az élettan, de a klinikai pszichológia számára is.

Kardos Lajosnak jellegzetes *szakmai stílusa* volt, ami máig emlékezetes mindannyiunk számára. Arisztokratikus volt ez a stílus a túl gyorsan felzárkózni akaró, sokszor lihegve lelkesedő '70-es évek világában. Máig erőteljes minta azonban. Az egyik oldala az volt, amit akkor nehéz volt pontosan látni, mert mindannyian saját szakmai képünk alakításával voltunk elfoglalva, amit *kísérletezői tehetségnek* lehet nevezni. Kardos Lajos birtokában volt ennek, ezért nem kellett a tegnapihoz képest napi újdonságokra törekednie. Tudta, hogy amit ő csinál, az mindeneképpen eredeti. Rendkívüli tehetség volt abban az értelemben, hogy képes volt egy elméleti kérdést „megfordítva” látni s ennek megfelelően építeni a popperi falszifikációs logikának megfelelő kísérleteket. Ez az a vonás, amit utólag irigyelhetünk tőle, hiszen oly keveseknek adatik meg a pszichológiában. Érvényes ez a sajátos indirekt módon bizonyító tehetség mindkét nagy témájára: a tulajdonságugrások szerepét a látásban azok megszüntetésével, a „láthatatlan árnyékkal” igazolja, az állati reprezentációk helyközpontúságát pedig összekeverhető utakkal, mozgó állatokkal és vándorló ajtókkal. Mindig az érdekelte, ami rejtett, nem kézenfekvő, s ezáltal bizonyítása különleges kísérleti leleményt kíván. Olyan kísérlettervező volt, akit a mai kényelmes számítógépes világban nehéz már elképzelni: minden kísérletéhez új mechanikai apparátust készíttetett. Ben-

ne van ebben a klasszikus pszichológia nyugalma és biztonságérzete, s benne van a rejtett bécsi ihletés. A pszichoanalitikus gondolatokkal szemben igencsak szkeptikus Kardost sok mindenben vonzották a nem áttetsző, rejtett, nem tudatos dolgok az ember élményvilágában, az állatnál pedig az, hogyan lehet egyáltalán elképzelést kialakítanunk élményvilágáról.

Az analitikus gondolkodással kapcsolatos szkepszise sajátos volt. Mint le is írja (Kardos, 1957c), valójában a nem tudatos meghatározottság gondolata vonzotta őt, s kételyei az analitikusok túldeterminált szemléletével és a normális és kóros közti folytonosság gondolatával szemben voltak.

Empíria és elmélet a hazai terepen ritkán követett, a klasszikus iskolázottságú kísérleti pszichológushoz méltó mintázatban jelentek meg Kardosnál. Az akkori, sokszor ideológiailag is túlfűtött közegben számára a központi mozzanat az empíria védelme volt a spekulációval szemben. Amikor „elméletin” a spekulatívát és az ideologikust értették, Kardos bátran vállalta akár a „laposság” vádját is, és megmaradt a kísérleti pszichológiánál. Ugyanakkor, s ez megjelenik minden dolgozatában, távol állt tőle a gyűjtögető pozitívizmus. Számára minden kísérlet egy elméleti kérdésre adott válasz: a kísérletek sorozata pedig egy átfogó elmélet keretébe, például az állati lokomóció és a szemléletes emlékezeti reprezentáció mint átfogó elmélet bizonyításának keretébe illeszkedik. Valójában, ebben a közegben nevelkedve, nekünk nem ártatlanul kellett később megismernednünk a hipotézis-ellenőrző és mindig elméleti kérdésekből kiinduló popperi (Popper, 1959/1998) tudományfilozófiával. Nem tudtunk róla persze, hogy ebben nevelkedtünk. Amikor a hazai közegben újdonságnak kellett volna lennie, akkor vettük észre, hogy ezt kaptuk természetesként a bécsi örökségből induló Kardostól.

A '80-as évek lazuló s ezáltal a lényegi kérdéseket már politikai félelmektől függetlenül felvetni merő korszakában Kardos mint a kísérleti szemlélet védelmezője jelent meg a magyar intellektuális horizonton. Ne feledjük, hogy itt már a nyolcvan év feletti kollégáról van szó, aki még ekkor is világosan észreveszi az új kihívások tartalmát, fenyegető erejét! Kenneth Gergen, a neves interpretív és kriticiista szociálpszichológus nálunk is vitát elindító, bár magyarul meg nem jelent tanulmányára reflektálva mutatja be, mit is ért az igényes kísérletezésen. A kísérletezés egyik visszatérő kritikája az indeterminizmussal kapcsolatos, abban az értelemben, hogy kísérletek magukban nem lehetnek döntők, sokféleképpen értelmezhetők. Ezzel a kritikával Kardos (1983, 299. o.) a klasszikus lélektan értelmezési szigorát állítja szembe. „Ha e kísérletek eredményeit következetesen és szigorú pontossággal elemezzük, csak egyetlen elméleti lehetőség van. A kísérlet tehát igenis eldönthet egy kérdést.” Számos gond a fegyelmezetlen gondolkodásból fakad. Kardos kedvenc kifejezése volt ez, melyet beszélgetésekben sokszor alkal-

mazott kollégákra vagy idolumokra is, pl. ilyennek tartotta Ferenczi Sándor merész gondolkodásmódját.

A kísérletezés improduktivitására reflektálva pedig a tudomány összegző építkezésében hívő klasszikus tudóst halljuk. Az improduktivitás cáfolatát adják éppenséggel az egyszer félretett, majd évtizedek múlva újra előrevett problémák. Ilyenkor „a félretett, elfektetett probléma újszerű megoldási kísérletéhez egy más területen nyert felismerés adta meg az indítékot” (1983, 306). Hasonlít ez az optimizmus Bartlett (1958) gondolkodásfelfogásához, melyben ő is a kontextusok közti áthidalást tartja a legfontosabb tényezőnek.

Relativista kritikusaiknak egyenes választ adott még a vitázáróban is: nem igaz, mondja, hogy az eltérő gondolatminták (ha tetszik, paradigmák) mellett a gondolkodásnak ne lenne egységes szabályrendszere. A tudományon belül a szabályrendszer igenis azonos, ezért jogos pl. fegyelmezetlen gondolkodásról beszélni. Nem népszerű gondolatmenet ez, sem akkor, sem ma, de a relativizmusok uralma idején igencsak megszívlelendő.

Kardos tudósi és emberi hozzáállásának különös vonzereje volt a mellette érzett biztonság. Környezetében nem lehetett hisztérikusan reagálni a nehéz körülményekre, a gondokra, mindarra, amit az oly sokat emlegetett „ötvenes évek”, majd a „létező szocializmus” hozott a pszichológiában. Olyan magabiztosság volt ez, amely értékrendjéből fakadt. Kardos arisztokratikus stílussal közvetített értékrendje biztos volt. Ebben a világképben minden gond csak kontextuális lehetett. A mi nemzedékünk, ha akkor talán nem is tudta, nagy életmintát kapott azzal, hogy még találkozott ezzel a hozzáállással, amely, ha a szükségből nem kovácsol is erényt, az értékek bizonyosságának tudatában megtanul türelmesen élni a lehetőségekkel.

Irodalom

- Ashby, R.: *Bevezetés a kibernetikába*. Akadémiai, Budapest, 1972.
- Barkóczi Ilona: A téri és az idői tájékozódás egyes újabb eredményei az összehasonlító pszichológiában. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1992, 32–33, 3–17.
- Barkóczi Ilona: „Önarckép háttérrel”. In: Bodor Péter, Pléh Csaba és Lányi Gusztáv (szerk.): *Önarckép háttérrel*. Pólya, Budapest, 1998, 73–86.
- Bartlett, F.: *Az emlékezés*. Gondolat, Budapest, 1932/1985.
- Bartlett, F.: *Thinking: An experimental and social study*. Allen Unwin, London, 1958.
- Bühler, K.: *Die geistige Entwicklung des Kindes*. Fischer, Jena, 1922, III. kiadás.
- Bühler, K.: *Die Krise der Psychologie*. Fischer, Jena, 1927.
- Bühler, K.: *Sprachtheorie*. Fischer, Jena, 1934.
- Bühler, K.: *Die Zukunft der Psychologie und die Schule*. Fischer, Bécs és Lipcse, 1936.
- Bodor Péter, Pléh Csaba és Lányi Gusztáv (szerk.): *Önarckép háttérrel*. Pólya, Budapest, 1998.
- Brunswik, E.: *Perception and the representative design of psychological experiments*. University of California Press, Berkeley, Ca., 1956.

- Changeux, J.-P.: *Agyunk által világosan*. Typotex, Budapest, 2000.
- Csibra Gergely és Gergely György: A mentális viselkedésmagyarázatok teleológiai gyökere. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1998, 53, 369–378.
- Dretske, F.: *Knowledge and the flow of information*. MIT Press, Cambridge, Mass, 1981.
- Dretske, F.: *Explaining behavior: reasons in the world of causes*. MIT Press, Cambridge, Mass, 1988.
- Foss, B. (szerk.): *Új távlatok a pszichológiában*. Gondolat, Budapest, 1972.
- Gilchrist, A.: *Early models of brightness constancy*. Előadás az 1999. augusztusi trieszti Európai Látáskonferencián, 1999.
- Halász László: Kardos Lajos, a nevelő, túl az általános lélektan határain. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1977, 34, 402–406.
- Halász László: „Beérni a minden embernek kijutó különösséggel”. In Bodor Péter, Pléh Csaba és Lányi Gusztáv (szerk.): *Önarckép háttérrel*. Pólya, Budapest, 1998, 73–86.
- Harkai Schiller Pál: *A lélektan feladata*. MTA, Budapest, 1940.
- Hunyady György: Kardos Lajos. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1985, 373–375.
- Kardos, Ludwig: Die „Konstanz” phänomenaler Dingmomente. *Bühler Festschrift*. Fisher, Jena, 1929, 1–77.
- Kardos, Ludwig: *Ding und Schatten*. Leipzig, 1934.
- Kardos, Ludwig: Versuch einer mathematischen Analyse von Gesetzen des Farbensehens. *Zeitschrift für Sinnesphysiologie*, 1935, 66, 188–218.
- Kardos Lajos: A pszichofizikai történet főbb mozzanatai. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1947, 16, 15–25.
- Kardos Lajos (1957a): Az alaklélektan bírálata. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1957, 1, 124–140, 272–304.
- Kardos Lajos (1957b): *A lélektan alapproblémái és a pavlovi kutatások*. Akadémiai, Budapest, 1957.
- Kardos Lajos (1957c): Freud és a freudizmus. *Nagyvilág*, 1957, 2, 266–274.
- Kardos Lajos: A nyelv eredete és a munka. *Filológiai Közlemény*, 1958, 47, 539–551.
- Kardos Lajos: Tanulás és emberérválás. *Pszichológiai Tanulmányok*, 1959, I., 105–113.
- Kardos, Ludwig (1960a): *Die Grundfragen der Psychologie und die Forschungen Pawlow's*. Akadémiai, Budapest, 1960.
- Kardos Lajos (1960b): A lélektani kísérlet. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1960, 17, 9–19.
- Kardos Lajos (1964a): *Általános lélektan*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1964.
- Kardos Lajos (1964b): Kibernetika és pszichológia. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1964, 21, 523–529.
- Kardos Lajos (1965a): Az állatlélektani kutatások jelentősége és néhány elvi kérdése. *Pszichológiai Tanulmányok*, 1965, VII., 105–113.
- Kardos Lajos (1965b): Az érzékletek átalakulásai. *Pszichológiai Tanulmányok*, 1965, VIII., 11–32.
- Kardos Lajos: A korrekciós rendszerek szerepe az érzékleti szerveződésekben. *Pszichológiai Tanulmányok*, 1966, IX., 11–20.
- Kardos Lajos (1970a): A pszichológiában alkalmazott kutatási módszerek elvi kérdései. *Pszichológiai Tanulmányok*, 1970, XII., 7–28.
- Kardos Lajos (1970b): Megnyitó előadás. *A Magyar Pszichológiai Tudományos társaság III. tudományos – jubileumi – nagygyűlése*. Akadémiai, Budapest, 1970, 7–23.
- Kardos Lajos (1974): Az alaklélektan. In Kardos L. (szerk.): *Alaklélektan*. Gondolat, Budapest, 1974, 5–34.
- Kardos Lajos: *A neuropszichikus információ eredete*. Gondolat, Budapest, 1976.
- Kardos Lajos: *Az érzékeléstől a cselekvésig*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1978.
- Kardos Lajos: *The Origins of Neuropsychological Information*. Akadémiai, Budapest, 1980.
- Kardos Lajos: Emlékezés Karl Bühlerre. *Pszichológia*, 1982, 2, 43–442.
- Kardos Lajos: Válságban van-e a pszichológiai kísérlet? *Pszichológia*, 1983, 3, 298–307.

- Kardos Lajos: A vita néhány tanulsága. *Pszichológia*, 1984, 4, 280–296.
- Kardos Lajos: Kardos Lajos. [Válogatás kevésbé ismert írásából, illetve készülő székfoglalója kéziratából. A szöveget gondozta Halász László és Marton Lajosné.] *Pszichológia*, 1986, 6, 155–183.
- Kardos Lajos: *Az állati emlékezet*. Akadémiai, Budapest, 1988.
- Kardos Lajos (szerk.): *Behaviorizmus*. Gondolat, Budapest, 1970.
- Kardos Lajos és Barkóczi Iлона: „Aequiterminális” viselkedésrészletek jelentősége az állati tanulásban. *MTA Biológiai Osztályának Közleményei*, 1953, 2, 95–114.
- Kardos Lajos, Da Pos, O., Dellantonio, A. és Saviolo, N. (1978b): Discrimination learning and visual memory. *Italian-Journal-of-Psychology*, 1978, 5, 101–133.
- Kardos Lajos, Da Pos, O., Dellantonio, A. és Saviolo, N. (1978a): Diszkriminációs tanulás folytonosan változó céltárgyakkal. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1978, 35, 315–321.
- Kardos Lajos és Zöld Gyula: Lokomóciós tanulás vadkacsáknál (*Anas platyrhynchos*). *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1974, 31, 267–287.
- Kardos Lajos (szerk.): *Behaviorizmus*. Gondolat, Budapest, 1970.
- Kardos Lajos (szerk.): *Alaklélektan*. Gondolat, Budapest, 1974.
- Köhler, I.: Über Aufbau und Wandlungen der Wahrnehmungswelt. *Sitzungsberichte der österreichischen Akademie der Wissenschaften*, 1951, 222.
- Murányi Gábor: „Amire talán a legbüszkébb vagyok.” Múlt- és jelenidézés Kardos Lajos professzorral. *Magyar Nemzet*, 1985. január 19.
- Pléh Csaba: Élmények, barátok, örömök. Interjú a 85 éves Kardos Lajossal. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1985, 42, 345–351.
- Pléh Csaba: Kardos Lajos: *Tárgy és árnyék*. [recenzió] *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1987, 4, 503–504.
- Popper, K.: *A tudományos kutatás logikája*. Európa, Budapest, 1959/1998.
- Rock, I.: *The logic of perception*. MIT Press, Cambridge, Mass, 1983.
- Szalai Sándor (szerk.): *A kibernetika klasszikusai*. Gondolat, Budapest, 1965.
- Szumner Csaba: Hermeneutikai fordulat előtt a pszichológia? Kenneth Gergen újabb tanulmánya elé. *Pszichológia*, 1993, 13, 579–596.
- Tánczos Zsolt: Kardos Lajos munkássága a színkonstancia területén. Eredményeinek jelentősége a pszichológiai elméletalkotásban. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1977, 34, 517–535.
- Tánczos Zsolt: *A látás alapfolyamatai. A fiziológiai és pszichológiai optika néhány kérdése*. Akadémiai, Budapest, 1984.
- Woodworth, R. S. és Schlossberg, H.: *Kísérleti pszichológia*. Akadémiai, Budapest, 1966.

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Németh G. Béla

KERESZTURY DEZSŐ

(1904–1996)

Elhangzott: 1999. november 22.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

KERESZTURY DEZSŐ

(1904–1996)

Két közgyűléssel ezelőtt én javasoltam az emlékbeszédek szép szokásának fölüújítását. Ez a műfaj mértéket és méltóságot kíván. A túldicsérő szólamosságtól éppúgy tartózkodik, mint a kicsinylés árnyékától is. S ez így helyes: aki nem tud emlékezése személyéről, munkásságáról érdemeset és érdekeset mondani – vagy mert nem ismeri azt, vagy mert nem is volt a szóban forgó munkássága figyelemre méltó, s maga sem jelentős ember – annak s arról a többiekkel szemben való méltányosság s az illető iránti kegyelet hallgatást ajánl.

Minden jellembeli sajátságot, szellemi képességet, tudós fölkészültséget illető megállapításnak úgy van súlya és értéke, ha összehasonlítás áll mögötte mint mérték, összevetési alap. Ha, teszem azt – találjunk ki egy nevet –, Kamacs Boldizsárról úgy beszélek, hogy a hasonló foglalkozású, megbízatású, felelősségű kortársaira nem vagyok tekintettel, Kamacs tulajdonságai abszolutizálódnak. Ezért mielőtt emlékezésem személyéről, Keresztury Dezsőről szólnék, aki 1945 után másfél évig volt a kultusztárca betöltője, engedjék meg, hogy egy 20-25 soros cikkrészletet olvassak föl, amelyet Lukács György folyóiratába, a Fórumba Keresztury egy olyan utóda írt, aki két éven át a kultusztárca élén, majd hat éven át az ún. közművelődési tárca élén volt utóda. Darvas Józsefről van szó.

Íme, a kiemelt részlet:

„Tíz esztendeje, hogy megjelent Sztálin hatalmas jelentőségű műve, a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története, amely műnek a szerepe, jelentősége, hatása s elterjedtsége a világon, talán csak a *Kommunista Kiáltvány*éval hasonlítható össze. 1938-ra, a könyv megjelenésének idejére a Szovjetunióban, a világ egyhatodrésszén, a szocialista forradalom győzelme

után, már a szocializmus felépítésének hatalmas és megdönthetetlen eredményei is igazolták a marxizmus-leninizmus tanításainak kétségbevonhatatlan igazságát.

A könyv megjelenése óta eltelt tíz esztendő pedig még jobban megsúlyosította, még jobban aláhúzta ezt az igazságot, mert a Szovjetunió népei, a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának a vezetésével, a szocialista építés, a szocialista nevelés hatalmas eredményeire támaszkodva, győzelmesen helyálltak a kapitalizmus fasiszta-imperialista kalandorai által kirobbantott második világháborúban. Győzelmesen helyálltak, úgy, hogy nemcsak a maguk szocialista országát védelmezték, hanem más országok népei számára is megteremtették a feudalizmus és a kapitalizmus lebontásának, s a szocializmus felépítésének az előfeltételeit, megszabadítva azokat a fasiszta elnyomástól.

A »Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története«, röviden a »Párttörténet«, nem elméleti, hanem elsősorban történelmi mű: a marxizmus-leninizmus történelmi enciklopédiája. Mégis tanító, nevelő jelentősége óriási – még azok számára is, akik nem kommunisták, akik nem állnak a marxizmus-leninizmus elméleti alapján, mert a történelmi valóság, az eleven gyakorlat meggyőző erejű dokumentumait sorakoztatja fel, mint olyanokat, amelyeket immáron a történelem is hitelesített. Ha van könyv, amelynek minden sora, minden betűje hiteles, akkor mindenekelőtt ez a könyv az, hiszen az emberiség talán legdöntőbb, legnagyobb szabású korszakáról tudósít úgy, hogy az egyszerű, kijelentő mondatok mögött a történelem kohójában, a harc és alkotás kemény tűzében megpróbált igazságok fénylenek.”

Sapienti sat.

2. Keresztury Dezsőről, a művelődési miniszterről, mint minden e tárca vállálójáról, a történelem szükségszerűen ítéletet mond. S ez az ítélet az ő esetében is lehet hibákat, tévedéseket is föltáró, de egészében alighanem pozitív lesz. Ő alkotta meg a nyolcosztályos általános iskolát, hozott létre földművelési és ipari súlyozottságú középiskolákat, nem ragaszkodott a kötelező vallásoktatáshoz, de az önként vállaltat természetesnek, ajánlottak vette.

S elhagyott épületekben diákokthonokat rendeztetett be, s korszerű, tárgyilagos tankönyveket íratott megfelelő tudományos és pedagógiai felkészültségű szerzőkkel. Egyes elemi iskolákat, de főleg középiskolákat – az általános műveltség és a nélkülözhetetlen matematikai, természettudományi s legalább egy nyugati nyelvi képzés mellett – szakosítani kívánt a gazdasági igényeknek megfelelően. Tervezte, Klebelsbergnél is sokkal nagyobb számban, a felsőiskolák és egyetemek hallgatóinak a nagy nyugati nyelvek ipari országaiba való éves–másfél éves kiküldését, az Eötvös Collegium mintájára.

Ámde nem miniszterségéről akarok most szólni, amelyre bensőséges barátja, Illyés Gyula beszélte rá – föltételezem, azért, hogy a koalíció jegyében

a Parasztpártnak adott ez oly fontos tárca ne valamely ambiciózus autodidakta társa kezébe, hanem megfelelően fölkészült emberébe kerüljön.

3. Keresztury zalai, vagyonavesztett középnemesi családból származott, amelynek valamelyes birtoka maradt Egerszeg és a Balaton mellett. Apja jogot végzett, s a szokott lépcsőfokokon áthaladva, a megyeszékhely polgármestere lett. A háború alatt egész pénzvagyonát hadikölcsönbe fektette, s ez, mint ismeretes, teljesen semmivé lett. Ennek s a családi életükbe lépett válásnak a következtében öngyilkosságot követett el.

Felesége a Balaton melletti Nemesgulácsra költözött, s ez lett Keresztury diákkorának nevelő tája. Jómódú falu, kitűnően termő határral, s ha nem is gazdag, de földtelent, házatlant is alig fölmutató, jól iskolázott település, gyönyörű természeti környezettel. Érettségit már Pesten, a Rákócziánumban szerzett, majd a szokásos szigorú vizsgának alávetve, fölvették az Eötvös Collegiumba, magyar–német szakos hallgatónak.

4. Már egyetemista korában írt magyar s német könyvekről kritikákat. Gombocz Zoltán – jóllehet Keresztury nem nyelvésznek készült – kedvelt tanítványai között tartotta számon. Végzős évei után Berlinbe küldték a Mária-síralmat föllelő-földolgozó kitűnő módszer- és korismeretű Gragger Róbert mellé.

Itt hamarosan fölfigyelt a zene- és képzőművészetre egyaránt érzékeny fiatalemberre Becher, a liberális porosz kultuszminiszter, akit azután sikerült rávenniük egy *Ungarische Bibliothek* című, évenként öt-hat kis kötetes sorozat kiadására. Keresztury a német kulturális jellegű hetilapokba, mint például a Berliner Wochenblattba pesti, hazai eseményekről írt tudósításokat. A németekről pedig a hazaiakba magyarul is, s a Pester Lloydba németül is.

A nagy német gyűjteményekben jelentős képzőművészeti ismeretekre, széles tájékozottságra és iskolázott ízlésre tett szert. Ő írt az expresszionizmus e virágkorában oly nagy művészi s írói figurákról, mint Lehmbruck, a szobrász és az író Barlach, Trakl, Werfel, Zech, Döblin és mások. A nagy berlini képtárakban régebbi ismeretei is kitágultak. Egyik első, aki a romantika alighanem legnagyobb, egyik legnagyobb festőjéről, Caspar David Friedrichről magyarul írt.

Ebben az időben már szokásos munkatársa a Pester Lloydnak, s ha Berlinben a magyar, Pesten a német irodalmi, művészeti mozgalmakról, alkotókról ad számot. Közben esszéi, kritikái jelennek meg a 19. század második felének s a 20. század első harmadának íróiról, művészeiről.

Horváth János tanítványának vallja magát, de sokat merít Dilthey, Wölfflin, Worringer és Walzel műveiből, s Babits és részint az ő ösztönzése-in át Bergson írásaiból is. A hazaiak közül Horváth mellett Péterfyt és Thienemannt kell említeni. A pozitivista irodalom feltáró és szöveg helyes-

bító tevékenységét becsüli, értékelési módszerét és szempontjait azonban elutasítja. S a keletkezés és a fogadtatás pozitivista tényfeltárását is nélkülözhetetlennek tartja. Viszont már ekkor keményen elhárítja Nadler „törzsi” irodalomfelfogását, mint majd később a Nadlert követő Farkas Gyuláét is, ezért is, és a hozzá kapcsolódó antiszemitizmusáért is.

5. Közben megházasodik, egy jómódú pesti zsidó kereskedő kitűnő, orgonálást Berlinben is tanult lányát véve feleségül. 1936-ban nemcsak a német politika egyre hevesebb jobboldali fordulata miatt tér haza, hanem azért is, hogy a hazai irodalmi-művelődési életben helyét megtalálja. Hamarosan magántanárrá habilitálják.

Habilitációs dolgozatának címe és tárgya *A nemzeti klasszicizmus esszéirodalma*. Ez a tanulmánya, amely kisebb könyvméretű, rendkívül erősen előrevetíti későbbi munkásságának néhány, mondhatnánk, legjellemzőbb vonását, irodalom- s művészettörténeti gondolkodásának, fölfogásának alapelveit.

Az első: az esszének élményre kell alapulnia. De nem csupán s nem is elsősorban érzelmi élményre, hanem vele egyenlő mértékben s tőle elválaszthatatlanul értelmi, gondolati élményre is. A második vonás: az élmény mind érzelmiségében, mind gondolatiságában egyszerre egyedi és közösségi, jelen idejű és történelmi értelmű. A harmadik: ezekből következő s tőlük elválaszthatatlan, hogy tudományos értékű és művészi megalkotottságú. Ezt Kemény, Gyulai, Eötvös nemzedékénél, de kezdetét már Kölcseynél látni véli, s előremutatását Péterfy és Babits irányába.

Voltaképp azért oly fontos ez a nagy terjedelmű tanulmány munkássága szemszögéből, mert azokat az elveket, követelményeket, amelyeket később is támaszt, már előlegezi. Egyben azt is, hogy a szellemtörténeti iskola tanítása miként lesz nála szociális, társadalmi értelmű és követelményű is.

S előlegezi azt a majd Babitshoz erősen kötődő s Illyéshez kapcsolódó két dolgozatát, amelyek helyünkről s hírünkről a világban, azaz az európai kultúrában való ismeretségünket és megítélésünket kívánják feltárni.

Ezek a dolgozatok is egyszerre kötik őt Horváth Jánoshoz és Szekfűhöz, de Babits köréhez is közel került, s itt életreszóló barátságot köt Illyéssel. Németh Lászlóval sohasem került igazán, szemlélet tekintetében sem ily közelségbe. Az ő *mélymagyar*-elméletét egyrészt Szabó Dezső-változatnak tekintette, másrészt a német eredetű hazai parasztság és polgárság szerepét alapvetően másképp ítélte meg. Hasonlóképp ez választotta el Kodolányitól is. Németh lehetőségét, befogadóképességét és képességét nagyrabecsülte, de – mint tán legvilágosabban – a *Cseresnyés* című drámájáról szólván fogalmazta meg: a messianisztikus nemzeti ideológia megsemmisíti nála a valódi pszichológiát. Ha Cseresnyést engedné elbukni, véli, még ideológiája is hitelesebb volna. Leginkább történeti drámáit, kivált a *VII. Gergelyt* és a *II. Józsefet* s a *Széchenyit* tartotta kiválónak.

De Illyéssel is, ha úgy látta, az a maga emlékvilágában a pusztai embert fölébe állítja a falusi parasztembernek, vitába szállt. Elég *Zalai vásár* című vitaversére utalni, amelyben Illyésnek válaszol, aki *Hidi vásár* címmel írt rövid életképet, amelyben a parasztok leisszák magukat, hangosak, öltözetük mocskos – Keresztury válaszol: nála, miután eladták vagy megvették az eladandót vagy a megveendő, tisztán öltözöttek, de nem ünnepien, borotváltan, de nem borbélyfrissen körülülük a szomszéd faluból való ismerősökkel a vásártér melletti asztalokat, s a gazdaság, az ismerősök, a halálozások, a házasságok ügyeit-bajait hányják-vetik, s aztán férfi-kézszorítással elválnak, s józanul hazaindulnak.

A háború után, Teleki Géza lemondásával megüresedett a kultusztárca az ekkor még valóban koalíciós kormányban. Mint említettük, Illyés sürgető rábeszélésére a Parasztpárt részéről elvállalta a kultusztárcát, azzal a föltétellel, hogy közben a háború előtt kapott és vállalt Eötvös Collegium-i tanárságát és igazgatóságát megtartja.

Megbánta, de nem visszakozott. Támadások célpontja lett. Király István, az egykori tanítvány például a kommunista Társadalmi Szemlében őt teszi felelőssé azért, hogy a celldömölki iskolában órán, állítólag, antikommunista előadást tartott az egyik tanító, illetőleg tanár. S azért is, hogy a pesti egyetemen a Szekfüiek nézeteit valló előadók is órát kapnak. A kommunista lapokban pedig szinte heti téma klerikalizmussal, nacionalizmussal, konzervativizmussal való vádolása.

6. Nagy Ferenc kényszerű külföldön maradása, Kovács Béla szovjet elhurcolása után lemond, s utóda a kettéosztott minisztérium oktatási részében a hatalomért semmire sem rest Ortutay, a másikon, a közművelődésiben pedig a kezdetben idézett mesteri, jövőbe s múltba remekül látó szöveg szerzője, Darvas lesz a miniszter, tíz hosszú – nagyon hosszú, s milyen – esztendőre, 1957-ig.

Az Eötvös Collegiumot előbb föl kívánják oszlatni, ún. népi kollégium-má alakítás révén, majd nem teszik ezt meg, mert még azok közül is több gyanússá lett, hanem a Mindszenty-per angol tolmácsát, a mindent kiszolgáló Lutter Tibort teszik meg igazgatónak, s egyben kivételes helyzetét és szerepét is megszüntetik a Collegiumnak.

7. Kereszturyt előbb az Akadémia könyvtárába helyezik „főkönyvtárosi” címmel, majd kutatói státust adnak neki. S ő hozzáfog Arany János művei Vojnovits Géza által tervbe vett kritikai kiadásának. Közben a Petőfi Irodalmi Múzeum megtervezésében, megszervezésében tevékenykedik. Verset ír, antológiát szerkeszt, a magyar-osztrák és a magyar-német irodalmi-művelődési kapcsolatok föltárásán dolgozik. Arany kritikai kiadása előtt Batsányi János műveit Eötvös-kollégista tanítványával, Tarnai Andorral együtt, kritikai kiadásban bocsátja közre. Az Arany-kiadás első két kötetét ő maga készíti el, a következő-

ket pedig az Akadémiai Könyvtár munkatársaival, Sáfrány Györgyivel és Gergely Pállal, meg velem.

S két, mondhatnám, irodalom- s művészetismereti könyvfajtát alapoz, honosít meg. Egyrészt a magyar irodalom és zene gyönyörű kiadású képeskönyvét hozza tető alá, s látja el szöveggel. Másrészt a megindult hazai televíziózás egy igen hasznos műfaját honosítja meg: a nagy történeti, főúri, főpapi, magas tanintézeti könyvtárak televíziós képi, pontos s lényegi történeti szöveggel kísért bemutatását, melyben aztán magam is részt vettem. Rádiós irodalmi s művészeti előadásait is – a monoton, harmad- és tizedrangúakat népszerűsítő marxizálás ellenében – szívesen hallgatja a közönség. Az Akadémia Osztrák–Magyar Irodalomtörténeti Bizottságának elnökeként s annak időnkénti előadójaként is sokat tett a két ország művelődési kapcsolatának újjáélesztéséért. S az idegenek, akik Keszthelyen a Festetich-kastély nagyszécsényét csodálják, voltaképp, bár ezt nem tudják, csodálják az ő kiváló munkáját, hozzáértését is, mert a széthordott s a megszállóktól kegyetlenül megrongált berendezést az ő irányításával rekonstruálták, állították történeti hűséggel helyre.

8. Hivatalos nyugdíjba vonulása előtti munkája a Széchényi Könyvtár kétszemélyes Színháztörténeti Osztályának vezetése volt. Igazában persze itt is a képeskönyv volt a kedves foglalkozása: a magyar színházi, zenei s a festészeti képeskönyvé. Ez utóbbit azonban már nem sikerült létrehozni; csak néhány előkészítő kötetet – pl. *A Balaton a festészetben* címűt – sikerült elkészítenie.

Mint kései éveiben többször is s némi rezignációval elmondta, azt szeretete volna, ha ezek a dolgozatok éppúgy, mint a magyar festészetről, színjátszásról szólóak is, idegen – a nagy nyugati – nyelveken is megjelenhettek volna. E vonatkozásban erősen Klebelsberg szándékaihoz is kapcsolódott. S kapcsolódott az említettekhez amaz elhatározásában is, melyet részben valószínűsíthetett, valószínűsíthetett csak meg, hogy megírja történetileg és kritikusan a magyar önismeret meglétét éppúgy, mint hiányát is.

Annál is inkább, mert most több verset írt, mint előbb. Mennyire menschlicher, allzumenschlicher volt ő, azt kicsi anekdotizmussal s egy elégtikus mozzanattal hadd érzékeltessem! Széchényi könyvtári szobájában gyakran látogattam meg, hol magam, hol Hankiss Elemérrel együtt. Alig volt olyan alkalom, hogy már kész vagy készülő versét kezünkbe ne adta volna. S ha azt mondtuk, ez vagy az nem egészen tetszik, sohasem haragudott meg, hanem magyarázta, miért írta így. De jó néhányszor a védő magyarázat ellenére is változtatott az illető helyen.

Persze ha azt mondanám, hogy nagy költő volt, hitelét venném szavamnak. A jó költők közé tartozott: azok közé, akik tudják, mit szabad s mit nem kiadniuk a kezükből. Jó költő volt: verseiben legtöbbször valódi, hite-

les emberi élmény van jelen. Többnyire a hangoltság s az intellektuális kimondás vágya jól fedi egymást. A nyelv a nyugatosok nyelve, bizonyos szándékolt, kortörténeti és művelődéstáji, neveltség adta és tevékenység sugallta szép mellékszövegével, amely a szolid visszafogottság hitelét kölcsönzi verseinek. Abban is megnyilvánul ez, hogy többnyire rövid, történésségtől mentek ezek a versek. Szinte csak a *Dunántúli hexameterek* kivétel ez alól, ám ott már a választott forma s a cím is jelzi, hogy a kimondandó líra cselekményességen át nyilatkozik meg.

Előbb egy tiszta hangulatemléket, emlékhangulatot, némi rilkés ízzel:

Kert

Egy kert jár vissza éber álmaimban:
virág, zöldarany fű, lugas: az út
sárgán a verandára fut,
fölkötte kéklő ég, felhőtlen, nyiltan.

Csak édes szépség, – nincs benne semmi rút,
fényében évszakok telt színe csillan,
együtt érzem benne, – ahogy vágyaimban,
az érett férfit és a kisfiút.

Mint virággal havas cseresznyeág:
reménnyel, búcsúzással van tele,
emlék, s mindig új vágy játszik vele;

árnyából visszaint az ifjúság,
s lenge nyomán az elrebbent madárnak,
fái közt, kék egén istenek szállnak.

S egy másik, az 1980-as évek elejéről: vallomás, ragaszkodás ahhoz a hithez, vágyhoz, világhoz, amelyben felnőtt, s amelynek jegyében magatartása önazonosságát megtartotta:

Az emberfia

A lángnak volt ő is
hozója, nevelője,
s Pál: archiáknak
szabott törvényt belőle.

Írástudók, királyok
hatalma összeroppant;
ő: örök példázatokba
fogta a foghatatlant.

Ölik, s nem hal meg;
„Volt” – hirdetik, s lám: van,
él, lélekmélyi
illegalításban.

Vihart, fényt, szózatot szót
s csendet hozó felhő,
s szennyes alkukra nem bölcs
költő.

9. Százféle foglalatosságát is – kértük –, hagyja későbbre, s fejezze be Arany-monográfiáját. Az 1970-es évek közepére kész is lett a második, a költő életművét az '50-es évek közepétől haláláig földolgozó vaskos kötet. Mennyire szerették őt az irodalomkedvelők, mutatja, azok is eljöttek a bemutatóra, és zsúfolásig megtöltötték az Akadémia nagy előadótermét, akik csak rádió-előadásait hallgatták, vagy televíziós könyvtár-bemutatóit és kiállításmegnyitőit látták, hallották.

Mégis kissé lehangolta, hogy a szakfogadtatás nem volt olyan, amelyet elvárhatott volna. Ritkán, nagyon ritkán tette, hogy panaszt engedjen meg magának. Most sem tette ezt. De egy délután valahogy mégis elszánta magát.

Nem haragudott senkire, nevet véletlenül sem említett, csak nyugodtan, mint aki már fölismerte, földolgozta az értetlenség okát, úgy beszélt. Horváth Jánostól tanul irodalomtörténeti értekező stílust. Tudta, amihez valami keveréknyelvű, kegyetlenül meggyötört, kifecamított, idegen szavú, ún. irodalomtudományi szakszótár szükséges, s melynek kifejezései reggel még fölkapottak, estére viszont már elfeledettek, az többnyire a sznobok ügye. Mert e cifra és tudálékos szó- és fogalomcsinálmányok mögött rendszerint a mi szerény magyar nyelvünkön is mondható nagyon is közönséges, egyszerű jelenségek, fogalmak rejlenek.

Mint irodalomtörténetében Babits – aki, tudjuk, nagyon is jól ismerte az európai bölcseleti gondolkodást, mégpedig, mint levelezéséből kitűnik, saját koráét is –, ő is úgy vélte, a jó író, értekező nyelvében csiszolt, választékos használatú, tiszta fogalmiságú, természetes, ám saját szellemiséggel, lelkeséggel alkotott nyelvről van szó. S úgy vélte, legjobb műveiben az író is az ő saját nyelve legtisztább, legbiztosabb értelmű, leghatásosabb jelentésű, sugalla-

tú nyelvi alakzatait használja, hogy kimondja, hogy átadja az emberi létről való élményét, örömét, szorongását, félelmét, rezignációját. S ilyennek kell lennie – a tisztán fogalmi szaknyelvet szigorúan figyelembe véve – az irodalomtörténeti nyelvnek is.

Szívesen idézte a nyelv erejére is – az egyébként nekem is oly kedves – gyönyörűen egyszerű és hihetetlenül pontos, kései Arany-verset:

Még ez egyszer, még utószor
Hadd zendüljön meg dalom:
Mért sebeim rejtegetni?
Szégyen-é a fájdalom?

Tán könnyebbül a nyílt érzés,
Ha sohajban rést talál:
Oh, ez örök bennső vérzés;
Oh, e folytonos halál!

Egyedül a társaságban,
Ezerek közt egyedül...

10. S egy délután, némi rezignált, ám tömör szóval mégis nekifogott a cél és a mód magyarázatának, ami vezérelte, s amit – úgy érezte – nem értettek meg.

Nézd, mondta, a pozitivista azt kereste, mi indította, mily esemény, körülmény, külső-belső történés, érzés, üzenetvágy szólásra a szerzőt. A szellemtörténész azt kutatta s kívánta fölmutatni, a költő miképp tudta örömét, társra lelését, bánatát, félelmét, magányát, mindent összevéve: saját létezését és lélekállapotát a kor általános gondolkodása, érzésvilága, beszédrendszere jegyében úgy sajátosan egyénivé tenni, hogy az egyetemes érvényűen is átélethető legyen. A (többszöri) egzisztenciális nyelvfilozófiák, illetőleg létfilozófiák idejében és jegyében viszont tárgyilagossítottan, vagy, ha jobban tetszik, az általános, az egyetemes létből egyedivé, s fordítva: az egyediből viszont az összességre, az egyetemesre változtatottan, vonatkoztatottan szóltak az emberi élet alaptényeiről. Ezt a hármasságot kívántam egyensúlyosan érvényesíteni – így fejezte be.

Tömör volt, s a maga módján jól átgondolt és kifejtett is. Nem kívántam – közel volt a nyolcvanöthöz –, hogy még részletesebben bontsa ki, igazolja felfogását. Ám az bizonyos, hogy mélyen átgondolt szavakról, nagyon is megfontolt gondolatokról volt szó. (Felesége, Marika halála után szép, de nem elég napfényes Semmelweis utcai lakását, amelyben magányosnak érezte magát, szeretne volna kisebbre, naposabbra cserélni. Nem sikerült, s így nyarait a balatoni út fölé emelkedő dombok egyikén épült kis házában

töltötte. Majd átalakíttatta, s a teljes évben ott lakott. Szerette, ha ott látogatta az ember. Az asszonyt, aki nagy szeretettel gondozta, feleségül vette. S ha Marika a művészetben volt társa, második felesége a szép természeti környezetben klasszikus otiumot biztosított neki. S ő egyiknek is, másiknak is meleg emberséggel, tapintattal és hálával viszonzta magatartását.)

11. Hogy mennyire tudta a múlt irodalmát a jelen világa problémáinak, érzéseinek, vágyainak, szorongásainak kifejezésére alkalmazni, azt kitűnően mutatja Madách Mózesének hathatósan maira való, híres átdolgozása. Tömegek látogatták, s valóságos nyílt tiltakozás lett Madách korszerűsített szövege az ún. Kádár-féle puha diktatúra ellenében. Pontosan értették, mit hirdet Madách Mózes az ő népének, azaz elsősorban azonban nekik, maguknak.

Ez megértette azt is, hogy Keresztury, a közvélekedés szemében – nem egészen joggal – többnyire hagyományörzőnek, sőt konzervatívnak tartott költő volt, aki kétségtelenül – minek tagadnánk – tán többet adott a költészet tekintetében fordításaival, összeállításával, mint saját költészetével, jól lehet néhány szép verse mindig megérdemli, megköveteli majd az antológiákban a maga helyét. Mégis, engedjék meg, hogy egyik legszebb versfordításával, a kor egyik legnagyobb európai költőjének – ahogy az olasz Montale mondta – Gottfried Benn-nek egyik nagy versével búcsúzzam most tőle.

Egy éjjel

Egy éjjel, melyet senki se
ismer: anyaga föld, eső, vízesesség,
egy helyen, alig van neve,
oly kicsiny; félreeső idegenség,

minden szeretet s bánat tébolyát
megláttam; hogy vágy és vég egybeesnek,
hogy színháziasság mind a világ,
hogy nincs közük istenhez a kezeknek,

mik simogatnak mosdatlanul, forrón,
s tartani akarnának, s nem is sejtik,
hogyan tartsuk egymást, s a szakadt hálón
hogyan kössünk csomót, mely föl nem fejjlik;

Ó, ez a köd, vacogtató hideg,
lehullni mindenről, mi tartós, formás,
s hogy kötés, hit, bensőség nincsenek;
ó, isten, istenek! Nyirok, szorongás!

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Lőrincz Lajos

KOVÁCS ISTVÁN

(1921–1990)

Elhangzott: 2000. november 27.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

KOVÁCS ISTVÁN

(1921–1990)

Kovács István, a 10 évvel ezelőtt elhalálozott akadémikus, az alkotmány-jog-tudomány műveléséhez a legjobb időszakban született és élt, munkássága helyszínét illetően azonban már nem nevezhető szerencsésnek.

Ami az időszakot illeti: születésének időpontja, 1921, az első világháború utáni korszak az alkotmányozási kedv feléledésének ideje az egész világon; a második világhéges után, amikor egyetemi tanulmányait befejezve munkába áll, ugyanez ismétlődik meg, s halála éve (1990) előtt pontosan egy évvel hirdetik ki Magyarországon az 1989. évi XXXI. törvényt, amely lényegében teljesen új alkotmányát tartalmazza köztársaságunknak. Az alkotmányozási korszakok időpontjainak felidézése önmagában számos tanulsággal járhat. A legfontosabb, aminek felelevenítése nélkül nem lenne helyes továbbmenni: az alkotmányok általában komoly társadalmi megrázkódtatások termékei, háborúk, forradalmak vagy forradalom előtti helyzetek végleges vagy átmeneti lezárását végzik az új viszonyokat rögzítő alaptörvények. A békés, konszolidált társadalmi időszakok nem kedveznek az alkotmányok újrafogalmazásának. Az első írott alkotmányozási hullám lezáródása után, amit 1848-ra tehetünk, az első világháború végéig csak kivételesen, akkor is a már említett okok által kikényszerítetten fogadnak el alkotmányt. Úgy tűnik, ami kedvez a gazdaság, a kereskedelem fejlődésének, a jólét növekedésének, a béke és nyugalom, az elerőtleníti az alkotmányozási szándékokat, ezt igazolja az 1995-ös új alkotmánykészítési terv sikertelensége hazánkban. A hatalom gyakorlásának valamilyen rendje és rendszere természetesen kialakul mindegyik társadalomban, s ezt szokások vagy különböző törvények rögzítik, az alkotmányozás azonban mint tudatos, elméletileg megalapozott, egy törvényben, alkotmányban összegezett jogalkotási tevékenység a társadalmi átalakulás zaklatottabb korszakaiban válik általánossá.

A második világháborút követő alkotmánykészítési láz több tekintetben különbözik az előző kettőtől. Mindenekelőtt abban, hogy tucatnyi olyan alkotmány születik, amely a hatalomgyakorlás klasszikus polgári alapelveit elveti, s másokkal helyettesíti. A hatalom megosztásának elvét a szocialista alkotmányokban a hatalom egységének elve váltja fel, a bíróságok szerepe visszaszorul, a politikai szabadságok jelentősége csökken, a gazdasági, szociális, kulturális tartalmú jogok mint második generációs jogok megjelennek. A tartalmi változások mellett formaiak is megfigyelhetők ebben a korszakban: általánossá válik a kartális alkotmányok megjelenése azokban az országokban is, ahol korábban az alkotmányozásnak ezt a formáját nem alkalmazták, Magyarország mellett Kínában, Albániában és más helyeken is. Amíg a '30-as években a gyűjtemények 25–30 alkotmányt tartalmaztak, addig az '50-es végén megjelentek már 100–120-at, ami persze az akkoriban függetlenedő volt gyarmatoknak a kartális alkotmányozási forma iránti rokonszenvéből is fakad.

A megnövekedett számú alkotmány új körülményeket teremtett az alaptörvényeket oktató-kutató tudósok számára is. Először is megszűnt az alkotmányok egyszínűsége, több értelemben is. A legnagyobb különbség a kettészakadt világ kétféle hatalmi koncepciót kifejező alkotmányai között mutatkozott, de nem lebecsülhető a polgári alkotmányfejlődés különböző időszakaiban elfogadott alkotmányok közti eltérés sem. Elkerülhetetlenné vált a tudatos rendszerezés, egybevetés, *összehasonlítás*, vagyis az alkotmányjog kutatása házilagós módszerének tudományossal való felváltása. S ha igaz is, hogy a második világháború előtt is akadt egy-két átlagosnál elmélyültebb alkotmányjogi tudományos termék, az alkotmányjog tudománya mégis csak 1945 után kezd kialakulni szerte a világon. Az összehasonlítás kényszerén és elmulaszthatatlanságán kívül a politikatudomány minőségének feljavulása, átsugárzása is ebbe az irányba hatott, s végül nem szabad elfeledkeznünk a nemzetközi együttműködés a korábbi időszakoknál összehasonlíthatatlanul jobb lehetőségeinek termékenyítő hatásairól sem.

Kovács István ebbe a korszakba született bele, s ebből a szempontból szerencsésnek mondható. A tudományos eredményességhez azonban ennyi nem elég. Tehetség, szorgalom és sok-sok munka nélkül a lehetőség csupán üres keret. Tehetségét Kovács István felmenőitől örökölte: kisiparos édesapjától, aki képzettségénél fogva kőműves, felkészültségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a messze földön híres bátori templom javítását is rábízák, a gazdasági válság nehéz éveiben szikvízgyártással és -értékesítéssel próbálkozik; nem kis gonddal, de nagy találékonysággal neveli fel élettársával együtt három fiát, köztük a legidősebbet, Istvánt. A legidősebb fiú elemi iskoláját Bátorban végzi, s mivel ebben az időben az alig 9 ezer lakosú Nyírbátornak nincs gimnáziuma, a közeli Nagykállóban maturál. Nyírbátor

azonban haláláig az a város számára, amely a világot megismertette vele, ahol a csodálatos gyermekkort eltöltötte, ahová gondolatai állandóan visszajárnak. A gimnázium elvégzése után továbbtanul, mivel azonban szülei nem képesek ennek anyagi feltételeit biztosítani, a közigazgatásban, a nyírbátori községházán helyezkedik el, s a munka mellett végzi jogi kari tanulmányait, Debrecenben. Harmadévtől azonban már nappali tagozatos hallgató, mivel előző vizsgáin felfigyelnek kiváló felkészültségére, s tandíjmentességet, illetve kollégiumi elhelyezést biztosítanak számára. Az egyetem elvégzése után rövid ideig ügyvédbojtár a néhány évre Magyarországhoz visszacsatolt Munkácson, majd 1945 januárjától a debreceni Ideiglenes Nemzeti Kormány tisztviselője. A kormány Budapestre történő felköltözése után a Népjelölti Minisztérium titkára lesz, a közellátás megszervezésével foglalkozik. Eddig a fiatal diplomás tisztviselők szokásos karrierjét futja be, ám 1946-ban kiugrik kollégái közül, 25 éves korában alispán lesz Veszprém megyében. 1949-ben innen rendelik be a Belügyminisztériumba, az oktatási, továbbképzési ügyek szervezésére. A minisztérium ebben az időben már veszedelmes munkahely, miniszterei gyorsan változnak, kivégzik, börtönbe zárják őket, vagy öngyilkosok lesznek. Mindenki, aki értelmes közigazgatási szakember, keresi a menekülés útját. Könnyen megtalálták azok, akik elméleti felkészültséggel rendelkeztek, előadói készségük is volt, s néhány publikációt is fel tudtak mutatni. Ilyenből volt néhány az akkori Belügyminisztériumban, az egész magyar államjog- és közigazgatásjog-tudomány későbbi vezérkara, Bér János, Szamel Lajos, Bihari Ottó ebben az időben rajzik ki a BM-ből különböző egyetemi katedrákra. Kovács István először Szegedre a Jogi Kar Államjogi Tanszékére, 1950-ben, félállásúként, majd 1951-ben az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetébe, igazgatóhelyettesnek.

Harmincéves korában oktató-kutató lesz, lezárul szakmai életútjának első szakasza. Utólag látjuk, hogy a második, a végleges státus jellemző jegyei mennyire benne vannak már az elsőben is. Például a gyors előrejutás jelensége. Mondhatnánk, hogy a háború utáni években a fiatal, tehetséges emberek számára a világ hadviselő államaiban ez általánosan megnyilvánuló lehetőség. Azokban az országokban pedig, ahol ráadásként az előző társadalmi rendet is újjal váltják fel, vagyis a korábbi politikai, gazdasági elitet elmozdítják a helyéről, újjal cserélve fel, még inkább nő a társadalmi előrelépés lehetősége. Ezzel kapcsolatban azt kell megemlítenünk, hogy noha Kovács István korban hozzájuk tartozik, életútjában mégis elkülönül a fényes szellem nemzedékétől, éppen a villámgyors karrier miatt. Nemzedékének java része még készül valamelyik kollégiumban a világ megváltására, ő már Veszprém-ben, majd a Belügyminisztériumban tapasztalja az új világ egyre erősödő, fenyegető ellentmondásait. A nemzedék még hódítani akarja a hatalmat, ő már menekülne belőle csöndesebb azyliumba, az Akadémiára, egyetemre. Azt is

el kell mondanunk, hogy a rapiditás a második, tudósi, tanári korszakára is jellemző, vagyis azon a területen is, ahol mérik a teljesítményt, ahol versenyezni és alkotni szükséges. 1953-ban jelenik meg első könyve. Harmincévesen akadémiai intézet igazgatóhelyettese, harminchárom évesen a szegedi Jogi Kar dékánja, egyetemi tanár. 1954-ben az állam- és jogtudományok kandidátusa, 1962-ben, negyvenegy évesen, doktora, 1965-ben, negyvennégy évesen az Akadémia levelező tagja, 1976-ban rendes tagja. Társadalomtudományokban napjainkban szinte elképzelhetetlen az ilyen villámgyors pályaut, de abban az időben sem volt mindennaposnak nevezhető, pusztán a példa kedvéért említem meg, hogy a tudományok doktorainak átlagkora 58 év, a levelező tagoké, megválasztása idején, 62 év. A pályaut második szakaszában – ez név szerint említett kollégáira is áll – Kovács István igen nagy hasznát vette azoknak a tapasztalatoknak, amelyeket a közigazgatásban végzett munkája során szerzett. A szervezeti hierarchia előnyeinek kihasználása, a munka tervezésének szükségessége, az ügyintézés szabályainak követése, általában a rendezett, előre kiismerhető szabályok szerinti szervezeti működés, a javaslatok gyakorlati következményeinek kiszámítása, a politikai cselekvések kivédésének módja – mind olyan ismeretek, amelyek jól hasznosíthatók a tudományos munkában, feltételei megteremtésében.

Tanítványaival, az őt követő nemzedékkel való összehasonlítás mutatja ki, hogy vele ér véget az a korszak, amikor a tudomány és a gyakorlat egy emberben egyesülhet. Tanítványai – részben a specializáció szükségszerű kényszere, részben a munkahelyi mobilizáció zártsága miatt – szobatudósok, akik az egyetem elvégzése után vagy tanársegédek, vagy tudományos segédmunkatársak, kellő szorgalommal, türelemmel, olykor némi tehetséggel egyetemi tanárok, tudományos tanácsadók lesznek, s csupán kívülről figyelik a gyakorlatot, illetve – kutatási témájuktól függően – még csak nem is figyelik.

A tudósi, oktatói pályaut kemény próbával kezdődik. Igazolnia szükséges a szakma gyakorlására való alkalmasságot. A korábban megjelent tanulmányok, tanfolyami jegyzetek pusztán jó íráskészségét, az arányérzékét tanúsítják, nem tekinthetők azonban akadémiai intézeti szintű dokumentumoknak. Élve az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében adódó lehetőséggel, az ott található gazdag könyvtári és dokumentációs anyagot felhasználva olyan monográfiát készít, amely az '50-es évek elején modern, új irányzatnak minősül mindenhol a világon: összehasonlító jellegűt, amelyben a történetiség követelménye is érvényesül. A könyv témája a polgári alkotmányosság válsága, s itt az az alkalom, hogy előadásom első mondatának második részét megmagyarázzam. Az alkotmányozás vizsgálatához készen áll több mint 60 történeti, azaz a polgári forradalmak és az első világháború, valamint 25 újkori, a második világháború után elfogadott alkotmány, alkotmányjogász

számára addig soha elő nem forduló alkalom az összehasonlításra, az általános és a különös jegyek feltárására. Az alkalom azonban *Magyarországon* adódik, a legszorosabban vett '50-es években, amikor minden műfajban szigorú kötöttségek szorítják előírt keretek közé a gondolat tartalmát és megjelenítésének formáját. Csaknem ötven évvel a könyv megjelenése után mégis annyira ténygazdagnak, elemző, feltáró jellegűnek találjuk a könyvet, aminél többet ma sem várunk el összehasonlító munkától. Hivatkozott és feldolgozott forrásmunkái között Concha Győző, Csekey István, Egyed István, Eötvös József, Jánosi Ferenc, Tomcsányi Móric műveivel találkozhatunk a hazaiak közül, Balladore, Cunz, Dennewitz, Dicey, Freeman, Jellinek, Kelsen, Lassalle, Peaslee, Vedel műveivel a külföldiek közül. Már ebből a műből is kitűnik az alkotmány keletkezési okainak feltárására, s az állampolgári, emberi jogok problematikája iránti különös érdeklődése. A frazeológia magán viseli a munka keletkezésének körülményeit, mégis tehetséges, mély tárgyismerettel rendelkező kutató képe rajzolódik elénk a könyv áttekintése alapján.

Az 1956-os forradalom szakításra készíti nemcsak a politikával, hanem – átmenetileg – az alkotmány kutatásával is. A lehető legneutrálisabb témát választja, a közigazgatás fogalmáról készít igen figyelemreméltó, kismonográfia-terjedelmű tanulmányt. Ebben is a ténygazdaság és az alaposág jellemzi, az eltérő nézetek csoportosításával, sokszínűségének vázolásával bizonyítja, hogy a közigazgatás minden jellegzetességét kifejező meghatározás az ezzel a kérdéssel foglalkozók diszciplináris kötöttségei miatt nem alakulhatott ki.

Kollégájának váratlanul elkészített és sikeresen megvédett doktori értekezése rázza fel alkotmánykutatási apátiájából és serkenti Kovács Istvánt doktori értekezésének megírására.

A több mint 30 ív terjedelmű munka nem egészen másfél év alatt készül el, s még ugyanabban az évben, 1962-ben, meg is jelenik. Témája a szocialista alkotmányfejlődés, annak összegezése, ami az alkotmányozásban 1918 óta a '60-as évek legelejéig történt, amikor is számos kelet-európai országban lecserélik a második világháborút követő években elfogadott alkotmányokat. Az intenzív munkának nemcsak a nemes alkotói verseny volt az oka, hanem a tervbe vett, de akkor elmaradt magyarországi alkotmánymódosítás befolyásolási szándéka is. Az alkalmazott módszer a pozitív jelenségek kinagyítása, részletes taglálása, példaként ajánlása; az átvételre nem ajánlott fejlemények esetinek, az adott ország akkori körülményeivel magyarázott bemutatása. Ennek megfelelően igen részletes képet rajzol a képviselői szervek szerepének növekedéséről, a helyettesítő szervek (a mi Elnöki Tanácsunkhoz hasonlókról van szó) háttérbe szorulásáról, a törvényesség erősödéséről, a törvényi szabályozás térhódításáról, a rendeleti jogalkotás súlyának csökkenéséről, az állampolgári jogok katalógusának és tartalmának bővülésé-

ről, s a fő irányvonalaktól eltérő jelenségként, mintegy várhatóan múló pillanatként értékeli a kommunista párt vezető szerepének egyértelmű rögzítését a korábbi rejtettebb, szinte szégyellős szabályozás helyett. A könyvből, mai szemmel, élesen kiviláglik a későbbi kutatások vizsgálódási területe: alkotmányozás és törvényesség. Az alkotmányozás – meghatározása szerint – olyan társadalmi szükséglet, amelynek feladata az alaptörvény állandó összhangba hozatala az emberi szabadságra és a közösségek demokratikus és humanus működésére vonatkozó, nemzetközileg elfogadott egyetemes elvekkel. A törvényesség pedig mindenekelőtt – nyílt utalás a jogállami koncepcióra – a törvények uralmát jelenti a jogrendszerben, a népszuverenitás konkrét megnyilvánulását a jogalkotási folyamatokban.

Nem véletlen, hogy Kovács István levelező taggá választása után tartott székfoglalója a törvénykoncepció alakulását vázolja, mint ahogy az sem, hogy az ugyanebben az évben (1965) megjelent nagy monográfiának, *Az állampolgárok alapjogai és kötelességeinek* egyik szellemi mentora, szerkesztője és bevezető írója ugyancsak ő volt. E könyvről tudnunk kell, hogy az emberi jogok deklarációjának 175. évfordulójára készült, s az egész világon feltűnést keltett megjelenése. Ebbe a vonulatba illeszkedik ez az összeállítás is, amelyet Szabó Imrével adott közre 1976-ban, s *Az emberi jogok dokumentumokban* címet viselte.

Kovács István 1951-től 1980-ig az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatóhelyettese. Számtalan tudományos konferencia szervezője, Budapesten, Szegeden és Veszprémben, még többnek előadója külföldön. Több nemzetközi tudományos társaság tagja, vezetőségi tagja. Végrehajtó bizottsági tagja a Nemzetközi Államtudományi Társaságnak, alelnöke a Közigazgatás-tudományok Nemzetközi Intézetének. 1980-ban igazgatója lesz az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének, s az marad haláláig. Kutatásszervezői tevékenysége ez idő alatt tovább szélesedik. 1975-től elnöke a kormány által kiemelten fontosnak tartott, a közigazgatás, később az állam modernizációjának kidolgozására irányuló kutatások irányítását végző tanácsnak. Ma már egyre kevesebben tudják, hogy az e kutatási program keretében készült tanulmányok s a tanulmányok vitái szolgáltak alapul a rendszerváltás közjogi intézményeinek létrehozásához, nélkülük az átalakulás vagy hosszadalmasabb, vagy a megvalósultnál is rosszabb minőségű lett volna.

Az alkotmányozás tárgyi megjelenítése az alkotmány, melynek ismeretét mindenki számára hozzáférhetővé kell tenni. Aki több évtizede az alkotmányjog professzora, még inkább érzi az alapidokumentumok, az alkotmányok összegyűjtésének hiányát. Ezért élete utolsó tíz éve legnagyobb alkotói teljesítményének annak a hat kötetnek az összeállítását, szerkesztését és bevezetővel való ellátását kell tekintenünk, amely a külföldi országok alkotmányait tartalmazza. A sorozat 1980-ban kezdődik az októberi dekrétumokkal

és az első szovjet alkotmánnyal, s 1990-ben végződik Nyugat-Európa legújabb alkotmányainak közreadásával. A bevezetők nem néhány oldalas tájékoztatók, hanem kismonográfia-terjedelmű tanulmányok. Példának említeném a Szovjetunió szövetséges alkotmányát tartalmazó több mint 100 nyomtatott oldalnyi nyitó tanulmányt, amely, noha a Szovjetunió eltűnt a történelem süllyesztőjében, az orosz birodalom kialakulása, államszervezetének, kormányzási filozófiájának, a nemzetiségi problémák összetettségének, a szovjet hatalom történelmi gyökereinek megértése szempontjából nélkülözhetetlen információkat tartalmazó, összefüggéseket feltáró alaptanulmány.

Az alkotmányjog és a többi jogág között tankönyveink szerint az a különbség, hogy az alkotmányjog alapjait képező alkotmány a többi jogág alaptevéleit determinálja. Más különbséget is ki lehet mutatni, itt csak arra utalnék, hogy az ágazati törvények, ilyenek nevezném a polgári és a büntetőtörvényt is, a szakértők (professzorok, elméleti és gyakorlati szakemberek) irányításával készülnek, a politikusok pusztán statisztaszerepet játszanak az előterjesztés törvénnyé nyilvánításával, az alkotmány esetében a helyzet fordított: a politikusok készítik, fogalmazzák, a szakértők ebben a munkában még statisztálni is csak a legkevésbé tartalmi elemek kidolgozásában tudnak.

Az alkotmányjog tudományának Európa-hírű művelője, mint számos kortársa, bízott – alaptalanul – a tétel cáfolhatóságában. Nem ő volt az első, nem is a legutolsó, akinek azt kellett tapasztalnia, hogy javaslatait, a szakmai közösségek ajánlásait nem méltányolják, a politikai erő- és érdekviszonyok minden mást legyengítenek, az igazán hatásos érveket az alkotmányozásban nem a tudomány adja, hanem a hatalom szilárdsága, a kormányzati hatalom, a jelentős parlamenti többség.

A tudós teljesítményét ezért nem is azon mérjük, hogy elképzeléseit milyen mértékben realizálja közvetlenül a társadalom, ez esetben a politikai életbe átrándult ambiciózus tanársegédek és adjunktusok utcahosszal előznék meg professzoraikat, hanem azon a *közvetett* hatáson, amelyet elméleteik kidolgozásával, megvitatásával, oktatásával, fiatalok ezrei szemléletének alakításával érnek el. Kovács professzor élete utolsó évében némi elégtétellel látta és tapasztalta, hogy a hatalom átvételének szabályain vitatkozó, önmagát alkotmányozónak tekintő, mára többnyire ismét súlytalanná váló, különböző oldalt választó politikai csoportosulások mindegyike olyan szótárt használ, olyan keretekben gondolkodik, amelyekre ő tanította őket.

Igen, külön meg kell emlékeznünk a negyven éven keresztül tanító, nevelő Kovács Istvánról is. Mind a negyven évet Szegeden töltötte el, a hűség okát azonban nemcsak a város, a helyi oktatói közösség iránti szeretetében kell keresnünk. Kedvelte Szegedet, nagyrabecsülte kollégáit, jól érezte ott

magát. A hét hat, később öt munkanapjából ötöt, illetve négyet az Állam- és Jogtudományi Intézetében töltött, mégis Szegeden volt főállásban, mai terminológiával teljes munkaidőben foglalkoztatott. A hűség oka valójában az oktatás szeretetében rejlik. Előadásai emlékeztetések maradtak meg minden-
kiben, aki hallotta őket. S mivel szeretett beszélni, örömmel tartott előadásokat diákköri rendezvényen, speciálkollégiumokon, minden helyen, ahol hallgatóság várta. Szerette Szegedben azt is, hogy kollégái tisztelik, ennek jeleként két alkalommal is dékánná választották, másodízben két ciklusra. A történeti hűség kedvéért azonban azt is el kell mondani, hogy ezzel együtt nem lett volna ellenére, ha a ELTE Jogi Karától megfelelő ajánlatot kap. Ez azonban vagy elmaradt, mert az érdekelt tanszék szorosan zárt, vagy kedvetlen, számára elfogadhatatlan volt.

Előadásai mindenestre mindig nagy visszhangot váltottak ki, főként kritikai hangvételük miatt. Ellensége volt minden hatalomnak, minél ellenőrzetlenebb volt, annál inkább. A hatalom puhulásával, túllépve hatvanadik évén, előadásai példabeszéd-jellegűvé váltak, ókori vagy középkori idézetek felolvasásával kezdődtek, értelmezésük következett, s annak bizonyításával végződtek, hogy csak történelmi ismereteik hiányosságai miatt hisznek némán a világ változásában és változhatóságában.

Tudományos munkásságának értékes része az oktatás érdekében végzett jegyzet- és tankönyvírói tevékenysége. Több évtizeden keresztül alapozta meg a joghallgatók ezreinek alkotmányjogi ismereteit a társszerzőkkel írt *Magyar alkotmányjoga*. A '80-as években fogott hozzá saját tankönyvének megírásához, sajnos nem tudta befejezni. A nagy terjedelműre tervezett munka megjelent részei alapján nemcsak az életmű összegezésével nagyszerűségét érezhetjük, hanem a magyar államjogtudomány veszteségét is a folytatás elmaradása miatt.

Kovács István több mint 25 éven keresztül volt a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Ez idő alatt nemcsak kutatómunkával, az Akadémia egyik intézetének vezetésével tett eleget akadémikusi kötelezettségének, hanem az Akadémiára vonatkozó törvényalkotás, az akadémiai struktúra reformját előirányzó munkálatok irányításával is. Részvétele 1968-ban kezdődött, amikor is az addig egységes Akadémia kettévált, testületi és igazgatási szervvé. Folytatódott a kisebb módosítások kidolgozásával, s megerősödött 1988-ban, amikor az Akadémia hozzáfogott az új, 5 évvel később elfogadott törvény kidolgozásához, s a '40-es évek végén, az '50-es évek elején s 1956 után kizárt akadémikusok rehabilitálásához, s a törvény, valamint a hozzákapcsolódó Alapszabályok kidolgozását végző bizottság elnöke lett. Ő dolgozta ki az Akadémia kettős jellegére vonatkozó koncepciót, mely szerint az Akadémia egyrészt az akadémikusok fóruma, ha úgy tetszik, sajátos belső szabályokkal működő, zárt klubja, másrészt az egész magyar tudomány helyzetéért, álla-

potáért felelős, ebben a minőségében az összes kutatót nyitott kapuval fogadó köztestület. A törvényhozás, az eredeti elképzelés vázát meghagyva, ellentmondásokkal teli szöveget fogadott el. 1990 májusában a társadalomtudományok választott képviselőjeként lett az elnökség tagja.

Megemlékezésem végén az eddigi kívülálló, távolságtartó méltatást szubjektívebb hangvételűvel kell felváltanom. Nemcsak munkatársa, munkásságának nyomon követője voltam ugyanis Kovács Istvánnak, hanem tanítványa is, s a mester–tanítványi viszony még akkor is fennmaradt, amikor már barátokká, akadémikus társakká váltunk, hiszen pl. mindvégig magázódtunk.

1955-ben lettem hallgatója Szegeden, 1957 őszén bízott meg az alkotmányjogi tudományos diákkör vezetésével, s 1959-ben, az egyetem elvégzése után hívott magához az Állam- és Jogtudományi Intézetbe, amellyel a kapcsolatom mind a mai napig nem szakadt meg. Kovács István velem együtt számos más volt szegedi hallgatójának alapozta meg tudományos felkészítését témák ajánlásával, a kutatás módszertanának ismertetésével, nagyon szigorú, de indokolt és később eredményre vezető bírálatával, ötletekkel, tanulmányutak biztosításával, publikációs lehetőségek felkutatásával. Legnagyobb örömet az szerzett számára, ha tanítványai sikert értek el, s némely tanítványának olykori kudarca őt jobban megviselte, mint az érintettet.

S ha végignézzünk a jelenlegi alkotmányjogi, közjogi kutatói világban, alig találunk olyan elismertebb szakembert, aki ne tanítványa vagy – az idő hogy szalad! – tanítványának tanítványa lenne. Igazi iskolateremtő tudós volt, s ha van, ami tudományos közleményein kívül megőrzi hírnevét, az bizonyosan tanítványainak hálás emlékezése.

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Tuschák Róbert

KOVÁCS K. PÁL

(1907–1989)

Elhangzott: 2000. november 23.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

KOVÁCS K. PÁL

(1907–1989)

Kovács K. Pál 1989. november 19-én, 82 éves korában hunyt el. Személyében a magyar elektrotechnikai tudomány nagy egyéniségéről és egyik legismertebb képviselőjéről emlékezünk meg, aki hat évtizeden keresztül nemzetközileg megbecsült tagja volt a tudományos életnek.

Budapesten született 1907-ben. Középiskolai tanulmányait a Berzsenyi Dániel Gimnáziumban végezte. 1929-ben a József Nádor Műegyetemen gépészmérnöki oklevelet szerzett, majd 1946-ig a Ganz Villamossági Gyár próbatermében dolgozott, ahol az ipari gyakorlat napi problémáin kívül a tudomány területének általánosabb elméleti kérdései is foglalkoztatták. Erről tanúskodnak neves külföldi szaklapokban ez időben megjelent publikációi, valamint az 1940-ben megszerzett műszaki doktorátusa is.

1946-ban a Műegyetemen magántanárrá habilitálták az „Aszinkron motorok különleges alkalmazásai” témakörből. 1946 és 1950 között az akkor kialakított magyar villamosenergia-rendszer fejlesztésébe kapcsolódott be. A Magyar Állami Szénbányák és a Nehézipari Minisztérium keretében töltött be műszaki vezetői pozíciókat. Érdeklődése itt is túlterjedt a szorosan vett feladatain, és az erőművek együttműködésében Magyarországon akkor újnak számító műszaki problémák – hálózati stabilitás, szinkrongépek zárlati jelenségei, hálózati zárlatok stb. – tudományos analízise felé fordult. Egyik kezdeményezője és úttörő szereplője volt az ilyen irányú hazai kutatásoknak.

Szakmai munkája országos figyelmet keltett. 1948-ban a Magyar Elektrotechnikai Egyesület elnökévé választották. Ezt a tisztséget 1956-ig töltötte be. Az egyesületet a világszerte egyre nagyobb szerephez jutó villamosmérnöki szakértelmiségre igen fontos hazai szervezetének tekintette, amely kap-

csolatteremtési, publikációs és vitafórumot jelentett az önálló képzésből egyre nagyobb számban kikerülő fiatal villamosmérnököknek is. Ezzel hozzájárult szakmai érdeklődésük és fejlődésük formálásához. Az egyesület lapja, az Elektrotechnika ebben az időben kiváló színvonalú, külföldi szakkörökben is nyilvántartott folyóirat volt, amely magyar nyelvre ellenére szerzőinek nemzetközi publicitást is biztosított. Kovács K. Pál előadásaival, cikkeivel maga is igyekezett az egyesület tagságát nemzetközi irányzatok felé orientálni. Nagy súlyt helyezett arra is, hogy fiatal munkatársai bekapcsolódjanak az egyesületi munkába és az Elektrotechnika szerzői táborába.

1949-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett, 1951-ben pedig a Budapesti Műszaki Egyetem újonnan alakult Villamos Gépek Üzemtana Tanszékére nevezték ki tanszékvezető egyetemi tanárnak. A tanszék az akkor szerveződő önálló villamosmérnöki képzésbe új szint és szellemet hozott, amely szerencsésen társult a meglévő tanszékek hagyományos profiljával, és azokkal együtt a Villamosmérnöki Kar korszerű kialakításának és fejlődésének motorjává vált.

Kovács K. Pál az egyetemi oktatásban és kutatásban találta meg igazi hivatását. Nemcsak invenciózus kutató volt, akit vonzottak a megoldatlan problémák, hanem kiváló pedagógus is, aki a kutatások eredményeit élvezetes módon építette be előadásaiba. Szakmai működése ez időben két nagyobb területre koncentrált: a villamos gépek asszinmetrikus üzemére és a villamos gépek tranziens jelenségeire. Mindkét témában, a nemzetközi tendenciákat is megelőzve, szinte elébe ment az ipari fejlődés által felvetett kérdéseknek. Jelentős új eredményei közé tartozott az aszinkron villamos gépek üzemviszonyainak és különleges kapcsolásainak analízise a szimmetrikus összetevők és egyéb hálózati koordináták segítségével, valamint a különböző kapcsolások nyomatékviszonyainak vizsgálata. Elindítója volt a magyarországi szinkrongépes rövidzárlati kísérleteknek. Az általa szervezett mérésorozatok a speciális konstrukciójú hazai turbógenerátorok zárlati jellemzőinek meghatározásán túl olyan felismerésekhez is vezettek, amelyek hozzájárultak a zárlatbiztos konstrukciók kialakításához is. Szellemes új és egyszerű eljárásokat dolgozott ki a különböző típusú rövidzárlatokban fellépő jelenségek leírására és kiszámítására. Ezek, publikációi révén, Európaszerte figyelmet keltettek nemcsak tudományos, hanem ipari körökben is. Az önálló eredményeit is magába foglaló rendszerező könyvei – a *Villamosgépek üzemtana* és a Rácz Istvánnal közösen írt *Váltakozóáramú gépek tranziens folyamatai* – az azokban alkalmazott szellemes, a mérnöki gondolkodásmódhoz adaptálódó, a legbonyolultabb jelenségeket szemléletes egyszerűséggel, de mégis korszerű eszközökkel tárgyaló módszerei révén nemzetközileg híressé váltak, és későbbi könyveivel együtt ma is alapvető forrásmunkáknak számítanak külföldi egyetemeken is.

A tanszéken nemzetközi színvonalú tudományos iskolát teremtett, amelynek hatása messzire terjedt. A rendkívül széles érdeklődésű, de az oktatás és kutatás szimbiózisát megvalósító kollektívában mindenki tanult a másiktól. A vezető akkor is csak egy volt a többi között, ha korban és tapasztalatokban más generációhoz tartozott. A rendszeressé vált alkotó tanszéki vitákon kovácsolódtak azok az irányzatok, amelyek nemcsak a villamos gépek elméletét bővítették, hanem a jövő fejlődésének megsejtésével a tanszéket az automatika és a számítástechnika hazai bázisává is tették. A munkatársak révén itt volt a hazai automatika oktatás és kutatás bölcsője, amelyből később az irányítástechnikai tanszékek és az MTA SZTAKI is kinőttek.

Az újonnan szervezett tudományos utánpótlás-nevelés egyik centruma is a tanszék volt. Már az első években négy aspiránsa volt, akikhez később továbbiak is csatlakoztak.

Nem véletlen, hogy a mai mércével kis létszámú és mindössze nyolc évig létező tanszék hatása évtizedekre kisugárzott. szűkebb belső munkatársaiából később nyolc egyetemi tanár került ki, akik egy generáción keresztül formálták tudományterületük arculatát.

Az oktatási és kutatási eredmények hivatalos elismerést is hoztak Kovács professzornak. 1952-ben a Zipernowsky-díjat, 1953-ban a Kossuth-díj bronzfokozatát, 1956-ban a Munka érdemrendet. 1957-ben egy szemeszterre vendégtanárnak hívták meg a zürichi műegyetemre (ETH), ami az akkori helyzetben a nemzetközi elismerés figyelemreméltó jele volt.

A fényt azonban árnyék kíséri. Kovács K. Pál optimista, életszemléletében sokszor naiv jóhiszeműségében nem tudta elképzelni, hogy tudományos körökben szakmai vagy hivatali nézetkülönbségek egzisztenciális kérdésekké válhatnak. Nem volt diplomatikus alkat, állásfoglalásait az adott kérdésen kívüli megfontolások nem motiválták. Hadilábon állt az aprólékos adminisztrációval is. Így amikor 1956 után néhány megjegyzésével sikerült magára haragítania a kor egy-két nagy befolyású „tudományirányítóját”, a retorzió nem sokáig késett. A tanszék ipari megbízásainak már célzatosan megrendezett felülvizsgálatakor feltárt adminisztrációs mulasztásokat drámai méretűvé nagyítva, példát statuáltak. A tanszékvezetőt elbocsátották állásából, akadémiai tagságát felfüggesztették, a tanszéket pedig 1959 elején megszűntették. Ezzel az ügy lezárása előtt befejezett tényeket teremtettek.

Kritikus idő volt ez Kovács K. Pál életében. Sok rosszindulattal találkozott ott, ahol legkevésbé várta, de sok segítőkészséggel is. Tapasztalnia kellett, hogy az embernek azt a méltánytalanságot nem bocsátják meg, amit ellene követtek el. De ekkor tudta megmutatni emberi értékét is, amivel ellenfelei fölé nőtt. Nem tört össze, természete, a családi háttér megóvta a kétségbeeséstől, küzdött a megaláztatás ellen, de nem siránkozott, nem volt vádló szava senkivel szemben sem. Amikor a méltánytalan szankciókat

visszavonták, tudomásul vette a tanszék megszüntetéséből adódó realitásokat, lemondott egyetemi állásáról, új életet kezdett: visszament az energiaiparba. Különböző konzulensi megbízásokat vállalt. Többek között bábáskodott a Ganz Villamossági Művek Automatika Osztályának bölcsőjénél is. A légkör is lassan oldódott körülötte. 1964-től a Villamosenergia-ipari Kutatóintézet igazgatójává nevezték ki. Itteni tevékenységét a tudományos igényesség növelése, új, modern szakágazatok – automatizálás, számítástechnika – meghonosítása fémjelezte.

1967-ben a Magyar Elektrotechnikai Egyesület díszelnöke és az Intézőbizottság állandó tagja lett, aki élete végéig aktívan részt vett annak munkájában. Tanácsaival, személyes közreműködésével, nemzetközi kapcsolatok építésével segítette az Egyesület tevékenységét.

1970-ben ment nyugdíjba. Ekkor ismét visszatért régi szerelméhez: az egyetemi oktatáshoz. Úgy gondolta, van mondanivalója a fiatal generációk részére, ha nem itthon, akkor külföldön. 63 éves korában, 10 évnyi más elfoglaltság után volt bátorsága megmérteni magát, az USA-ban a Colorado Egyetemen több szemeszteren keresztül vendégtanárként a katedrára állni. Olyan teljesítmény volt ez, amit kortársai közül kevesen vállaltak volna. És a folytatás: aki nem kellett professzornak Budapesten, az kellett vendégprofesszornak Torontóban, a Washington State Universityn, Braunschweig, Aachen, Erlangen, Zürich műszaki egyetemeken. Ezeken kívül előadásokat tartott különböző egyetemeken és konferenciákon Stockholmtól Rómáig, Párizstól Kínáig. Húsz évig járta a világot, és a magyar elektrotechnikának a legismertebb és legelismertebb képviselője lett, aki öregen sem a múlton rágódott, hanem igyekezett megtenni mindazt, amihez adottságot és elhivatottságot érzett.

Száznál több publikáció, tucatnyi nagy sikerű könyv tudományos pályájának a termése. Közben itthon sem lett hűtlen az oktatáshoz. Mint tanácsadó, 15 éven át segítette a Gépészmérnöki Kar Elektrotechnika Tanszékének munkáját.

Osztályrésze lett a hazai és nemzetközi elismerés is, amely a siker fényével övezte a teljes életpályát. 1970-ben a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjai sorába választotta, 1982-ben az Aacheni Műszaki Egyetem tüntette ki a tiszteletbeli doktori címmel. 1984-ben a Budapesti Műszaki Egyetem fogadta díszdoktorává. 1985-ben, egyik angol nyelvű könyvéért, az öt-évenként kiosztásra kerülő belga Montefiore-díjjal tüntették ki, amelyet a villamosmérnöki tudomány haladását legjobban szolgáló kutatási eredményekért adományoznak. 80. születésnapjára magas magyar kormánykitüntést kapott (a Magyar Népköztársaság Csillagrendjét).

Állandó tagja volt a Villamos Gépek Nemzetközi Konferencia (ICEM) vezetőségének. Sok konferenciára hívták meg díszvendégnek. Számos hazai akadémiai és társadalmi bizottság elnöke, ill. tagja volt.

Hosszú és összességében sikeres életútján mindig megőrizte kiegyensúlyozott, derűs, szélsőségekre nem hajló természetét. A siker nem kápráztatta el, a kudarc nem törte le. Kulturált társaságbeli lény volt, aki mindenkit megragadott természetes kedvességével és derűjével. Szerette és élvezte az életet, a családját, a munkáját. Mindig jóleső érzés volt találkozni vele. Természetes humánum sugárzott belőle. Barátai, tanítványai szakmai sikerein túl ezt a képet őrzik meg róla.

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Kubinyi András

KUMOROVITZ L. BERNÁT
(1900–1992)

Elhangzott: 2000. április 27.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

KUMOROVITZ L. BERNÁT

(1900–1992)

Kumorovitz Lajos Bernát premontrei kanonok, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, egyetemi tanár hosszú, közel 92 éves életpályája világosan tükrözi a 20. század történetének hatását egy tudós működésére. Nem véletlenül hangoztatta gyakran a következő mondatot. „Jó dolog egy meleg kályha mellett ülni történelmet olvasni, már rosszabb az íróasztalnál ülni történelmet írni, de a legrosszabb a történelmet átélni.” Mégis, minden nehézség, háttérbe szorítás ellenére maradandó életművet hagyott hátra, és végül a Teremtő segítségével hosszú élete végén megérhette helyzete megváltozását, és megszerezte mindazt, amire tehetsége képessé tette.

Kumorovitz Lajos 1900. október 5-én született a Szepes megyei Ötös-bányán, eredeti nevén Kotterbachon, ma Rudňanyban, egy kis bányásztelepülésen, sokgyermekes családból. Testvérei közül többen lettek szerzetesek, illetve apácák, ami a család vallásosságát bizonyítja. A soknemzetiségű Szepesség szülötte gyakorlatilag három anyanyelvű volt: egyformán beszélt magyarul, németül és szlovákul. Életébe már fiatalságában beleszólt a történelem: hadiérettségit tett, így 1918-ban katonaként még részt vehetett az első világháborúban.

A háború befejezése után belépett a jászóvári premontrei kanonokrendbe, rendi neve Bernát lett. 1919–23 között teológiai tanulmányokat folytatott, hogy 1923-tól 1927-ig történelem–földrajz szakosként tanuljon tovább az akkor Pázmány Péterről elnevezett budapesti Tudományegyetemen. Elsődleges célja a történelem volt, ugyanis több fiatal rendtársával együtt nagy célt tűzött ki: meg kell írni rendjük történetét. A két másik nagy monasztikus rend közül a bencések kollektív munkával addigra már kiadták *A pannonhalmi Szent Benedek rendjének története* vaskos köteteit, a ciszterci apátságok

egy részének múltját pedig Békefi Remig dolgozta fel, addig, amíg zirci apáttá nem választották.

Ez a cél vezette Kumorovitz Bernátot disszertációs témaválasztásában, ami különben egybeesett professzora, Szentpétery Imre elképzeléseivel is. A disszertáció meg is jelent a Turul 1928. évi kötetében, és a leleszi konvent oklevéladó működésével foglalkozott. A leleszi téma még évekig foglalkoztatta, 1934-ig öt tanulmánya jelent meg ebből a témakörből. A leleszi premontrei prépostság az ország egyik legnagyobb területi hatáskörű hiteleshelye volt, levéltára fennmaradt, és akkor Kumorovitz rendje leleszi monostorában őrizték. Ez a disszertáció volt az első, amely egyetlen hiteleshely történetén keresztül dolgozta fel modern színvonalon egy ilyen közhitelű intézmény működését. Akkor ugyan már rendelkezésre állt Eckhart Ferenc kitűnő, német nyelvű összefoglalása a hiteleshelyekről, az azonban mégis összefoglaló jellegű munka volt – most lehetővé vált egy konkrét intézményen keresztül az egyedi vonások megismerése. Kumorovitz leleszi tanulmányai ma is példaként szolgálnak az utóbbi években örvendetesen gyarapodó, egyes hiteleshelyeket tárgyaló munkák számára. Utolsó leleszi tanulmánya, amely 1934-ben jelent meg a *Szent Norbert-émlékkönyv*ben, a leleszi konvent archontológiáját közölte, ezzel az utóbbi évtizedekben egyre növekvő számú archontológiai és prozopográfiai munkák elődje lett.

A disszertáció a történeti segédtudományok körébe esik, nem véletlenül, hiszen a szerző mestere, Szentpétery Imre, azoknak volt a professzora. A magyarországi történeti segédtudományi kutatás attól kezdve, hogy Fejérpataky László 1895-ben megkapta a tanszéket, amelyet tőle Szentpétery 1923-ban, azaz akkor, amikor Kumorovitz megkezdte egyetemi tanulmányait, vett át, akkor a magyar történettudomány azon ága volt, amely talán a leginkább alkalmazta a szakma korszerű módszereit. Fejérpataky maga a bécsi Institut für österreichische Geschichtsforschungban tanult, tanítványa, Szentpétery pedig egy ideig a legnagyobb német diplomatikust, Harry Bresslaut is hallgathatta a strassburgi egyetemen. Szentpétery mindig figyelembe vette a legfrissebb külföldi szakirodalmat, és tanítványait is erre buzdította.

Ez az akkori történeti segédtudományi kutatás elsősorban a diplomatikára, az oklevéltanra irányult, és fontos szerepet játszottak benne az oklevelek külső és belső kritériumainak vizsgálatai, amelyek a hitelesség megállapításánál fontosak. Erős túlzással azt állíthatjuk, hogy erősen formális jellegű volt. A nemzetközi diplomatikai irodalomban új szempontok épp ebben az időben, a tízes-húszas években jelentkeztek. Míg a kutatás korábban elsősorban az uralkodói oklevelekkel és azon belül is főként a koraiakkal foglalkozott (pl. maga Fejérpataky is), Oswald Redlich 1911-ben megjelent műve, a *Die Privaturkunden des Mittelalters* „szalonképessé” tette a magánoklevelek kutatását is. Ez a könyv különben erősen hatott Kumorovitzra is.

Szentpéteryt a jelek szerint két impulzus irányította arra, hogy módosításra van szükség. Az egyik a külföldi modern irodalom hatása volt. A Hóman szerkesztette *A magyar történetírás új útjai* című kötetben világosan ki is fejtette ezt. Szükség van a korabeli jogi viszonyokat ismerni, a kormányzattörténet nélkülözhetetlen, nem szabad elhanyagolni a diplomatika mellett a többi segédtudományt, így a címertant és pecséttant, illetve a genealógiát. A másik impulzust Szentpétery saját tapasztalata váltotta ki. Őt bízták meg ugyanis *A magyar történettudomány kézikönyve* című sorozatban az *Oklevéltan, pecséttan* feldolgozásával. Eredetileg az addigi ismeretek összefoglalása lett volna csak a feladata, de munka közben jött rá, hogy mennyi fehér folt található, különösen a késő középkorban, valamint arra is, hogy a pecséttan önmagában is önálló kötetet érdemel. Ezért az 1930-ban megjelent *Magyar oklevéltanában* a pecsétekkel csak érintőlegesen foglalkozott, a kötet viszont sok szempontból a korábbi szakirodalom eredményeinél sokkal többet nyújtott.

Részletesen kellett Kumorovitz mestere célkitűzéseivel foglalkoznom, mert ez erősen hatott tanítványára is. Mindvégig kimutatható nála a jogi érdeklődés. A kánonjogot papi tanulmányai alatt ismerte meg, egyetemistaként pedig áthallgatott a Jogi Karra, ahol Eckhart Ferenc professzornál jogtörténetet tanult. Feltehetően erre Szentpétery hívta fel a figyelmét, ugyanis amikor tőle jómagam szakdolgozati témát kaptam, engem is átküldött Eckharthoz konzultációra.

A legfontosabb azonban az volt, hogy a pecséttan, a szfragisztika művelésére mestere vette rá Kumorovitzot. Az utóbbi egyetemistaként, majd fiatal doktorként tanúja volt az *Oklevéltan* készülésének. Végül a kézikönyvből kimaradt pecséttan feldolgozását bízta rá. Ezzel szakmai témaváltoztatásra került sor. A premontrei rendtörténetet, valamint az oklevéltan művelését elhagyva egy másik segédtudományba kellett magát beleásnia, amivel addig nemigen foglalkozott. Talán maga sem gondolta volna, hogy szfragisztikai munkássága teszi majd az ország egyik legtekintélyesebb medievistájává.

Pedig körülményei nem könnyítették meg tudományos tevékenységét. Az egyetem elvégzése után ugyanis gimnáziumi tanár lett. A jászóvári premontrei rendnek a Trianon utáni Magyarországon nem maradt gimnáziuma, ezért 1924-ben Gödöllőn építették fel Szent Norbertről elnevezett gimnáziumukat, amely rövidesen kiváló tanárai révén elit iskolává fejlődött. A fiatal kanonok tehát ide került tanárnak, egy ideig a konviktusban is működött nevelő tanárként, és természetesen az ottani rendházban lakott. Pestre csak HÉV-vel járhatott be. Természetesen közben papi hivatásának is eleget tett. Rendi előjárói csak abban könnyítették meg tudományos tevékenységét, hogy órarendjét úgy állították össze, miszerint heti egy napja szabad maradjon. Azaz: mai fogalmaink szerint heti egy kutatónappal rendelkezett, amit felhasználhatott levéltári, könyvtári kutatásokra. Emellett rövidesen az

akkor inkább csak címet jelentő tanársegédi kinevezést is kapott Szentpétery tanszékére, az ezzel kapcsolatos teendőket, gyakorlatok vezetését stb. is a kutatónapon kellett elvégeznie.

Ma már szinte érthetetlen, hogyan volt képes egy erősen leterhelt középiskolai tanár olyan tudományos tevékenységet művelni, ami egy mai főhivatású akadémiai kutatónak is becsületére válna. Azt hiszem, a mai minősített kutatóknak csak elenyésző százaléka középiskolai tanár, viszont még saját tanulmányaim idején is számos olyan professzor működött, akik középiskolai tanárból lettek egyetemi tanárok. Bár ez a világiaknál sem volt ritka, de a szerzetes gimnáziumokban tanítók között nagyobb arányban voltak közismert tudósok.

Kumorovitz szfragisztikai tevékenysége az 1932-ben megjelent *Mátyás király pecsétjei* című tanulmányával kezdődött, amely pontosan összegyűjtötte a nagy király pecsétjeit, és meghatározta azok használati idejét. Ez a kitűnő tanulmány azonban még nem mutatja a későbbiek fő jellegzetességét, a kormányzattörténet és a pecséthasználat összefüggését. Ez nyilván annak következménye, hogy a Mátyás kori kancelláriát Kumorovitz évfolyamtársa és barátja, Szilágyi Loránd dolgozta fel disszertációjában. Ő maga említette, hogy nem akart barátja vadászterületére lépni.

1936–43 között nyolc pecsétteni tanulmánya jelent meg, de ideszámíthatjuk a szfragisztikai kutatások melléktermékeként a magyar címer kettős keresztjéről és hármashalmáról írt heraldikai tanulmányait is, szám szerint négyet. A szorosan vett pecsétteni dolgozatok egy világos kutatási irányvonalra mutatnak. Feldolgozta a szfragisztika múltját, ami egyrészt egy későbbi kézikönyv első fejezete lehetett volna, másrészt az addigi magyar irodalom annotált bibliográfiáját is nyújtja. Az autentikus pecsétről 1936-ban megjelent alapvető dolgozata tanúskodik szerzője jogi tudásáról, és tisztázza a különböző pecsétek közti jogi különbségeket. A többi tanulmány pecséthasználati kérdésekkel foglalkozik, és pedig a különböző királyi kancelláriai irodák által használtakkal. A „pecsét” címszó alatt gyakorlatilag kormányzattörténetet kapunk, és egyben a királyi kúriai bírászkodás több kérdését is megválaszolja.

Ezeknek a munkáknak a jelentőségét igen nagyra kell becsülnünk. Ma már evidenciának tartjuk, hogy minden királyi pecséthez – az aranybullát leszámítva – külön iroda tartozik, és amennyiben az uralkodó nevében ugyanaznap két másik helyen kelt egy oklevél, az nem az uralkodó, hanem a szóban forgó kancelláriai iroda ott-tartózkodását bizonyítja. Ez azonban Kumorovitz megállapítása volt. Eredményeihez nagymértékben hozzájárult a külföldi – többek között angol és spanyol – analógiák felhasználása. A szakirodalomhoz külföldi tanulmányútjain jutott hozzá; 1933-ban és 1934-ben Bécsben, 1938-ban Rómában, 1939-ben Nápolyban kutatott.

Hazai és külföldi kutatásait arra is felhasználta, hogy pecsétmásolat-gyűjteményt állítson össze. Megtanulta ugyanis a gipsz pecsétmásolat készítését, így végül jelentős mennyiségű hazai pecsétről állt rendelkezésére könnyen fotózható másolat, ami lehetővé tette volna számára egy viszonylag teljes hazai pecsétkorpusz összeállítását, valamint a pecsétek művészettörténeti értékelését.

1938-ban oklevél- és pecséttanból habilitált az egyetemen, így megkapta az egyetemi magántanári címet. Ennek lett következménye, hogy rendfőnöke 1939-ben kinevezte a gödöllői gimnázium igazgatójává. Ezzel feladatai növekedtek, de ez nem szűkítette tudományos tevékenységét, sőt, az igazgatási feladatok tapasztalatait a tudományban is kamatoztatni tudta. Többször mesélte, hogy a középkori királyi tanács működésének megértésében ez mennyire segítette. Ha valamely ügyben a tanügyi felső hatóságok hirtelen tantestületi döntést igényeltek, összeszedte a nagyszünetben épp a folyosón tartózkodó tanárokat, és velük röperkezellet formájában döntött. Szerinte – és ezt valóban olykor igazolni is lehet – a középkori királyi tanács is gyakran *ad hoc* formában gyűlt össze. Igazgatói tevékenységének egyik maradandó eredménye volt, hogy a Szent Norbert gimnázium évkönyvét tudós tanárai közreműködésével rangos tudományos periodikává fejlesztette, neki is itt jelent meg több fontos munkája.

A rendi vezetés egy idő után rájött arra, hogy egy ilyen kiváló tudóst kár adminisztratív teendőkkel leterhelni, és jobb, ha biztosítják tudományos kutatását. 1943-ban ezért felmentették az igazgatói feladatok alól, és helyette a rend teológiai főiskolájába nevezték ki tanárnak. Ezzel elhagyhatta Gödöllőt, és beköltözhetett a premontreiek Horánszky utcai, pesti rendházába. 1944-ben jelent aztán meg a gödöllői gimnázium évkönyvében pecsétteni összefoglalása, *A magyar pecséthasználat története a középkorban* címmel. Ez a közel százoldalas munka mindmáig az egyetlen hazai pecsétteni összefoglalás, amely egyébként különnyomatként önállóan is napvilágot látott. Ahogy címe is mutatja, elsősorban a pecséthasználatról foglalkozik, és korábbi tanulmányai összefoglalása mellett az ott nem tárgyalt pecséttel rendelkező intézményeket, illetve magánpecséteket is tárgyalja. Szerzője sohasem tartotta lezárt munkának. Meg akarta írni a pecsétek leírását, tipologizálását és művészetét is, erre azonban nem került sor. Az alapszöveget azonban állandóan bővítette az újabb kutatások alapján. Az átdolgozott, bővített kiadás már a szerző halála után, 1993-ban jelent meg a Magyar Nemzeti Múzeum kiadásában, Németh Gábor szerkesztésében.

Erre annál is nagyobb szükség volt, mert az 1944-es munka nagy része – mind az *Évkönyv*, mind a belőle készült különnyomatok zöme – elpusztult a második világháború végén, így könyvészeti ritkaságnak számított. Ekkor kezdett Kumorovitz Bernát addig töretlen pályájába beleszólni a történelem.

1944-ben tábori lelkész főhadnagyként az újabb világháborúban is katonai szolgálatot teljesített. Gyakran mesélte el, hogy ő mondta az utolsó szentmisét a budai Helyőrségi templomban, a középkori Mária Magdolna-plébánia-templomban. A mise befejezése után nem egész fél órával bombázták le a templomát, amelynek ma is csak középkori tornya áll. Érthető, hogy ez az esemény és megmenekülése nagy hatást gyakorolt rá. A háborúban azonban komoly károsodást is szenvedett. Elpusztult a közel másfél évtizedig gyűjtött pecsétmásolat-anyaga, valamint jegyzeteinek, kéziratainak zöme is.

Pályája egyelőre azonban még emelkedett. 1945-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották, az egyetemen is megkapta az egyetemi rendkívüli tanári címet. Akadémiai székfoglaló előadását a magyar magánoklevelek első korszakáról tartotta. 1948-ban kellett volna megjelennie a Századokban, de a fordulat éve következtében az a szám csak évtizedek múlva került kiadásra. Átdolgozott formában azután 1960-ban először németül, majd 1963-ban magyarul, *A középkori magyar magánjogi írásbeliség első korszaka* címmel jelent meg. Ezzel visszatért a diplomatikához, és tulajdonképpen a hiteleshelyek előtti korszak oklevéladását helyezte új megvilágításba, bizonyítván azt, hogy a korai korszakról is lehet újat mondani. Ugyancsak a '40-es évek második felében jelent meg *A Kálmán kori „cartula sigillata”* című tanulmánya, ami bizonyos mértékben összefügg a székfoglalóval. Ebben sikerült bebizonyítani, hogy Kálmán király zsidótörvényét betartották, valóban készültek a zsidók és keresztények közötti ügyletekről pecsétos oklevelek, amit korábban kétségbe vontak, ugyanis ebből túl fejlett viszonyokra lehetett következtetni.

Magam 1947-ben kerültem Kumorovitzcal kapcsolatba, Rogerius mester tatárjárásról írt munkáját tárgyaló órájára jártam. Bár Szentpétery tanítványa voltam, én voltam az utolsó szakdolgozója, de Kumorovitz is ugyanazon tanszéken dolgozott, úgyhogy az ő óráit is hallgattam, egy időben pedig tanszéki demonstrátorként is kapcsolatban álltam vele. Nem is annyira előadásai, mint a vele folytatott beszélgetései voltak rám nagy hatással. Gyakran hívott meg magához a Horánszky utcai rendházba, ahol részletesen elmondta, hogy mivel foglalkozik, így főleg a magánjogi oklevelek kérdését magyarázta meg. Felhívta a figyelmemet a fontos külföldi szakirodalomra, amelyeket egyébként elemzett is előttem, sőt olykor könyveket is adott kölcsön. Kitűnő tanár volt, élvezetesen, nemegyszer anekdotázva magyarázott. Nagyon jellemző volt rá ez a mondata: „Ha a Kálvin téren megszólít egy tanítványom, amikor sietnem kell, mert operajegyem van, akkor sem hagyhatom ott addig, amíg meg nem magyaráztam neki, amit kérdezett.” Ennyit Kumorovitzról, a tanárról, saját tapasztalatom alapján.

Az egyházi iskolák államosítása közvetlenül nem érintette, hiszen főállásban már teológiai tanár volt, ez később nyugdíjazásánál játszott pozitív sze-

repet, ezt a tevékenységét ugyanis beszámították a nyugdíjba, rendtársai viszont, akik az államosítás után nem vállalták az állami iskolában a tanítást, elvesztették a nyugdíjjogosultságot. 1949-ben azután megvonták akadémiai tagságát, és csak 40 év múlva kapta vissza. Érdekes, hogy az 1949-ben kizárt akadémikusok közül akkor már csak négy történész volt életben. 1950-ben azután még nagyobb baj érte – ekkor oszlatták fel a szerzetesrendeket, tagjait pedig internálták.

Most szerencsése volt, mivel vidéken celebrált esküvői misét, rendtársai elhurcolásakor nem tartózkodott a rendházban. Másnap hazaérkezvén, egy jólelkű rendőr elzavarta, így szabadlábon maradt. Körülbelül egy évig, amíg az egyház és az állam közti megállapodás révén az internált szerzeteseket szabadon bocsátották, illegalitásban élt. Egy volt tanítványánál húzta meg magát, napközben pedig a levéltárban kutatott. Néhány évig az egyetemen sem taníthatott tovább. Ami számára megint újabb sorscsapás volt: könyveit és az 1945 óta készített jegyzeteit elvesztette. Igaz, ezek közül egy keveset a Széchényi Könyvtárban dolgozó volt tanítványai, ha észrevették, hogy az övé, visszaadták neki. Lelkierejét dicséri, hogy ezek a veszteségek nem törtek meg.

Mint sok hasonló sorsú társa, így a szerzetesek közül rendtársa, Oszvald Arisztid, a csornai premontrei Horváth Tibor Antal vagy a ciszterci Pataki Vidor medievisták megélhetésüket az abban az időben szépszájú munkaközösségekben tudták szűkösen biztosítani. Ez azt jelentette, levéltári kutatást végeztek, céduláikat pedig a munkaközösség rendelkezésére bocsátották. Kumorovitznak szerencséje volt. A Székely György irányította és a 14. századi parasztság történetével foglalkozó munkaközösségben ő kapta meg a veszprémi püspökség és káptalan Anjou kori oklevelei kicédulázásának feladatát. A munkaközösség vezetője elintézte, hogy Kumorovitz összegyűjtött anyagát saját neve alatt kiadhassa. Ez nem volt teljesen magától értetődő annak idején. Kumorovitz oklevélkiadása 1953-ban *Veszprémi regeszták (1301–1387)* címen vastag kötetként jelent meg. Ez a kiváló forráskiadvány talán a legrészletesebb mutatóval rendelkezik, ami különösen használhatóvá teszi.

Dolgozott még a Belényessy Márta vezette és a 15. századi anyagi kultúrával foglalkozó munkaközösségben, itt néhány általa talált fontosabb forrást, illetve a Muzsnainé Kállay Erzsébettel együtt lemásolt 1540–50. évi Nádasdy-számadásokat szintén kiadták. Részt vett a *Budapest Története Okleveles Emlékei* jövőre kiadásához alakult forrásfeltáró munkaközösségben is, amelyet Mályusz Elemér irányított. Ez a munkaközösség viszonylag későn, 1954-ben alakult, és így Kumorovitzcal munkakapcsolatba kerültem, ugyanis a megbízó Budapesti Történeti Múzeum részéről én voltam az ügyért felelős.

Az egyetemen Szentpétery Imre nyugdíjazása után a Történeti Segédtudományi Tanszéket Lederer Emma vette át, aki egyben elindította a levéltá-

ros szakot. Kumorovitz kezdettől tanított itt, bár rövid időre ezt abba kellett hagynia. Lederer professzornő azonban kiállt mellette, és először megbízott előadóként biztosított számára órákat, később elintézte professzori címe visszaadását is. Oktatási tevékenységét 80 éves koráig folytatta. Igaz, ez nem státusos állás volt, hanem órabérben fizették. Főként pecsét- és címertant oktatott, és pedig nemcsak a levéltárosok, hanem a régészek számára is.

Az '50-es évek nehézségei, a pénzkereset szükségessége nem nagyon kedveztek saját tudományos tevékenységének, leszámítva néhány, már említett forrásközlést. Ebben az időben lényegében egyetlen saját témából publikált, ez pedig a nemzeti jelvényeink múltja volt. A kettős kereszt és a hármas halom régi témája volt, 1948-ban azonban az 1848–49-es szabadságharc kora nemzeti jelvényeit akarta feldolgozni. Érthetetlenül ez nem jelent meg a jubileumi évben, hanem csak 1950-ben, A Magyar Genealógiai és Heraldikai Társaság Közleményeiben, azaz a régi Turulban, amelynek negyven évig ez lett az utolsó száma. Nyilván ez vitte arra, hogy a magyar zászló és nemzeti színeink múltjával foglalkozzék, tanulmányát a Hadtörténelmi Közlemények adták ki (1954, 1956).

Mint arról már volt szó, 1949-ben megfosztották akadémiai tagságától, és nem tartották méltónak az új tudományos fokozatokra sem. Ezt a medievisztika akkori irányítói nagyon visszásnak tartották, és igyekeztek a helyzetet korrigálni. Kumorovitz elmondása szerint Elekes Lajos és Lederer Emma voltak azok, akik rávették, hogy nyújtson be kandidátusi értekezést. Ez meg is történt 1955-ben: disszertációja *A magyar trikolór és a magyar államcímer múltja* címet viselte, azaz utóbbi évei kutatását foglalta össze. Értelemszerűen ez nem medievisztikai munka volt, hiszen a téma jó része újkori vonatkozású. A disszertációt megvédte, azonban 1956-ban nem kandidátusnak, hanem értekezése alapján a történelemtudomány doktorának nyilvánították, ami egyrészt javított sanyarú anyagi helyzetén, másrészt lehetőséget nyújtott most már státusos tudományos állás betöltésére.

Ezt meg is kapta, és ennek egy véletlen volt az oka. A Budapesti Történeti Múzeum (BTM) akkori főigazgatója, Gerevich László, egyszer szidta előttem a történészeket, mert nem készítették el a pecsétkorpuszt, noha a pecsét a középkori kispasztika feldolgozásához nélkülözhetetlen. Erre elmondtam neki, hogy Kumorovitz egyszer már összeállított egy pecsétmásolat-gyűjteményt, és amennyiben állást kapna, bizonyára újból megcsinálná. A főigazgató vette a lapot, és így megbízásából megkérdeztem, hogy vállalná-e ezt a feladatot. Igenlő válasza után Gerevich, lefedezve magát Pesta László akkori fővárosi tanácselnök-helyettesnél Kumorovitz újonnan szerzett nagydoktori fokozatával, 1957-ben ki is nevezte a BTM tudományos munkatársává. Ő lett akkor a múzeum egyetlen nagydoktora, Gerevich akkor még csak kandidátus volt.

Ezzel Kumorovitz egyrészt visszatérhetett régi témájához, másrészt új feladatok előtt állt. Eredetileg csak a pecsétmásolat-gyűjtemény felállításával kellett foglalkoznia. Ezt el is végezte, közel 2000 pecsétnek készítette el gipszmásolatát, ami ma is a múzeum egyik fontos gyűjteménye. 1961-ben azonban Gerevich, aki főigazgatósága mellett a Középkori Osztály vezetője is volt, elhagyta a múzeumot, és az új főigazgató, Tarjányi Sándor, Kumorovitzot nevezte ki a Középkori Osztály vezetőjévé. Később, a főigazgató hosszas betegsége idején, Kumorovitz mint rangidős osztályvezető közel egy évig megbízott főigazgatóként irányította a múzeumot. Ez elég furcsa helyzet volt a '60-as években, de nem példátlan. A Kumorovitzhoz hasonló sorsú kiváló zenetörténész, a nála csak egy évvel fiatalabb Rajeczky Benjámin, a ciszterci rend utolsó pásztói perjele, az Akadémia Népzene-kutató Csoportja igazgatója volt, azaz két tudományos intézetet vezettek szerzetes papok. Ez nyilván összefügg a Kádár-korszak puha diktatúrájával.

Kumorovitz 69 éves koráig, 1969-ig vezette a Középkori Osztályt, akkor adta át nekem az osztályvezetőséget. Nyugdíjba azonban még néhány évig nem ment, és atyai tanácsaival segített az osztályvezetésben. A vezetői funkció megterhelést jelentett számára, noha az adminisztráció jó részét kitűnő helyettese, Feuerné Tóth Rózsa levette a válláról. Az osztályon dolgozó tudományos kutatók többsége régész lévén, számára ismeretlen területen kellett gyakran döntenie. Lelkiismeretessége és az osztály munkatársainak együttműködése azonban átsegítették a nehézségeken.

Mint egy várostörténeti intézmény kutatója szükségesnek érezte a szakmai irányváltoztatást, noha ezt nem várta el tőle senki. Mégis a tudomány sokat nyert a megváltozott tudományos profiljából: középkori fővárosunk történetéből is maradandó értékű alkotásokat hozott létre. Első ilyen vonatkozású tanulmánya a budai várkapolnával és a Szent Zsigmond-prépostság történetével foglalkozott, ebben fontos topográfiai és intézménytörténeti megállapításokat tett (1963). A következő évben közölte az általa talált első magánjogi oklevelet, a zselicszentjakabi alapítólevelet. Ez a dolgozat tehát összefüggött az 1945-ös székfoglalóval. A tanulmány egyik mesterművévé vált. Gondos diplomatikai, egyháztörténeti és jogi elemzéssel mutatta be az ecclesia propria jogintézményét. Fővárosi vonatkozása az, hogy az 1061-ben kelt alapítólevél Pest első okleveles említése, valamint ennek kimutatása, hogy a későbbi főváros táján korai monostoraink nem egy esetben birtokokat szereztek. 1966-ban idősb Erzsébet királyné, Nagy Lajos édesanyja építkezéseit dolgozta fel, ebben a tanulmányában Óbuda történetéhez nyújtott új adatokat.

Különösen fontos az 1971-ben megjelent dolgozat Budapest fővárossá alakulásának kezdeteiről, amely továbbviszi a zselicszentjakabi tanulmányt, ahol a Pest környéki egyházi birtokokkal is foglalkozott. (Bizonyos mérték-

ben ennek folytatása a következő évben megjelent cikke Budapest főváros Árpád kori történetéről.) Rájött ugyanis arra, hogy a 13. század első felében a királyi központ megoszlott Esztergom, Székesfehérvár és Óbuda között, és rámutatott arra, hogy a három város környékét a források „medium regni”-ként értelmezték. Az uralkodói rezidencia kutatása csak később vált a nemzetközi medievisztika egyik fontos feladatává, így a külföldinél korábban nyúlt csak később korszerűbbé vált témához. Természetesen értékesítette a nemzetközi fővároskutatás addigi eredményeit is. Kár, hogy tanulmánya nem jelent meg idegen nyelven. Klaus Neitmann 1990-ben a rezidenciákról írt alapvető tanulmányában többek közt a magyar „medium regni”-t idézi a több európai országban kimutatható és általa „Residenzlandschaft”-nak nevezett tájegység bemutatásánál, csakhogy az én egyik németül megjelent és Kumorovitz megállapításait idéző tanulmányomra hivatkozik.

Említettem már, hogy Kumorovitz az '50-es évek közepén a *Budapest Története Oleveles Emlékei* számára részt vett a fővárosra vonatkozó levéltári források kigyűjtésében. A gyűjtés befejeződött, és szükségessé vált az oklevéltár elkészítése. A munkaközösség irányítását a '60-as években a múzeum akkori főigazgatója Mályusz Elemér után Kumorovitzra bízta, aki elkészítette a kiadási szabályzatot, valamint a hat kötetesre tervezett forráskiadványt hat szerkesztő között osztotta fel. Ő az 1382–1439 közti oklevelek kiadását vállalta, és ő volt az egyetlen, aki el is készült a feladattal. Már régen nyugdíjas volt, amikor a munka elkészítését a Múzeum akkori főigazgatója, Székely György szorgalmazta és lehetővé tette. 1987-ben jelent meg két vastkos kötetben, amely 1232 oklevélregesztát vagy teljes szövegű közlést tartalmaz. Az összeállító ekkor 87 éves volt. A következő évben követte a mutatókötet, amely elkészítésében Köblös József működött közre. Ritka eset, hogy valaki ilyen idős korban még egy jelentős forráskiadványt tudjon letenni az asztalra.

A Budapesti Történeti Múzeumba kerülése tehát komoly nyeresége volt a történészszakmának, ez a munkássága is impozáns. Mindjárt meg kell azonban jegyezni, hogy nem a főváros múltjával való foglalkozás vagy a pecsétgyűjtemény elkészítése volt egyetlen tudományos tevékenysége élete utolsó 35 esztendejében. Újabb dolgozatai részben korábbi témáihoz kapcsolódtak, így az országcímer történetéhez (1965), illetve a korai oklevéladáshoz. A „cartula sigillata” tanulmány kibővítése 1980-ban jelent meg *Szent László vásártörvénye és Kálmán király pecsétes cartulája* címmel. Egyes oklevelekhez kapcsolódó tanulmányokat is jelentetett meg, pl. 1984-ben *Kálmán király 1109. évi veszprém-völgyi ítéletlevele* címmel.

Egy másik kérdés, ami élete utolsó évtizedeiben erősen foglalkoztatta, szintén korábbi tevékenységére ment vissza. A '30-as években a pecsétekkel kapcsolatban dolgozta fel – mint ahogy említettem – a 14–15. századi kan-

celláriai irodákat. Most egyre jobban belemélyedt ebbe a kérdésbe, és első sorban Nagy Lajos kancelláriája és kora érdekelte. A Levéltári Közlemények 1980–81. évfolyamában jelent meg *Tótsolymosi Apród János küiküllői főesperes kancelláriai működése* című tanulmánya, ami egyik kitűnő képviselője az utóbbi évtizedekben egyre jobban terjedő prozopográfiai ihletésű munkáknak, amelyek egyes személyek életpályáján keresztül mutatják be egy intézmény működését. 1983-ban jelent meg a Századokban *I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi hadjárata (és „török”) háborúja* című terjedelmes tanulmánya, függetlenül forrásközléssel. Alapvető és irányt mutató az addigi kutatásai eredményét is összefoglaló dolgozata, ami *Osztályok, címek és hatáskörök alakulása I. Lajos király kancelláriájában* címmel jelent meg 1984-ben a Székely György szerkesztette *Eszmetörténeti tanulmányok* kötetben.

Maradéktalanul nem tudtam Kumorovitz professzor teljes munkásságát bemutatni. Az nyilvánvaló, hogy gyakorlatilag haláláig jelen volt a magyar tudományos életben. Munkásságának értékelésénél saját, gyakran emlegetett megjegyzéséből indulhatok ki. Tudatában volt annak, hogy nincs tudományos munka, amely egy idő után nem avul el. Az volt azonban a becsvágya, hogy olyasmit írjon, ami életében nem avul el. Ennek következtében dolgozta ki féltő gonddal valamennyi tanulmányát, igyekezett minél teljesebb forrásbázisra építve dolgozni, figyelembe venni és – ha szükséges – előre megcáfolni a szóba kerülhető ellenvetéseket. Ennek következtében jegyzetanyaga gyakran bővebb a szövegnél, nem egy lábjegyzete önálló kis tanulmánynak tekinthető. Az elavulás egy olyan tudós esetében, aki 92. évében halt meg, szükségképp jobban bekövetkezhethet, mint egy rövid életpályánál. Mégis, azt hiszem, Kumorovitz elérte a becsvágya által kitűzött célt, megálapításai életében valóban nem avultak el. Egyes esetekben halála óta már születettek korrekciók, de az életmű zöme ma is szilárd része középkorkutatásunknak.

Megemlékezésem elején ismertettem a történeti segédtudományok helyzetét Kumorovitz pályakezdése idején. Áttekintve tudományos oeuvre-jét, önként adódik a kérdés: mennyiben tarthatjuk őt a segédtudományok művelőjének? Kétségtelen, hogy munkáinak zöme a diplomatika, szfragisztika és heraldika körébe esik, viszont az ezen tudományágakra korábban annyira jellemző formalizmus csak mellékesen található meg nála. Számára az általa szuverén módon alkalmazott részdiszciplínák módszerei csak eszközök, a történeti múlt rekonstrukcióját segítik elő. Azaz: valóban segédtudományok. Mégis, ezek és a jogtörténet nélkül nem születhettek volna meg azok az eredmények, amelyeket neki köszönhetünk. Mindez nézetem szerint csak azt bizonyítja, hogy a hagyományos segédtudományi módszerekre, beleértve azok formalizmusát is, szükség van ugyan, de csak azért, hogy a fő célt, a múlt rekonstrukcióját megfelelőbb vértessé tudjuk elérni. A l'art pou l'art

módon, szinte sterilen végzett diplomatikai, szfragisztikai, heraldikai kutatásokra kevés szükség van. Kumorovitz alkotó módon vitte tovább mestere, Szentpétery Imre elképzeléseit, aki ugyan kijelölte az utat, maga azonban saját tudományos munkájában inkább a hagyományos segédtudományt művelte. Nagy kár, hogy Kumorovitznak nem adatott meg az a lehetőség, hogy tanszékvezetőként saját iskolát hozzon létre.

Már említettem, hogy megérte 1989-ben akadémiai tagsága helyreállítását, majd rendes taggá választását. Számára valószínűleg ennél is fontosabb volt rendje visszaállítása.

1992. február 22-én halt meg Budapesten, a premontrei rend gödöllői sírparcellájában nyugszik, rendtársai között.

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Honti László

LAKÓ GYÖRGY

(1908–1996)

Elhangzott: 2000. október 2.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

LAKÓ GYÖRGY

(1908–1996)

Lakó György, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének professzora és sokáig vezetője, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja 1996 nyarán távozott közülünk. Az eltelt négy évaligha elegendő arra, hogy emberi alakja elhaványulhatott volna emlékezetünkben (a megjelentek közül többen is professzorunkat tiszteljük személyében), viszont mindenképpen aktuális, hogy felidézzük, mit köszönhet neki a mi szűkebb tudományunk és a magyar tudományosság. Mint egykori diákja vállalkoztam arra, hogy néhai professzoromról megemlékezzem.

Meggyőződéssel állíthatom, egy korszak zárult le az ő távoztával. Az ő neve akaratlanul is olyan kortársaiét idézi fel, mint Beke Ödön, Fokos-Fuchs Dávid, Paavo Ravila, Erkki Itkonen, Julius Mägiste, Paul Ariste, Wolfgang Schlachter, Vasilij Lytkin. Valamennyiükről már csak múlt időben beszélhetünk, és mindannyian kitörölhetetlen nyomot hagytak az uráli nyelvtudományban. Lakó György imént felsorolt kollégáihoz hasonlóan magas vagy még magasabb kort ért meg, tevékenysége összeköti a századforduló finnugrisztikáját a mai koréval.

Lakó György 1908. szeptember 26-án született tanító fiaként a Bács-Bodrog vármegyei Jánoshalmán, és 1996. július 15-én hunyt el Budapesten. A kis híján 88 életévbe sok minden belefért, az összes e századi nemzeti sorsfordulót megélte: a két világháború, a trianoni tragédia, az orosz megszállás, a rövid 1956-os eufória, majd a kommunista kalandorság bukása mind-mind személyes élménye is volt. Ennyi nemzeti megrázkódtatás közepette kellett az egyénnek boldogulnia. Lakó megannyi társával egyetemben átvészelte a nehéz időket, közben sikeresen felkészült tudományos

pályájára, és végig is haladt azon, eredményesen működött. Az aktív oktatói és kutatói tevékenységtől fokozatosan visszavonulva, lezárt életművet hagyott hátra. Amikor eltávozott, nem maradt utána befejezetlen munka, teljesíthetetlen kötelezettség.

Hosszúnak mondható élete folyamán a pályatársak több ízben is megemlékeztek életének sorsfordulóiról, hol szóban, hol írásban, így életrajza a hazai és külföldi szakmai folyóiratok hasábjairól könnyen megismerhető; anekdotikus részletekre is kitérő életrajzát Balázs János publikálta (Balázs 1998b) a 80 éves Lakó György tiszteletére kiadott egyetemi emlékkönyvben (Balázs 1998a), *György Lakó is 80 years old* címen. Érdeemesnek látom megjegyezni, hogy életének kb. az úgynevezett fordulat évéig lezajlott eseményeit élvezetesen adta elő 1965-ben (majd azt 1982-ben még kiegészítette) a Pertti Virtaranta kiadásában megjelent memoárgyűjteményben (Virtaranta, 1995); nyilván lett volna mondanivalója a későbbi évekről, évtizedekről is, csak éppen szinte öngyilkosság lett volna akkoriban történeti háttérbe helyezett, a nyilvánosságnak szánt, teljes autobiográfiát előadni. Főbb vonalaiban mégis érdemes felidézni az életút egyes állomásait.

A gimnáziumot Kiskunhalason végezte, 1926-ban érettségizett. Ezt követően a Pázmány Péter Tudományegyetem diákjaként és a hajdan híres-neves Eötvös Collegium tagjaként magyar és német szakon folytatott felső szintű tanulmányokat. 1933-ban szerzett magyar–német tanári szakos diplomát, 1934-ben pedig bölcsészdoktori oklevelet. Még ismerte a Budenz-tanítvány Szinnyi Józsefet, a magyar nyelvtudomány nagy öregjét. Mestere azonban Zsirai Miklós volt, aki szívesen foglalkozott a tehetséges és érdeklődő diákkal. Az Eötvös Collegium akkori igazgatója, a mai nyelvészek számára már legendává lett Gombocz Zoltán egyengette útját Finnországba: Lakó lett az első magyar ösztöndíjas, aki a két ország közti csereegyezmény keretében 1930–31-ben az északi rokonok földjén is kiegészíthette, elmélyíthette az itthon megszerzett szakmai ismereteket. 1933-ban rövid időt Lettországból is eltölthetett lív rokonaink körében, ami bizony nem sok magyar nyelvésznek adatott meg. Voltaképpen igen szerencsésnek mondható a pálya indulása, hiszen a finnországi ösztöndíjat észtországi (1931–32) és svédországi (1934–35) is követte. Észtországi tanulmányi éve azonban a magyar hatóságok faramucisága folytán némi keserű szájíz is hagyott benne. (Zárójelben jegyzem meg, hogy ilyen tanulmányutakról az ő tanítványai az igen kedvezőtlenre fordult hazai politikai rendszer miatt legfeljebb csak álmodozhattak...) A finn, az észt és a svéd nyelvnek szerelmese lett, kivételesen magas szinten használta őket szóban és írásban, németnyelv-tudása is kimagasló volt (bár, mint mesélte, nem volt lehetősége hosszabb időt német nyelvterületen töltenie). Talán felesleges is megemlítenem, annyira nyilvánvaló, hogy anyanyelve használatában is fölöttébb igényes volt, kínos precizi-

tással fogalmazta meg gondolatait. Következetes szigorral arra törekedett, hogy tanítványai is helyes és világos magyarsággal írjanak és beszéljenek.

A tudományosan megalapozott ismeretek és az Eötvös Collegiumban kifejtett átmeneti, sikeres oktatómunka mégsem nyitották meg számára az utat a tudományos pályára. 1936-ban Jászapátiban lett gyengén fizetett óraadó tanár. Ezt az időszakot nem tekinthette élete kellemes epizódjának, olykor még évtizedekkel később is némi keserőséggel emlegette az akkori nehéz időket. Pár évnyi kitérő után mégis visszakerült a fővárosba, ahol egy ideig középiskolai tanárként, majd akadémiai kutatóként dolgozott. Ismét alkalma nyílt oktatni az Eötvös Collegiumban, valamint a Bölcsészettudományi Karon is.

A második világháború végén az Országos Széchényi Könyvtár kínált neki átmeneti munkalehetőséget, majd a háború után létrehozott Nyelvtudományi Intézet Finnugor Osztályának élére nevezték ki. Ez már a népi demokráciának nevezett rémuralom idejére esett, amikor a szerencsén is múlt, ki hogyan úszta meg a különféle tisztogatásokat. Nehéz idők jártak akkoriban az olyan apolitikusnak hitt tudományok művelőire is, mint amilyen a nyelvészet, hiszen a dicsőséges szovjet tudomány e téren is hírhedt „forradalmi elmélettel” vétette észre magát, amely N. J. Marr nevéhez fűződött. A magyar finnugrisztika művelői nagy megnyugvással könyvelhetik el, hogy szakmánk akkori művelői passzív rezisztenciájukkal erkölcsileg és tudományosan tisztán vészelték át azt az időszakot, amelynek az összes szovjet tudomány legnagyobb művelője, I. V. Sztalin, a rendszer szellemének megfelelően és váratlanul hatalmi szóval vetett véget – tanáraink, elődeink szerencséjére és így a mi szerencsénkire is.

Lakó György intézeti tevékenységének maradandó terméke az általa kezdeményezett, három részből és a mutatóból álló etimológiai szótár, *A magyar szókészlet finnugor elemei* (Lakó–Rédei, 1967–78; K. Sal, 1981), amelynek tudománytörténeti jelentősége aligha becsülhető túl: elsőként adott megbízható áttekintést a magyar szókincs egy bizonyos etimológiai rétegéről, amely jelentős segítségül szolgált a vele egyidejűleg készült, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (Benkő, 1967–84) című munkát uráli, finnugor és ugor vonatkozású szóanyagának kidolgozása során, és amely alaposan átdolgozva nemrég *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* (Benkő, 1993–97) címen látott napvilágot. *A magyar szókészlet finnugor elemeiből* nőtt ki a későbbi nagy etimológiai munka, az *Uralisches etymologisches Wörterbuch* (Rédei, 1988–91), amely tanítványai egyikének, Rédei Károlynak az irányításával jött létre, és amelyben fiatalabb tanítványai közül többen is aktívan közreműködtek.

Mesterének, Zsirai Miklósnak 1955-ben bekövetkezett halálát követően, 1956-ban Lakót nevezték ki az akkori két budapesti finnugor tanszék egyikének élére, ahonnan 1978-ban vonult nyugalomba. 1964-től mindhárom

tudományegyetem bölcsészkarán megindult a finnugor nyelvészeti szak, amelynek programja, tanterve kidolgozásában a Lakó vezette tanszék is részt vett (a javaslatok, elképzelések egységes koncepciójú tantervvé való kovácslásával a Hajdú Péter vezette szegedi tanszéket bízta meg a Művelődésügyi Minisztérium).

A szovjet mintára átszervezett Magyar Tudományos Akadémia tagságát az 1940-es évek végén megújították, azaz a rendszernek kényelmetlen „polgári” tudósokat kiebrudalták, az akkor még valamelyest működő többpárt-rendszernek köszönhetően azért néhány tudós szakember is bekerült a tagok közé, köztük Lakó György 1948-ban levelező tagként, a nem annyira tudományos, hanem főleg ideológiai és politikai kritériumok szerint kiválogatott, „megbízható” személyek mellett; rendes taggá Lakót azonban csak 1970-ben választották meg.

Végigtekintve a lezárult életművön, megállapíthajuk, Lakó György szorgalmas munkása volt a hivatásául választott tudományos kutatásnak és a magas szintű oktatásnak. Az előbbi mérhetjük publikációinak számával és minőségével, az utóbbit sokkal nehezebb megfogni, hiszen a hajdani diákokra gyakorolt hatást körülményesebb számba venni, inkább csak azok életútjában tudjuk a tudós tanár befolyását némileg nyomon követni, akik az általa is képviselt szakterület művelésére vállalkoztak. A tudományos kutatáson és a finnugrisztikai oktatáson kívül Lakó egyéb területeken is aktív volt. Meg kell említeni tudományszervezői, tudománytörténész, tudománynépszerűsítői tevékenységét is. A 80. születésnapja tiszteletére publikált emlékkönyv (Balázs, 1988a) tanúsága szerint 1988-ig több mint egy tucat önálló publikáció, mintegy 160 tudományos (köztük számos tudománytörténeti) cikk, kb. 40 ismertetés, több, a nagyközönségnek szánt írás fűződik nevéhez, különféle kiadványokat szerkesztett, mint ahogy pl. az említett etimológiai szótár Rédei Károly és az ő szerkesztői munkáját dicséri; a *Svéd–magyar szótárt* (Lakó, 1969, valamint további öt kiadása is volt) és a legrégebb finnugrisztikai folyóiratot, a Hunfalvy Pál alapította Nyelvtudományi Közleményeket sokáig ő szerkesztette. Tankönyveivel a magyarul tanuló finneket segítette (Lakó, 1940), a hazai magyar- és finnugor szakos egyetemi hallgatóknak pedig bevezetésül szolgáló egyetemi jegyzeteket és tankönyveket adott a kezébe (Lakó, 1962a, átdolgozott változatai: 1964, 1966; angolul: Lakó, 1968).

Az életmű immár végérvényesen lezárult, pályatársai már kialakították véleményüket az életműről, természetesen kellő szubjektivitással, hiszen érdeklődési területünknek és szakmai ismereteink (vélt) mélységének megfelelően mást és mást tekintünk fontosnak vagy kevésbé maradandónak. A következőkben Lakó György működési területének egyes részleteit kívánom futólag felidézni. Az általam felállított (ugyancsak szubjektív) fontossági sor-

rendben a következőkre térek ki: a tudományos kutatásra, a tudománytörténeti vizsgálódásokra, az egyetemi oktatásra, a tudományszervezésre és az ismeretterjesztésre.

Ami a tudományos kutatást illeti, úgy vélem, Lakó György publikációi révén jelen van, és kitörölhetetlenül jelen lesz a nemzetközi finnugrisztika és a magyarországi nyelvtudomány történetében. Érdeklődése és írásai talán az összes finnugor nyelvre kiterjedtek. E nyelvek közül számára valószínűleg a permi nyelvek, a finnségiek és a lapp lehettek a legkedvesebbek, bár írásai-ban nem mindegyik foglal el kitüntetett helyet. Elsősorban a permi nyelvekkel foglalkozott több tanulmányában, a másik két nyelv, illetve nyelvcsoporthoz iránti elkötelezettsége főleg egyetemi előadásaiban nyilvánult meg. A két permi idióma szolgáltatta bölcsészdoktori értekezésének témáját (*A permi nyelvek szóvégi magánhangzói*, Lakó, 1931–19, 1934, 1935). E munka sokáig alpműnek számított a finnugor és a permi hangtörténet kutatói számára, eredményei beépültek a téma későbbi és szélesebb körű feldolgozásaiba. Mintegy negyven évvel később is a Nyelvtudományi Közlemények hasábjain aktuális problémaként tárgyalatott Lakó némely tézise. Erre ő a *Finnisch-ugrische Forschungen* 40. évfolyamában a permi imperativusszal kapcsolatos nézeteinek ismertetésével reagált (Lakó, 1973a). A lapp nyelv megismertetésének, a hazai – nem különösebben erős – lappológianak *Chrestomathia Lapponica* (Lakó, 1986b) című egyetemi segédkönyvével tette a legnagyobb szolgálatot. Ha valaki magyar nyelven akar megbízható és részletes ismeretek birtokába jutni e különösen bonyolult hang- és alaktanú nyelvről, bízást fordulhat Lakó művéhez, amely felveszi a versenyt az e nyelv kutatásában nagy hagyományokkal rendelkező finn és skandináv kutatók leírásaival is. E könyvben különösen megnyilvánulnak a szerző erényei: a mikrofilológiai pontosság, az adatok feltétlen tisztelete, a belőlük levonható következtetések megalapozottsága. Számos cikkében vizsgálta a magyar nyelv és rokon nyelveink szavainak eredetét. Ezekben mindig megtaláljuk az akkor rendelkezésre állott források kínálta nyelvi anyagot, biztosan mozgott a vizsgált nyelvek leíró és történeti hang- és alaktanában, legtöbbször maradó vagy valószínűnek mutakozó etimológiai megoldásai bevonultak (hazai és külföldi) etimológiai szótáraink szócikkeibe.

Az olvasó biztos lehet abban, hogy Lakó a teljes szakirodalom ismeretében alakította ki állásfoglalásait (szakmai körökben sokáig szinte legenda-számba ment etimológiai szakirodalmi cédulagyűjteménye, amely *A magyar szókeszlet finnugor elemei* című szótár szakirodalmi bázisául is szolgált). Etimológiai munkássága és egyetemi oktatói tevékenysége során áttekintést kellett készítenie a magyar nyelv fonémakészletének alapnyelvi előzményeiről és a rokon nyelvekbeli szókincsben fellelhető megfeleléseiről. E munkáját először egyetemi jegyzet formájában (Lakó, 1962a), majd a Nyelvtudo-

mányi Értekezések 47. füzeteként (*A magyar hangállomány finnugor előzményei*, Lakó, 1965) és angolul a *Uralic and Altaic Series* 80. köteteként (Lakó, 1968) jelentette meg. E rövid áttekintés biztos kalauzul szolgál mindazoknak, akik nem kívánnak a részletekben elmélyedni, hanem csak a legközönségesebb hangfejleményeket és a nyelvcsaládon belüli hangmegfeleléseket kívánják megismerni, pl. bizonyos etimológiai kérdések hangtörténeti vonatkozásainak megítélése végett.

Több alkalommal is feszegetett alapnyelvi hangtani kérdéseket, ezek egyike a több nyelven is publikált *Voltak-e a finnugor alapnyelvben szókezdő zöngés zárhangok?* (Lakó, 1962b). Az egyes finnugor nyelvek különböző suffixumainak kialakulása, finnugor alapnyelvi előzményeik problematikája is több tanulmányban foglalkoztatta. Ezek közül az első egyike volt akadémiai levelező taggá választása alkalmából tartott székfoglalója: *A permi prosecutivusrag és transitivusrag rokon nyelvi megfelelői* (Lakó, 1952). Ezeket nagyrészt Paavo Ravilának a finnugor alapnyelvi suffixumok történeti hátterét vizsgáló tanulmányai ihlették. Mivel ugyanennek a témakörnek az alaposabb vizsgálatához ugyancsak Ravila cikkeinek inspiráló hatására Fokos Dávid is hozzájárult néhány tanulmánnyal, a magyarországi finnugrisztikai szakirodalomban némelykor a nevezett három finnugrista tanulmányaiból kibontakozó felfogást egyesek – nem kis túlzással – Ravila–Fokos–Lakó-féle elméletként emlegették, holott csak Ravila igyekezett elméleti hátteret vázolni e fejtegetésekhez, Fokos és Lakó inkább további adatok nyelvtörténeti interpretálásával igyekezett Ravila tételeit még biztosabb alapokra helyezni.

Számomra különösen tanulságos Lakó azon tanulmánya, amelyben a finnugor nyelvek szófajainak kérdését taglalja (*Können wir in den finnisch-ugrischen Sprachen von Wortarten sprechen?*, Lakó, 1970), hiszen ebben a különben meglehetősen elhanyagolt finnugor szintaktikai problémák felé fordult. Hogy éppen a finnugor (és egyáltalán az uráli) mondattani kutatások milyen szegényesek, eredményei alig mutatnak túl a nagy általánosságokon, nyilvánvalóvá vált számunkra már diákkorunkban is, a meglehetősen soványka ismeretanyagot elég hamar elsajátíthattuk. Lakó György természetesen tisztában volt ezzel, s már hajlott korában szánta rá magát, hogy finnugor szintaktikai feljegyzéseit egy kis füzetben összefoglalva és sajtó alá rendezve kiadja (*A magyar mondat szerkezet finnugor sajátosságai*, Lakó, 1991).

A hajdani Szovjetunióba az 1950-es években tett tanulmányútján alkalma volt északi vogul anyagot gyűjteni az akkor kezdő kutató Evdokija Rombandeévától. Néhány cikkben adott igen alapos fonetikai és morfológiai leírást vogul nemzetiségű kolléganőnk anyanyelvjárásáról; e munkák még ma is forrásértékűek a vogulisták számára. Fontos híradás volt ez akkoriban, hiszen a kommunizmus idején külföldiek szinte csak véletlenszerűen jutottak

el a rokonaink által lakott területekre, a nagyvárosokban (Leningrádban és Moszkvában) pedig nehéz volt igazán jó nyelv mesterekre bukkanni.

Tudományos publikációkról beszámolni, azokat kritikusan értékelni nehéz és hálátlan feladat: aki recenzio írására vállalkozik, igencsak tájékozottnak kell lennie az ismertetés tárgyául választott mű tematikájában, képesnek kell lennie arra, hogy mérlegelje és megítélje az ott előadottakat. Lakó erre képes volt, széles körű, adatszerű ismeretei révén értékes kiegészítéseket fűzött az ismertetett munkákhoz, és értéküket illetően legtöbbször hitelesen tájékoztatta a szakmai közönséget. Ebbeli tevékenysége azért is nagyra értékelendő, mert a hazai nyelvtudomány művelői számára kevésbé ismert és alig hozzáférhető finn, észt és svéd nyelvű munkákról is gyakran tájékoztatót.

A tudománytörténeti tanulmányok legalább olyan fontosak az életműben, mint nyelvészeti kutatásai, sőt – munkásságjegyzékén végigtekintve – talán első számú kedvenc kutatási területe a tudománytörténet lehetett. Nyilván mikrofilológiai beállítottsága vezette át a nyelvtörténeti kutatásból a tudománytörténet területére. Ez számomra teljesen érthetőnek is tűnik, hiszen ha valaki egy-egy problémát új megvilágításba kíván állítani, tisztában kell lennie azzal, hogy elképzelése, megoldási javaslata mennyire új, mit írtak arról a kérdéssről az elődök. Aki ismeri szakterülete múltját, az nem eshet abba a hibába, hogy már korábban feltárt dolgokat újra felfedez. Ezt azért is hangsúlyoznom kell, mert az utóbbi tíz-húsz évben egyes, magukat uralistának vélő és valló személyek döbbenetes tájékozatlanságot árulnak el a korábbi uralisztikai, egyáltalán történeti-összehasonlító vizsgálatok eredményeit illetően. A tudománytörténetben Lakónak a finnugor összehasonlító nyelvtudomány megszületése, Sajnovics János tevékenységének értékelése volt egyik legkedvesebb témája, akinek felismeréseit és megállapításait kora tudományosságának hátterébe állítva értékelte. Róla (Lakó, 1973b), Budenz Józsefről (Lakó, 1980) és Szinnyei Józsefről (Lakó, 1986a) adott ki életműértékelést *A múlt magyar tudósai* című tudománytörténeti sorozatban. Különösen meleg hangon emlékezett meg mesteréről, Zsirai Miklós professzorról (pl. Lakó, 1956a) és annak elődjéről, Szinnyei Józsefről (Lakó, 1956b). Számon tartotta a vele egy időben működött kollégák nevezetes évfordulóit, szorgalmasan megemlékezett idősödő hazai és külföldi pályatársairól, méltatta tudományos teljesítményüket, és többektől szomorú kötelességként ő vett végső búcsút folyóiratok hasábjain. Ezek az írásai mind olyan tudománytörténeti értékelések és adalékok, amelyek segíthetnek egy-egy életmű lényegének megítélésében.

Egyetemi előadásai valószínűleg csak egy viszonylag szűk körnek voltak igazán élvezetesebbek, mégpedig azok számára, akik a nyelvi adatokon túl Lakó hozzáértő vezetése mellett a jelenségeket is megértették, és tovább akartak

gondolkozni azokon. Mindig nagy gonddal választotta ki pl. szemináriumi dolgozataink témáját, segített szakirodalommal, de nagyon komolyan elvárta az önálló munkát. Mindig számíthattunk elismerő szavaira, ha azokat megszolgáltuk munkánkkal, de a kevésbé sikerült munka szerzője nem úszta meg a szemrehányást, a kemény kritikát, sőt olykor szakzuzmúzával is megismerkedhattunk. Vizsgáztatóként szigorú volt, jó jegyet kapni tőle annyit jelentett, hogy biztosan volt a diáknak egy emlékezetesen jó napja a mindig izzasztó vizsgaidőszakban. Meg kell jegyeznem, nemcsak nekünk, „kiválasztottaknak”, finnugor szakosoknak tartott órákat, hanem a magyar nyelv és irodalom szakra beiratkozott leendő magyartanároknak is. E tevékenysége folytán a lehető legszélesebb körben járult hozzá a nemzeti kultúra, a nemzet tudat fejlesztéséhez és terjesztéséhez.

Visszagondolva diákéveimre, úgy látom, mi, hajdani diákjai őszinte köszönettel tartozunk neki szigorúságáért. Mégis, ha visszatekintek Lakó György tevékenységére és hosszú életére, sajnálattal kell megállapítanom, hogy nem alakult ki körülötte iskola, pedig tanítványai közül számosan aktív munkásai lettek e század második fele finnugrisztikájának. Talán a már említett merevsége volt a legfőbb akadály, amelyet ő nem tudott áttörni, nekünk pedig nem volt hozzá merszünk – sajnós...

Aki egyetemen dolgozik, tisztában van azzal, hogy a diákokkal való foglalkozás nemcsak előadások tartásából, szemináriumok vezetéséből, konzultációkból áll, hanem szemináriumi dolgozatok, diplomamunkák és doktori értekezések, valamint akadémiai szintű értekezések vezetéséből és bírálatából is. Ez pedig nem is mindig olyan hálás munka, s nyoma csak nagyon indirekt módon mutatható ki. Okkal emelte ki Domokos Péter a Magyar Tudományban megjelent nekrológiájában (Domokos, 1996), hogy az ilyen, mondjuk így: háttértevékenység nem érzékelhető az életműben, nem része a bibliográfiáknak és az életrajzoknak.

A tudományszervezés sem volt távoli foglalatosság Lakó Györgytől: 1952–53-ban a Nyelvtudományi Intézet igazgatóhelyettese volt, majd 1953–54-ben az MTA I. Osztályának titkáráként működött. Feltételezem, hogy az értelmetlen bürokrataságból lehetett elege, hogy a továbbiakban nem vállalkozott ilyesmire. Annál fontosabb volt, hogy Zsirai Miklós utódként viszonylag hosszú időn át (1954–67) szerkesztette a Nyelvtudományi Közleményeket, a magyar finnugrisztika és egyáltalán a magyarországi nyelvtudomány legrégibb és legnívósabb, legsokoldalúbb folyóiratát. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Finnugor Szakosztályának sok éven át volt elnöke, majd társelnöke.

Ismeretterjesztő írásaiban rendszerint valamelyik rokon népünkről tájékoztatta a nagyközönséget. A nyelvtudományon kívüli területekre is kikirándult, finn irodalmi mű fordítása, irodalomtudományi és kultúrtörténeti eszmefuttatások ennek a tanúi.

Feltűnő, hogy a magyar nyelv eredetével kapcsolatos agresszív és habókos dilettánsok zagyvaságaival soha semmilyen formában nem foglalkozott. Nyilván a tudományra nézve, saját tudósi habitusához lealacsonyítónak tartotta agyrémeikről akárcsak tudomást is venni. Lehet azonban, ha élne, és ma lenne alkotóereje teljében, már nem maradna néma, hiszen most már szinte magyaros virtusnak számít a magyar nyelv eredetéről, egyáltalán a nyelvi változásokról vadabbnál vadabb zagyvaságokat előadni, olykor akár felelős kulturális és politikai tényezők nyílt vagy kevésbé nyílt támogatásával. Amikor azonban a hivatalból „tudóssá” kinevezett marxista egyének az 1950-es évek első felében megpróbálták zavart okozni a magyar őstörténeti kutatásokban, Lakó nem habozott több más tudós társával egyetemben józan szakmai véleményt hangoztatni a rendszerhű dilettánsok veszélyes fantáziálgatásait visszaverendő (Lakó, 1953, 1955a, 1955b).

Lakó hatalmas tárgyi tudás birtokában volt a finnugor nyelvek történetét és szinkron állapotát illetően. Szintén sajnálhatjuk, hogy ezt a kivételes tudásanyagot nem hagyományozta ránk egy vagy több átfogó monográfia formájában. Talán a kedvezőtlen történelmi viszonyok, az embertelen rendszer vagy az idegőrlő adminisztráció gátolták meg ebben.

Nyilván kell szólnom Lakó Györgyről, az emberről is. Itt eléggé bajban vagyok, mivel diákkoromban – számomra máig sem világos okokból – a köztünk kialakult kapcsolat nem volt felhőtlennek mondható. Talán csak élete kb. utolsó tíz évében kerültünk közelebb egymáshoz, de a körülmények (az ő fokozatosan gyengülő egészsége, a köztünk lévő földrajzi távolság) nem igazán kedveztek annak, hogy magánemberként jobban megismerjük egymást (1995 karácsonyára küldött üdvözlőlapján, amelyet máig őrzök, voltaképpen már elbúcsúzott tőlem, bár – amint írta – még egy beszélgetésre szívesen sort kerített volna, amit viszont az én akkori egészségi állapotom nem tett lehetővé, így ez ma már az örökre elszalasztott lehetőségek közé tartozik...). Éppen ezért Lakó Györgynek a hiteles emberi oldalát csak egy-egy villanásnyi epizód és jobbára mások elbeszélései alapján tudom úgy-ahogy megidézni.

Legtöbbnyire száraz ember benyomását keltette, de ha kedve kerekedett élményeit előadni, élvezetesen, jó humorral mesélt ifjúkorának eseményeiről, találkozásairól, ritkán még *nevetni* is láttam. Számomra szinte alig elképzelhető az az általa említett tény, hogy fiatalemberként olykor alkalmi zongoristaként egészítette ki csekély jövedelmét. Elöttem inkább mint nagyon megfontoltan, utánozhatatlanul „lakós” hanglejtéssel beszélő, tekintélyt parancsoló személy jelenik meg. Legelső találkozásaink egyike alkalmával ivódott belém kitörölhetetlenül ez az emlékkép: 1965-ben vagy 1966-ban harmad- vagy negyedmagammal felkerestem az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának második emeletén lévő szobájában,

hogy elrebegjük kívánságunkat, miszerint az 1966–67-es tanévtől kezdődően szeretnénk a finnugrisztika iránti csillapíthatatlan érdeklődésünknek hivatalosan is kifejezést adni, vagyis hogy ama néhány szerencsés diák közé tartozhasunk, akik harmadik szakként felvehetik a finnugrisztikát. Ez természetesen áldozatvállalást jelentett, mert akkoriban – nagyon helyesen – csak magyar nyelv és irodalom szakos és mindkét addigi szakukon jó tanulmányi eredményű egyetemisták számára volt biztosítva ezen áldozatos kiváltság. Lakó professzor figyelmeztetett bennünket arra, hogy ez milyen sok munkát és időt fog tőlünk követelni, ám alig lesz esélyünk arra, hogy éppen a finnugor szakon megszerzett tudást kamatoztassuk, hogy bármilyen jó tanulmányi eredmények és az esetleg megnyilvánuló tehetség ellenére tudományos pályára kerüljünk (akár az egyetem oktatójaként, akár az MTA kutatójaként). A mai napig is csodálom, hogy e „lelkesítő” szavak, amelyek egyébként az akkori realitásnak tökéletesen megfeleltek, a legcsekélyebb mértékben sem szegték kedvünket... Némi keserűséggel hozzá kell fűznöm, a mai kutatójelöltek kilátásai sem jobbak, mint voltak a mieink, sőt talán még rosszabbak...

Pályáját itthon viták és konfliktusok kísérték, sokak szemében ún. nehéz ember volt, sokan meglehetősen merev embernek ismertük, pedig létezett egy másik, egy derűs Lakó is. Számomra felfedezésszámba ment, amikor a Pertti Virtaranta által kiadott memoárkötet (Virtaranta, 1995) 219. oldalán rábukkantam egy fényképre, amelynek aláírása szerint Gyurka 1931-ben Észtországba indul: a fiatal Lakó egy csokor virágot szorongatva, önfeledten *mosolyog* a kamera lencséjébe a helsinki kikötőben... Külföldi kollégái baráti érzelmeket tápláltak iránta, és igen elismerően szoktak róla nyilatkozni minden tekintetben. Finnországi ösztöndíjasként magam is tapasztaltam, milyen jó ajánlólevél volt Lakó tanítványának számítani. Az 1970-es tallinni kongresszuson sok új észt tisztelője is támadt, amikor a szovjet megszállás sötét időszakában gesztusértékű, szépen megformált és tartalmas, észt nyelvű előadást tartott, az észt nyelvű sajtó is nagyra értékelte szereplését.

Több alkalommal is folytatott nyilvános vitákat kollégáival, amelyekben szenvedélyesen, igazán harcra felkészülten védte, igyekezett bizonyítani a maga igazát. Különösen ezek az írásai késztetik csodálatra az olvasót: ritkaságszámba menő alapossággal ismerte nemcsak saját kutatási területének a múltját, hanem pl. a fonológia múlt századi kezdeményeiről is pontos, megbízható információk birtokában volt. A vitákban abban volt a meggyőző ereje, hogy kijelentéseit mindig tényekkel tudta dokumentálni és kristálytisztá érveléssel megfogalmazni. Vitapartnerként csak egy-egy hasonlóan felkészült kolléga állhatta meg a helyét vele szemben, a vele oktanul vitába keveredett pályatárs gyorsan hallgatásra kényszerült.

Lakó Györgynek a rokon népek nyelvének és kultúrájának kutatásában és megismertetésében kifejtett tevékenységét mind a magyar, mind a finn

állam magas kitüntetésekkel ismerte el. A szakma megbecsülése hivatalos formában abban is kifejeződött, hogy a Jyväskyläi Egyetem – ahol a nyári kurzusokon gyakran tanított – díszdoktorrá fogadta, tudományos társaságok választották taggá és tiszteletbeli taggá, amelyek közül természetesen a Magyar Tudományos Akadémia tagsága és a Finn Tudományos Akadémia kültagsága voltak a legrangosabbak.

Természetesen már régen feltettem magamnak a kérdést, mit is köszönhetek egykori professzoromnak. A válasz lényege abban fogalmazható meg, hogy igyekezett engem és minden társamat rászorítani a pontos munkára. Számunkra gyakran feleslegesnek tűnő, aprólékos, részleteket firtató megjegyzéseiről, olykor szórszálhasogatásként érzékelt kifogásairól csak később derült ki számomra, hogy azok bizony nem kukacskodások voltak, hanem az alapos kutatómunka által megkövetelt pontosság és következetesség megnyilvánulásai. Ismereteim szerint egykori diáktársaim lényegében ugyanígy értékelték Lakó György oktatói ténykedését.

Néha kíméletlennek is éreztük. Ma még mindenki tudja, hogy az 1990-ben lezárult korszakban csak az orosz nyelv tanulását szorgalmazták „fentről” igazán. Márpedig ennek a nyelvnek az uralisztikában is csak korlátozott jelentősége van, diákkoromban pedig főleg németül és finnül állt rendelkezésre a szakirodalom, természetesen a magyaron kívül. Lakó professzor teljes természetességgel adta kezünkbe az idegen nyelvű szakirodalmat. Meg sem mertük kockáztatni közölni vele, hogy nem ismerjük az illető nyelvet (pedig nyilván sejtette). El kellett olvasni!!! Utólag beláttam, ez is igen jó lecke volt, egyetemi munkámban magam is igyekszem követni, ha a szükség úgy hozza.

Lakó tudományos teljesítményét összegezve azt kell megállapítanunk, hogy a filológus pontosságával, az adatok szinte pozitívista tiszteletével dolgozott. Elsősorban nem elméleti jellegű volt a tevékenysége. A 75. életének betöltésekor méltatást író Mikko Korhonen találóan kései újgrammatikusként (Korhonen, 1983, 318) jellemezte. Az élete során jelentkezett és a Magyarországra vagy egyáltalán a finnugrisztikába beszivárgott nyelvtudományi irányzatokról tudott, de valószínűleg nem sok affinitása volt azokhoz, elejtett kritikus megjegyzéseiből arra következtethettünk, hogy erős fenntartásai voltak velük kapcsolatban. Amikor azonban ötödéves hallgatóként közöltem vele, hogy nem a hagyományos finnugrisztikai témákból kívánom szakdolgozatomat megírni, hanem inkább strukturalista fogantatású dolgotra vállalkoznék, mégsem igyekezett eltántorítani, hanem azt tanácsolta, az általános nyelvészekkel konzultálva válasszak nekem tetsző témát, amelynek kidolgozásában már készséggel támogatott tanácsaival.

Lakó György halálával a magyar finnugrisztika utóbbi évtizedeinek egyik meghatározó egyénisége távozott körünkből, akit fiatalabb pályatársai és ta-

nítványai megőriznek emlékezetükben, és akinek fontos írásai a jövőben is ott lesznek a szakma művelőinek könyvespolcán.

Úgy hiszem, magányos farkasként járta végig szakmai életútját. Hogy a személyes, kollegiális jó kapcsolatok valaha is mély, meghitt barátsággá értek volna, arról én nem tudok. Ezért gondolom úgy, bár tévedhetek, megemlékezésemet zárhatom Eino Leino *Minun tieni/Az én utam* című versének egyik szakaszával:

En toveria tielleni tahdo,
Mut jollakin jos sama mieli palaa,
hän kulkekohon sinne ja minä kuljen tänne,
ja kummallakin virehessä olkoon jousen jänne.
Voi olla, että yhteen
me metsätiellä tullaan –
silloin nuoli viuhahtaa tai tullaan ystäviksi.

Nem kell nekem társ erre az útra.
De van, kiben ugyanaz a láng ég:
kereszteli egymást mindkettőnk útja
és íjat feszít meg mindkettőnk ujja
s az erdőben nyílak süvítenek, vagy barátok
leszünk.

(Képes Géza fordítása)

Irodalom

- Balázs, János (1988a): *Studia in honorem Gy. Lakó a collegis et discipulis. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae*. Budapest, 1998.
- Balázs, János (1988b): György Lakó is 80 years old. *Annales Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae*, 1998, 19, 7–28.
- Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 1–4. Budapest, 1967, 1970, 1976, 1984.
- Benkő, Loránd (szerk.): *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, 1–3. Budapest, 1993, 1995, 1997.
- Domokos Péter: Lakó György 1908–1996. *Magyar Tudomány*, 1996, 1528–1530.
- Korhonen, Mikko: Kielen ja tieteen historioitsija: György Lakó 75-vuotias. *Virittäjä*, 1983, 318–325.
- Lakó György: A permi nyelvek szóvégi magánhangzói. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1931–1934, 1935, 48, 435–466; 49, 141–171.
- Lakó György: A permi nyelvek szóvégi magánhangzói. *Finnugor Értekezések*, 2, Budapest, 1934.
- Lakó, György: *Unkarin lukemisto*. Helsinki, 1940.
- Lakó György: A permi prosecutivusrag és transitivusrag rokon nyelvi megfelelői. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1952, 53, 14–23.
- Lakó György: Az újabb őstörténeti kutatások eredményei és a nyelvtudomány. *Magyar Nyelv*, 1953, 49, 266–278.
- Lakó György (1955a): A magyar őstörténet kérdései. *Nyelvtudományi Értekezések*, 1955, 5, 8–19.
- Lakó György (1955b): Az őstörténeti vita tanulságai. *Nyelvtudományi Értekezések*, 1955, 5, 85–93.
- Lakó György (1956a): Zsirai Miklós. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1956, 57, 3–9.
- Lakó György (1956b): Szinnyi József emlékezete. 1857–1957. *Magyar Nyelv*, 1956, 53, 319–330.
- Lakó György (1962a): *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Kézirat. Budapest. 1962.
- Lakó György (1962b): Voltak-e a finnugor alapnyelvben szókezdő zöngés zárhangok? *Nyelvtudományi Közlemények*, 1962, 64, 56–70.

- Lakó György: *A magyar nyelv finnugor alapjai. Bevezetés. Hangtan.* Budapest, 1964.
- Lakó György: A magyar hangállomány finnugor előzményei. *Nyelvtudományi Értekezések*, 1965, 47, Budapest.
- Lakó György: *A magyar nyelv finnugor alapjai.* Budapest, 1966.
- Lakó, György: Proto-Finno-Ugric Sources of the Hungarian Phonetic Stock. *Uralic and Altaic Series* 80. Budapest–Bloomington, 1968.
- Lakó György: *Svéd–magyar szótár.* Budapest, 1969, 1992⁶.
- Lakó, György: Können wir in den finnisch-ugrischen Sprachen von Wortarten sprechen? In *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen*. I. Philologisch-historische Klasse, Jahrgang 1970, Nr. 1. 3–13. Göttingen, 1970.
- Lakó, György (1973a): Die Form des Imperativs in den permischen Sprachen. *Finnisch-ugrische Forschungen*, 1973, 40, 107–116.
- Lakó György (1973b): Sajnovics János. *A múlt magyar tudósai.* Budapest, 1973.
- Lakó György: Budenz József. *A múlt magyar tudósai.* Budapest, 1980.
- Lakó György (1986a): Szinnyi József. *A múlt magyar tudósai.* Budapest, 1986.
- Lakó György (1986b): *Chrestomathia Lapponica.* Budapest, 1986.
- Lakó György: *A magyar mondat szerkezet finnugor sajátosságai.* Pécs, 1991.
- Lakó György–Rédei Károly (szerk.): *A magyar szókészlet finnugor elemei*, 1–3. Budapest, 1967, 1971, 1978.
- Rédei, Károly (szerk.): *Uralisches etymologisches Wörterbuch I–III.* Budapest–Wiesbaden, 1988, 1991.
- K. Sal Éva (szerk.): Szómutató *A magyar szókészlet finnugor elemei című etimológiai szótár I–III. kötetéhez.* Budapest, 1981.
- Virtaranta, Pertti – György Lakó: Uskollinen Suomen ystävä. In Yli-Paavola, Jaakko (toim.): *Suomeen suostuneita. Kielimiehiä ja kulttuuripersoonia.* Helsinki, 1995, 196–243.

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Győrffy Béla

LÁNG GÉZA

(1916–1980)

Elhangzott: 2000. május 20.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

LÁNG GÉZA

(1916–1980)

Láng Géza nemcsak szorgalmas, eredményes kutató volt, aki gyűjtötte, értékelte és publikálta kísérleteinek adatait, hanem kiválóan tudta szintetizálni is saját és kortársai munkásságát. Mindig nagy figyelmet és gondot fordított a részletekre, de át tudta tekinteni és át tudta fogni a növénytermesztés egészét. Tudományos pályája fokozatosan formálódott kutatásainak tárgyai mentén, logikai folyamatban a magyar növénytermesztés igényei szerint, de sohasem ragadtatta el magát az éppen divatos elméletektől és irányzatoktól. Nem lelkesedett az új gondolatokért pusztán azért, mert újak voltak, de mindig támogatta és segítette a racionális, jól megalapozott, új gondolatokat.

Személyisége finom ötvözete volt egy széles látókörű, művelt gondolkodónak, a kiváló kutatónak és a részletekre is ügyelő szívós munkásnak. Olyan tudós volt, aki bölcsen figyelembe vette a realitásokat, és alkalmazkodott hozzájuk, de mindig hű maradt szakmája alapelveihez, és sosem tévesztette szem elől hazánk mezőgazdasága egészének érdekeit.

Megalkudott, és alkalmazkodott az adott kor elvárásaihoz és kívánalmaihoz, hogy hű tudjon maradni szakmája alapelveihez, és abban ne térjen el elveitől, és ne alkudjon meg.

Láng Géza személyiségében karakterének két fő jellemvonása, a kísérletező kutató és a szintetizáló tudós elme, harmonikusan egyesült. A kísérletező kutató segítette a nagyobb összefüggésekben gondolkodó tudós elmét. Hadd idézzem erre vonatkozóan egyik utolsó beszélgetésünket! Ezen felmerült köztünk a foszfor-túltrágyázás. Én javasoltam, hogy fel kellene lépünk ellene. Láng Géza bölcsen a következőket mondta: „Ne szóljunk most még semmit, jobb helyen van az a foszfor a magyar földben, mint a Kola-félszigeten.”

Mint a Magyar Tudományos Akadémia Növénytermesztési Bizottságának elnöke, méltán követte nagy elődeinek, Surányi Jánosnak és Obermayer Ernőnek példáját. Vitáink elfogulatlan szervezésében és vezetésében és vitáink összefoglalásában mindig csodáltuk lényegre törő meglátásait.

Kutatásainak fő vonulata a talaj termékenységének növeléséhez kötődik. Ez volt témája első tudományos közleményének is. Foglalkozott a foszfor-műtrágyák hatékonyságával, trágyaerjesztéssel, a füves vetésforgó elméletével, talajvédelemmel, a talajművelés irányelveivel. A '60-as évek közepétől tevékenységét az országos egységes trágyázási tartamkísérletek beindítására, szervezésére és értékelésére koncentrált. Akadémiai székfoglalójában a növénytermesztés problémáit elemezte az intenzív trágyázási rendszerben. A VIII. Nemzetközi Trágyázási Kongresszuson a növénytáplálás elméleti alapjaival, a szerves és műtrágyák használatának nemzetközi gyakorlatával foglalkozott.

A növénytermesztés általános kérdései mellett, mint a trágyázás, talajművelés, vetésforgó, behatóan tanulmányozta főbb haszonnövényeink (búza, kukorica, cukorrépa, burgonya) termesztéstechnológiájának fontosabb elemeit. Csak csodálni lehetett, miként tudta áttekinteni és művelni a növénytermesztést ilyen széles területen. Kutatásainak eredményét és tapasztalatait a növénytermesztésről szóló tankönyvekben és *A növénytermesztés kézikönyvében* összegezte. Láng Gézában egyesült a kiváló kutató a nagyszerű tanárral.

Tudományszervezési és irányítási tevékenységét a mély demokratizmus és a tolerancia hatotta át, akár az MTA Agrártudományi Osztályának és Növénytermesztési Bizottságának elnöki, akár az egyetem rektori székében.

Életműve jobb és eredményesebb, gondosabb és szebb kutató- és oktatómunkára ösztönöz. Cselekedjünk úgy, és ezzel tisztelgünk igazán emlékének!

A kutató és tudós elmét jellemzi az előretekintés, az új tendenciák felmérése, így gyakran kell vállalnia az árral szemben való úszást is. Láng Géza példája annak a tudósnak, aki időben felismerte a jövő tendenciáit az adott helyzet elemzéséből kiindulva. Mint az Akadémia Növénytermesztési Bizottságának elnöke támogatta azt a kezdeményezést, amit a növénytermesztők az ökológia és a növénytermesztés kapcsolatáról már rég felismertek. Hadd idézzek az MTA Növénytermesztési Bizottsága 1968. február 6-án megtartott ülésének az Osztályközleményekben publikált anyagából: „A természettudományok felosztásában a növénytermesztés felfogható úgy is, mint a kultúrnövények ökológiája.” Környezetvédő körökben divatos talajvédelemről beszélni. De az Akadémia Növénytermesztési Bizottságának elnöke, Surányi János már 1960-ban akadémiai székfoglalójában felvetette: „Pályám vége felé mind nagyobb érdeklődéssel fordultam talajvédelemre vagy növényvédelemre és a talajvédelem felé. Én ugyan már elég korán meg-

láttam, és így elégszer tapasztaltam, amit sajnos sohasem részesítenek kellő figyelemben. Ami pedig a talajvédelmet, a talajpusztulást illeti, az erózióval és a deflációval, hiába okoztak ezek nemzeti katasztrófákat, általános elszegényedést világméretekben, mint átokkal vert balga teremtmény, az ember nem figyelt fel rájuk, és nem tett ellenük intézkedéseket.”

Az MTA Növénytermesztési Bizottsága a '60-as években aktívan részt vett a mezőgazdaság kemizációjának és az iparszerű növénytermesztési rendszerek kialakításának elméleti és kutatási megalapozásában. De amikor a túlzások jelentkeztek a '70-es évek közepén, 1974 februárjában a Láng Géza által vezetett vitában már áttekintettük a vetésforgót megalapozó növénytermesztési elméleteket és azoknak kritikáját. Idézek a publikált anyagból: „A növénytermesztés gyakorlata rövidesen válaszút elé kerül. Néhány éven belül a műtrágya-felhasználás eléri az optimálisat, és ha a gyakorlat felé időben nem adunk jelzéseket és javaslatokat, előre látható a termékek stagnálása. A gyakorlatban a technizálás és a kemizálás fejlődésével párhuzamos olyan nézetek uralkodnak, hogy ha nagyobb termést akarunk elérni, akkor szántunk az eddiginél mélyebben, adjunk még több műtrágyát, növeljük a kukorica növényszámát, ha sok a gyom, fokozzuk a herbicid adagját, növeljük a traktorok lőerejét 140-ről 250-re, szélesítsük tovább a munkagépeket stb. Megítélésem szerint ez a koncepció rövidesen felülvizsgálandó.”

Ma országos kiemelt téma az életminőséggel foglalkozó kutatás. Ezek természetesen érintik táplálkozásunk minőségét is. Láng Géza, az Agrártudományi Osztály akkori elnöke, a Növénytermesztési Bizottság 1974. november 20-i ülésén foglalkozott a műtrágyázás higiéniájával. Ebben már kitért ma is vitatott aktuális problémákra: „Felvetődik a kérdés, vajon a műtrágyázásnak ez a magas szintje nem zavarja-e meg a táplálkozási láncot, nem okoz-e az élelmiszerek összetételében, minőségében olyan változást, amely az ember egészségére káros. Továbbá, a talajok bőséges tápanyagellátása nem veszélyezteti-e álló- és folyóvizeink tisztaságát, élővilágát, nem szennyezi-e az altalajvíz és a felületen elfolyó víz révén az ivóvizeket.”

Láng Géza munkásságát az is jellemezte, hogy növénytermesztő elődei példájából okulva nagyban hozzájárult a növénytermesztők körében a béke és együttműködés megteremtéséhez.

Szakmai életútját Hamvas Bélának egyik tanulmányából vett idézettel jellemezhetném: „A föld éppen olyan megdolgozott és humanizált fokon áll, mint az ember, és rendkívüli szerepe van annak, hogy az elért színvonalat az egyik nemzedék a másiknak átadja [...] érintetlen élettér nincs. A föld primér termékenységét régen elvesztette, de olyan gondozott, hogy átlag termékenysége a szűzföldeknél is jobb. Mindig újabb és újabb termelési lehetőségek nyílnak meg. A mezőgazdaság nyelvén ez az intenzív belterjesség.

Ahol nincs civilizáció, ott a természetet kirabolják, nem művelik. Ahol civilizáció van, ott nemesedés van, a növény- és az állatfajtáktól az emberi tulajdonságokig.

Széchenyi nem akart más, mint Nyugatot az egész országra kiterjeszteni, az intenzív kultiváltságot megteremteni, hogy a nyugati polgárosultságba az egész magyarságot beolvassza. Gondolataiért ezért lelkesedtek olyan sokan, és ezért ellenkeztek vele olyan sokan.

A természetet csak a civilizált ember tartja paradicsomnak és a rousseauizmus jellegzetesen városi magatartás, éspedig egyik legkéseibb városiasság.”

Úgy gondolom, hogy Láng Géza növénytermesztői és kutatói munkássága beleillik a Hamvas Béla által megfogalmazott gondolatokba. Láng Géza emlékének azzal tisztelgünk legjobban, ha kutatásainkat gondolatainak szellemében folytatjuk, a mai kor kihívásainak szellemében.

Miben látjuk ma a mezőgazdaság – benne a növénytermesztés – jövő útját? Ez ma a precíziós mezőgazdaságot jelenti. Ez magában foglalja a termőhelyhez alkalmazkodó termesztést. Táblán belül változó technológiát, integrált növényvédelmet, csúcstechnológiát, távérzékelést, térinformatikát, geostatisztikát, a növénytermesztés gépesítésének változását, az elektronika és az információs technika vívmányainak behatolását a növénytermesztésbe. Talajtérképek mellett terméstérképek készítését. Termésmodellezést. Talajtérképek összevetését terméstérképekkel. Kártevők, gyomok, betegségek táblán vagy dűlön belüli eloszlásának törvényszerűségeit.

Miként Láng Géza reagált kora kihívásaira, ugyanúgy kell nekünk is mezőgazdaságunk mai száz gondja mellett nem megfélekezni a jövő építéséről.

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Hodossi Sándor

MÉSZÖLY GYULA

(1910–1974)

Elhangzott: 2000. április 19.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

MÉSZÖLY GYULA

(1910–1974)

Mészöly Gyulának – született 1910-ben – küzdelmes gyermekkor, sikerekben gazdag alkotó élet és tragikusan gyors elmúlás jutott osztályrészül.

Édesapja – aki Vöröspusztán, a ma Horvátországhoz tartozó Suhopoljén gazdatiszt volt – az első világháborúban elesett. Családja – a kor szokása szerint – megtakarított pénzét hadikölcsönbe fektette, amely a háborúval együtt elveszett. Ez alapjaiban rendítette meg az apa és kereső nélkül hátramaradt, immár vagyontalan család életét. Gyakran betegeskedő, özvegy édesanyja képtelen volt gyermekei felnevelését és taníttatását biztosítani. A 12 éves Mészöly Gyula – fiútestvéreivel együtt – átmenetileg hadiárva-gondozó intézetbe került.

Itt végezte el a gimnázium 4 osztályát. Majd a kisebb anyagi megterhelést – kevesebb tandíjfizetési kötelezettséget jelentő – és azonnal szakmát is adó Bajai Középfokú Kertészeti Tanintézetben folytatta tanulmányait.

Már ekkor felismerte – tehetősebb, de gyengébb képességű és tanulni rest osztálytársainak korrepetítoraként –, hogy számára a boldogulás egyedüli útja a töretlen akarat és a munka. Az osztályrészül jutott szakmával, a kertészettel ez idő tájt nemcsak megbarátkozott, hanem el is jegyezte magát örökre vele.

Amikor felsőfokú tanulmányok folytatására is lehetősége nyílt, a budapesti Kertészeti Tanintézetbe iratkozott be, és itt szerzett oklevelet.

Pályakezdő diplomásként rövid ideig Érden egy gyümölcsösben, majd a szentesi Mauthner-gazdaságban dolgozott. Sorsdöntő fordulatot hoz életében az 1936-os esztendő. Meghívják hajdan volt képző intézményébe, a Bajai Középfokú Kertészeti Tanintézetbe szaktanárnak. Itteni működése során

érdeklődése már egyértelműen a zöldségtermesztés felé irányul. Az oktató, kísérletező Mészöly Gyulára pedig egyre jobban felfigyel a szakma.

1940-ben Kecskemétre hívják gazdasági tanárnak az akkortájt életre hívott Gazdasági Szaktanító Intézetbe.

Ettől kezdve neve összekapcsolódik Kecskeméttel, amely alkotómunkájának, tudományszervező és intézetépítő tevékenységének is színtere lesz.

Ő maga erről később így vallott: „Itt Kecskeméten jegyeztem el magam, azt hiszem, örökre a paradicsommal, de akkor még nem tudtam erről, és nem is sejtettem. Az hittem, csak állomás lesz az életemben.”

A sors azonban, úgy látszik, ezt a várost rendelte számára. 1941-ben Kecskemét vezetésében felmerült egy a zöldségágazat fejlesztését szolgáló kísérleti telep létesítésének gondolata – a már meglévő gyümölcstermesztési bázis mintájára. Ezen elképzelés találkozott az akkori Földművelésügyi Minisztérium Kertgazdasági Ügyosztályának szándékával is, és a korábban már tervezett zöldségkutató bázis helyszínéül Kecskemétre esett a választás. Ehhez a város 1942-ben 17 hektár területet biztosított. A tervek elkészítésére – majd a telep vezetésére Mészöly Gyula kertészeti intéző kapott megbízást, kertészeti felügyelői rangban.

A jövődő kutatóbázis feladataként tájfajták begyűjtése, értékelése, fajtakísérletek beállítása került meghatározásra. 1944-ben – ebből építkezve – már megkezdődhetett a tulajdonképpeni nemesítés, a szelekciós munka is. A sikeres első lépések eredményeit azonban kettétörte a második világháború pusztítása. Minden tönkrement. A háború viharai elől Budapestre menekült Mészöly Gyula azonban visszatért Kecskemétre, és előről kezdett mindent.

1947-ben már az egész ország felfigyelt az itt folyó paradicsomkutatásra, és a Földművelésügyi Minisztérium anyagilag is támogatta azt. 1948-ban pedig már hivatalosan is a paradicsomnemesítés lett a telep fő feladata.

1949-ben a Mezőgazdasági Tudományos Központ a Földművelésügyi Minisztériumtól átvette a telepet, és jó minőségű konzervipari paradicsomfajták előállítását, valamint a Cecei paprika és a Kecskeméti hamvas uborkafajták fenntartó nemesítését jelölte meg annak feladatául.

Mészöly Gyula életében ez időtől kezdve egybekapcsolódott a tudomány aktív, személyes művelése a feladatok teljesítésének megszervezése és az intézmény építkezés. Fáradtságot nem ismerő, áldozatos munkával egyszerre lett sikeres nemesítő és a tevékenységének méltó keretet adó intézet szervezője, alapítója. 1952-ben már állami elismerésre kerültek első paradicsomfajtái, a Kecskeméti 363 és a Kecskeméti 366. Múltjának tudatos, szinte dacos vállalása a 363-as szám, amely a hadiárva-gondozó intézmény lakójaként azonosítója volt.

A munka intenzitása később sem csökkent, 1954-ben már országos fajtakísérletekbe került a Kecskeméti törpe fajta.

Nemcsak a nemesítés, az intézményépítkezés is folytatódott.

1955-ben megalakult a Duna-Tisza közí Mezőgazdasági Kísérleti Intézet, amelyben 3 tudományos osztály, a Zöldségtermesztési és -nemesítési, a Növénytermesztési (Kecskemét-Parasztfőiskola), valamint a Gyümölcsstermesztési és Kertgazdasági (Cegléd) működött.

Az intézet vezetésével Mészöly Gyulát bízták meg, aki egy évvel később, 1956-ban paradicsomnemesítő tevékenységéért már Kossuth-díjat kapott. Az általa vezetett intézmény sikeres működése további részleg hozzácsatolását eredményezte. 1958-ban a Duna-Tisza közí Mezőgazdasági Kísérleti Intézethez került a kalocsai Fűszerpaprika-nemesítési és -termesztési Osztály.

1963-ban pedig Kecskeméten felépült az évi 10 tonna termelési kapacitású paradicsomvetőmag-előállító üzem. Ezzel Mészöly Gyula régi álma valósult meg. Egy intézmény adhatott keretet a paradicsomnemesítésnek, a fajtafenntartásnak és a kereskedelmi célú vetőmag-előállításnak.

Mészöly Gyula ez idő tájt jutott arra a felismerésre is, hogy az intézmény tovább fejlődéséhez már új, fiatal munkatársakra is szüksége van. Kezdetben más intézményekben már szárnyaikat bontogató fiatal munkatársakat, majd később pályakezdő diplomásokat vett fel. Ettől kezdve új arculata bontakozott és teljesedett ki: a tudományosműhely-szervezőé, az iskolateremtőé.

Munkatársait igen jó szemmel választotta meg, komoly munkára fogta őket, figyelemmel kísérte és segítette szakmai, tudományos előmenetelüket. Teljesítményt várt tőlük – egy olyan társadalmi közegben, amelyben a munkához való jog hegemoniája háttérbe szorította az értelmes munkát, az értékteremtő, emberi tevékenységet.

Precíz, pontos munkát követelt, de ebben elsősorban ő maga mutatott példát. Nem volt személytelen munkahelyi vezető. Tudományszervező és intézményépítő tevékenységét is áthatotta mély humanizmusa. Szerette és megbecsülte munkatársait. Odafigyelt gondjaikra, családi problémáikra, alakította pályájukat, és segítette őket.

A tette kész fiatal munkatársakkal gyarapodott intézmény egyre többet vállalt és teljesített. Mészöly Gyula figyelme nemcsak a fajták előállításáig terjedt. Vertikumban gondolkodott. Számolt a gyakorlat igényeivel is, sőt ezen a területen is vállalta a kezdeményező szerepet. Erre szabadjon egyetlen példa felvillantásával utalni, amely a tudományszervező Mészöly Gyula gyakorlati érzékenységét szemlélteti!

Az 1960-as évek paradicsomnemesítőinek nagy kihívása volt az igénytelen, nagyon korai, de zöld talpas és igen rossz konzervipari nyersanyagnak minősülő bolgár No 10 x Bizon paradicsomfajta leváltása, kiszorítása a termesztésből. Ez hosszú ideig senkinek sem sikerült. Majd egyszerre 3 erre alkalmas hibrid is feltűnt az országos fajtakísérletekben. A fajtaminősítő szakemberek sem tudtak közülük választani. Jelezték azonban, hogy azt fog-

ják állami fajtaelismerésre javasolni, amelyből előbb lesz biztosított az üzemi fajtakísérletekhez szükséges 1-2 kg vetőmag. Ez július hónapban történt, a magra pedig már a következő év február végére, március elejére szükség volt.

Mészöly Gyula azonban nem ismert lehetetlent. Megbízta egyik fiatal munkatársát, átengedve részére az egyik üvegházi részleget, hogy a kért vetőmagot tavaszra állítsa elő. A majdnem lehetetlen valóra vált, tavaszra 2,5 kg vetőmag állt rendelkezésre az üzemi kísérletekhez. A fajta pedig – a Kecskeméti 3 heterózis – még abban az évben állami minősítést kapott.

Mészöly Gyula azonban még itt sem állt meg. A vetőmagot előállító munkatársát megbízta a Vetőmag Vállalat keretében történő vetőmag-előállítás megszervezésével is. Így sikerült évi 7-800 kg kapacitású hibridmag-előállító bázist kialakítani.

A hajdan volt fiatal munkatárs, aki hibridvetőmag-előállításban közreműködött – én voltam. Maradandó élményként megtapasztalhattam Mészöly Gyula mellett, hogy aki igazán akar valamit, annak számára nem léteznek korlátok.

Az 1960-as és az 1970-es évek fordulóján a korábbi témás kutatást a program, illetve a feladatterv-kutatás váltotta fel.

Ez témafelelős intézmények és bedolgozó intézményi hálózat kialakításával járt együtt, így kívánták a munka hatékonyságát javítani. Míg sok intézmény csak bedolgozó, a Duna-Tisza közti Mezőgazdasági Kísérleti Intézet a paradicsomkutatási program és az uborkakutatási feladat felelős koordinátora lett.

A Mészöly Gyula irányításával az új feladatokat is sikeresen megoldó intézményt – a profilisztizálás során – 1971-ben Zöldségtermesztési Kutatóintézetként szervezték át.

Ezzel Mészöly Gyula munkássága kiteljesedett. Eredményes nemesítőként az egész ország által ismert és elismert, sikeres tudományszervezőként, iskola-teremtőként, intézményvezetőként a neve fogalommmá vált a szakmában.

Munkásságát eredményeit nemcsak a szakmai és a tudományos közvélemény, hanem a társadalom is – amelyben élt és dolgozott – tisztelte, elismerte, és különböző tudományos fokozatok, illetve díjak adományozásával honorálta.

1953-ban a mezőgazdasági tudomány kandidátusa, 1964-ben a biológiai tudomány doktora lett. A Magyar Tudományos Akadémia 1967-ben levelező, 1968-ban rendes tagjává választotta.

Szakmai sikerei szinte törvényszerűen jelölték ki helyét a közéletben is. Az MTA Növénynemesítési Bizottságának elnöke, Kertészeti Bizottságának tagja volt. Hosszú időn keresztül – 1953-tól haláláig – országgyűlési képviselő. Ez utóbbi tisztségét is komolyan vette. Választó körzetének a szó pri-

mer értelmében is szószólója volt. Rendszeresen tartott fogadónapjain a térség gondjairól folyamatosan tájékozódott, és a Parlamentben, továbbá országos fórumokon adott hangot választói jelzéseinek.

Harcolt a Duna–Tisza-csatorna megépítéséért, a szakemberek értelmes foglalkoztatásáért és megbecsüléséért is.

Egy rendezvényen elhangzott felszólásában szó szerint így fogalmazott: „Diplomás agrárértelmiségünk elhanyagolása, meg nem becsülése úgy minősíthető, mint a megtermelt gabona betakarításának elmulasztása. Megtermeljük, de nem hajolunk le érte.”

Az egykori vidéki kísérleti telepet 30 év alatt nemzetközi hírví ágazati kutatóintézetévé fejlesztő, sikeres nemesítő és közéleti ember Mészöly Gyula 60 éves korára egyre jobban elfáradt. Egy ismerős újságírónak, akivel összehatalkozott, és aki hogyléte felől érdeklődött, így válaszolt. „Ahogy ilyen idős korban lehet az ember. Egy kicsit fáradtan, néha lehangoltan. Egyre többet gondol arra, hogy mennyit végzett el, mire lesz még ideje, képessége, ereje.”

Közben az egészségi állapota is fokozatosan romlott. Intézetvezetői tiszteről lemondott, utódjára egy szakmai szempontból rendezett, jól képzett kutatókat foglalkoztató, tovább fejleszthető intézményt hagyott.

Ő maga, tervei szerint, a továbbiakban már csak a tudományos munkának kívánta szenteli hátralévő életét. Amikor arról faggatták, miként értékeli Mészöly Gyula, a tudós, saját életútját, így válaszolt: „Nem kedvelem a tudós szót. Növénynemesítő a hivatásom, s arra törekszem, hogy segítek megvalósítani a gyakorlatban mindazt, amire a tudomány eredményei és a mi gazdálkodásunk körülményei módot adnak.” Azt hiszem, munkásságának ars poeticáját nem lehetne találóbban és tömörebben megfogalmazni.

További terveinek megvalósítására azonban már a sors nem adott neki időt. A betegség súlyosabb és gyorsabb lefolyású volt, mint ahogy ő maga és mi, munkatársai gondoltuk.

1974-ben, 64 éves korában eltávozott közülünk. Halála – egészségi állapotát ismerve – nem volt ugyan váratlan, de mégis megdöbbentő volt, hogy milyen tragikus gyorsasággal következett be.

Munkássága ma is példaértékű lehet. Emlékét nemcsak egy utcanév őrzi Kecskeméten, hanem egykori munkatársai, tanítványai is. Nem felejtjük a tőle kapott útmutatást, hiszen az egész életre szóló volt. Hálás szívvel gondolunk rá, és kegyelettel őrizzük emlékét.

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Gyulai József

NAGY ELEMÉR

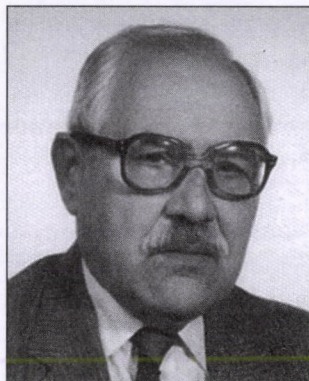
(1920–2000)

Elhangzott: 2000. április 20.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

NAGY ELEMÉR

(1920–2000)

Nagy Elemér, az MTA rendes tagja, különleges színfoltja volt a hazai műszaki fizikának. Hosszú ipari tapasztalat birtokában váltott előbb a felsőoktatás területére, ahonnan kutatóintézeti vezetőnek távozott. Közismerten éles elméjű, sok-sok – nem egyszerűen szakmai – témában professzionális tudású, mély észjárású ember, akinek váratlan asszociációi, ötletei, gyökeresen más stratégiát sugalló kérdései szinte minden vitát új, eleven irányokba tereltek. Kétségtelen, hogy nem minden vitapartnere tudta elfogadni, elismerni gyakori győzelmét – innen a szélsőségekbe hajló megítélése. Talán ebből is ered, hogy nem egy összefüggő életmű dicséri az emlékét, hanem azon eredmények tömege, amelyek nélküle nem vagy sokkal később vagy gyengébb minőségben születtek volna meg. Munkatársainak eredményeibe épültek be meghatározó, útmutató ötletei. Megadatott neki, hogy a különleges gondolkodásmódját generációk sorának átadja, de erre is érvényes volt, hogy rezonáns – talán az sem sértő, hiszen sok ragyogó tanítványát ismerem, ha azt mondom: kongeniális – fogadókészség kellett ahhoz, hogy az átadott gondolkodásmód a tanítványokban aktív értékke váljék. Mindezzel együtt Nagy Elemér egyike volt a második félszázadban a hazai fizika, műszaki szakma azon nagyjainak, akikhez – legalábbis egy-egy jelentős, gyakran kritikus pillanatban – szinte valamennyiünk élete „súrlódott”. Miként ez az „írás” is szeretne.

1949-ben szerzett oklevelet a Budapesti Műszaki Egyetem Villamosmérnöki Karán. 1951-ben lett a fizikai tudomány kandidátusa, majd a lumineszcencia és az elektrolumineszcencia kísérleti és elméleti vizsgálata témakörből írt disszertációval megszerezte – ahogy akkor mondták – a fizikai tudományok doktora fokozatot. Ezt követően témát váltott: az ötvözetek

egyensúlyi állapotával és az azokra vezető folyamatok kísérleti és elméleti vizsgálatával kezdett foglalkozni. 1973-ban bevélasztották a Magyar Tudományos Akadémia tagjai sorába. 1985-ban kérte, hogy a Műszaki Tudományok Osztályára kerülhessen át, ahol a szándékainak, koncepcióinak jobb megvalósulását remélte.

1943-ban kezdett dolgozni az Egyesült Izzó Villamossági Rt.-nél, és ott volt egészen 1956-ig. Közben, 1952-ben, egyetemi tanárrá nevezték ki a Miskolci Nehézipari Egyetemre. 1956–74-ig az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szilárdtestfizika Tanszékének egyetemi tanára, emellett, 1958-tól, az MTA Központi Fizikai Kutatóintézetében is tevékeny. Tudományos és tudományszervező munkája elismeréseként 1970-ben Állami Díjat, 1973-ban Akadémiai Díjat kapott. 1974-ben elvállalta az MTA Műszaki Fizikai Kutatóintézetének igazgatói munkakörét, és 1987-es nyugdíjba vonulásáig ott kamatoztatta széles körű tudását, különlegesen éles problémalátását, stratégiai gondolkodását.

Az intézetben szerteágazó tevékenységet folytatott: kibővítette az intézet hagyományos kutatási profilját. Vezetése alatt tevődött át a hangsúly olyan alkalmazott kutatásokra, ahol a legmélyebb alapkutatási ismereteket is meg kellett szerezni a gyakorlati eredményességhez. A nevéhez fűződik több, jól kiválasztott technológia kiépítése, újszerű műszerek, mérési eljárások sikeres menedzselése. Bevezette – vagy inkább: kivezette – az intézetet az igazi sikert bizonyító nemzetközi vizekre. Meglátta az intézet tudásának kamatoztatási lehetőségeit az acélkutatásban is. Személyesen vezette a Dunai Vasművel való magas szintű tudományos együttműködést.

1987-től 1990 júniusáig – mint egyetemi tanár – ismét az Eötvös Loránd Tudományegyetemen tanított. Az Eötvös Loránd Fizikai Társulatot is segítette életének minden helyzetében, nyolc éven át – ahogy akkor nevezték – titkára volt (ma a főtitkárnak felel meg) a társulatnak.

Hadd említsek néhány szubjektív élményt is! Bizottsági elnökként ő segített hozzá, hogy az életem nehéz szakaszára eső doktori védésem simán befejeződjék. Hálát éreztem mindig is ezért. Tanulni azonban egész más területen tanultam tőle a legtöbbet: szabadalmi jogi ismereteinek rendkívüli tárházába leshettem be. Hihetetlen leleménnyel, átlátással, professzionális tudással rendelkezett ezen a területen is. Olyannyira, hogy élete későbbi szakaszában ez a terület adta az egyik fő elfoglaltságát is.

Emberi és egyben szomorú is, hogy annak kinyilvánítása, mit és mennyit tanult az ember egy-egy nagy, idősebb kortársától, akkorra esik, amikor az atyai barát, tanár, kolléga a tiszteletet, szeretetet már csak „odaátról” érzékelheti. Remélem, hogy tiszteletünk egy-egy jelét még életében észrevette.

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Bodnár György – Beke László –
Marosi Ernő – Passuth Krisztina

NÉMETH LAJOS

(1929–1991)

Elhangzott: 1999. december 9.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

NÉMETH LAJOS

(1929–1991)

Párhuzamos életrajzok

Mit tehet a jó barát a tudós emlékülésén, amely – akarja, nem akarja – tudománytörténeti szerepet vállal? És hogyan kapcsolódhat be az irodalmár a művészettörténészek párbeszédébe, miközben csak az élvező emlékeit őrzi festményekről, szobrokról és épületekről, s csak ábrándozik egy összehasonlító művészettudományról? Beszédhelyzetéből csak áldozatok árán léphetne ki, de segíthet meggyőződése, hogy minden történelem párbeszédnek foglalata, amelyek igazsága nem az alakuló gondolatmenet egyik vagy másik pontján helyezkedik el, hanem a folyamatban találja meg létformáját. Jó barátként tehát olyan emlékeket idézhet fel, amelyek életszerű esetlegességeikben őrzik a tudós személyiségét, öröklött tulajdonságainak és hatalmas szerzett kultúrájának egymásba épülő, eleven alakzatát. S személyes indítékkal beszélhet a közös történelemről, mert az az adott életidőkben betört magántörténetekbe, lerombolta a védőfalakat a frontok és a hátsó országok között.

Közös magántörténetünk nyitó dátuma 1948 szeptembere. Németh Lajost ekkor vették fel az Eötvös Collegiumba, amelynek akkor én már boldog lakója voltam. Mindketten tudtuk, hogy pusztá felvételünkkel egy művelődéstörténeti fejezet, sőt mitológia részesei lettünk. Ez a magyar École Normale Supérieure a szellemi igényesség és függetlenség szigete volt abban a világban, amelyben küszködött egymással a háború utáni szegénység, a történelmi tragédiát követő remény és a győztes szovjet hatalom alig leplezett terjeszkedő taktikája. A Collegium ekkor még őrizte az alapító atyák és az egymást követő nemzedékek erkölcsét és szellemét, amelynek nem volt for-

mális szabályzata, csak belső parancsa a munkára és a keresésre. Követői szabadon élhettek a falakon belül és kívül egyaránt, mert ugyanaz a nyugtalanság hajtotta őket a könyvtár aszketikus csendjébe, mint az élet kalandjaiba. A kapu mindig nyitva állt előttük, de hetek is elteltek, míg az utcára léptek. Ám ekkor szomjasan vetették magukat az élet csodáira, melyek felillantak előttük egy-egy társaságban, operaházi estén vagy kiállításmegnyitón, hogy azután magukra hagyják őket a belső küzdelemben. De az Eötvös-kollégisták nemcsak egy elit iskola életét élték, végigjárták az érzelmek iskoláit is, s átérezték mindkettő terhét, a szabadságot, amely azt sugallta, hogy céljaik csak ők maguk lehetnek, akiket majd meg kell valósítaniuk. Így különböző magatartásformákat alakítottak ki, amelyeket hívőként követnek egy életen át, vagy váltogatnak hív hűtlenséggel. Voltak köztük puritánok és világfiak, széplelkek és politizáló s szaktudósjelöltek és örültek. Magatartásformáikat azonban a Collegium nem hierarchizálta. „Világrendjét” életkereteik és szertartásaik fejezték ki, amelyek játékosak voltak, de éppen ezért életszerűek is, hiszen fiktív szabályokat követtek. A kollégistáknak meg kellett tanulniuk, hogy a szellemi szabadság feltétele a gőg és az öntelt tudás lerombolása, s hogy a függőség elfogadása nem feltétlenül a függetlenség feladása, hanem az egyén önkorlátozása is, s annak felismerése, hogy még önnön szabadságvágyunkat is a kételkedő ész mérlegére kell tennünk. A Collegium lakói azonban a társadalom különböző pontjairól jöttek, és magukkal hozták neveltetésük hatását éppúgy, mint alkati különbségeiket.

Németh Lajos nagy munkabírással és szellemi befogadóképességgel, derűs kedéllyel és a Collegiumhoz illő előtörténettel lépett be ebbe a világba. Werbőczy gimnáziumi iskolatársa, a nála hat évvel idősebb Klaniczay Tibor biztatta a felvételi pályázat benyújtására, s ő ajánlotta számára, hogy a művészettörténész szakot válassza. Mert Németh Lajos a Werbőczy Gimnázium igényes közegében az irodalmári pályára is felkészült volt. Szenvedélyes olvasó volt, s a világirodalmi és magyar klasszikusokat ugyanúgy habzsolta, mint diákkorának új szenzációit. Irodalmi vonzalmai később sem lankadtak, s olykor a művészettörténeti összefüggések megtalálásában is segítettek. Természetesnek tekinthetjük, hogy mintákat a középiskolában főleg az irodalom nyújtott számára, hiszen ennek a kultúrája nagyobb teret kapott a középiskolás fokon, mint a művészettörténeti oktatás. Átvezetője bizonyára a filozófia volt, amelyhez ugyancsak belső indítékokból jutott közel már gimnazista korában. Alakuló műveltsége és világszemlélete aligha maradhatott szobatudósi érték. Németh Lajos már tudatos ifjúként élte át Budapest ostromát s a háborús összeomlás utáni politikai tájékozódásokat. Fő ösztönzője e téren is Klaniczay Tibor volt, aki kapcsolatba került a németellenes ellenállással. Önéletrajzi nyilatkozata szerint azonban Németh Lajos már családjában is találkozhatott a német nemzetiszocializmus elutasításával. Bizonyára

ez a sokforrású hatás s olykor romantikus élmény tette őt baloldalivá, s ösztönözte arra, hogy belépjen a Magyar Dolgozók Pártjába. Az ő baloldalisága azonban egy egyetemes világszemlélettel párosult, amelyben az európai értékek ugyanúgy hatottak, mint az érvényes nemzeti eszmék. Érthető, hogy az 1989–1990-es fordulat idején ez utóbbiak erősödtek fel benne. Kultúránk és közgondolkodásunk bizonyára sokat nyert volna, ha Németh Lajos megfogalmazza a maga válaszait a fordulat kérdéseire. Korai halála miatt azonban még extrapolálni sem tudjuk tíz évvel ezelőtti hangsúlymódosításait. Csak függőben maradt kérdései állíthatók szembe a nemzeti tudat mai zavarai és a posztiszocializmus koncepcióival és indulataival.

Életrajzi nyilatkozatai szerint Németh Lajos mélyebben őrzi középiskolás éveinek mitológiáit, mint a Werbőczy Gimnázium egyébként elismert kulturális hatását. Ulysszeszi útját legközelebbi diáktárájával, Tamás Attilával járta végig. Kettejük emlékezései nagy sétákról, végtelen hegyi beszélgetésekről szólnak, amelyek az első olvasmányélményeket és képzőművészeti felfedezéseket ugyanúgy magukba foglalták, mint az embertársi segíteni akarás kifejezését a budapesti ostrom heteiben vagy az egyéni tragédiák idején, s a romantikus válaszokat a történelem kérdéseire. Németh Lajos számára e mitologikus világ színhelye az Ugocsa, a Mészáros és az Alsóhegy utca háromszögében elhelyezkedő városrész volt, amelyben hősként kalandozik és tűnik el a játszótárs. Később a '80-as években megtapasztalhattam, hogy ugyanúgy mitologikussá emelte Szombathelyet, apja családjának városát. Nemcsak a megszépítő messzeség indította el benne ezt a műveletet: egy sajátos életrajzfelfogás vezérelte már ekkor, amelyben nem a pozitivista tények a kizárólagos, magyarázó mozzanatok, hanem azok visszfényei, a lelkiség és személyiség alakulásának állomásai. S talán olyan világ után is vágyott, amelyben nem válik ketté a parciálisan személyes és az egyetemes, a pillanat és az időtlenség.

Az Eötvös Collegiumban a mitológiát örökölte, az ő nemzedékének élménye azonban már e mitológia halála lehetett. Németh Lajosnak talán csak egy vagy másfél év adatott meg, hogy belső szenvedéllyel és aszkézissel birtokba vegye az Eötvös Könyvtár művészettörténeti gyűjteményét, amelynek 1948 után alighanem ő volt az egyetlen virrasztója. S a Ménesi úti otthonban és műhelyben volt még egy másik szellemi forrás is. Sokszor megírták már, hogy ebben az időszakban a Collegium lakója és tanára volt Fülep Lajos, akinek nagy szellemi hatását két kör utótörténete is bizonyítja. Az egyiket Fodor András naplója rögzíti, a másik pedig beolvadt abba a tudománytörténeti fejezetbe, amelynek rekonstrukcióját Németh Lajos korai és váratlan halála pillanatától sürgeti az idő.

Párhuzamos életrajzunk összefüggésében azonban nekem most a Collegium végnapjairól kell még néhány szót szólnom. Baloldali szerepvállalásai

révén – hozzám hasonlóan – Németh Lajosnak vonzások és taszítások között kellett átélnie a Collegium szétverését. Több társát és barátját kizárták a Collegiumból, amit sohasem akart. S a brutális külső beavatkozás közös nevezőre hozta olyan társaival, akik valóban vállalták a radikális változásokat. A kizárások és a külső döntés a Collegium megszüntetéséről még azokat a vitákat is lehetetlenné tette, amelyek a korabeli különböző politikai irányzatok, történelmi kényszerek és *modus vivendi* tisztázását szolgálhatták volna.

Talán magnószalagra rögzített hosszú vallomása felelhetne arra a kérdésre, hogy miként vállalta Németh Lajos a történelmi lelkiismeret-vizsgálatot. Tény, hogy 1950 után már nemcsak szenvedélye, hanem menedéke is volt a tanulmányok befejezése, a munka, a sokoldalú felkészülés a tudósi pályára. A politika azonban még egyszer újabb nehéz próba elé állította. 1954-ben Berei Andor meghívta az MDP Kulturális és Tudományos Osztályára. Németh Lajos nem akarta elhagyni sem a kutatói, sem pedig a kritikusi pályát. Érvelése során még azt is fölvetette, hogy nem ért egyet a párt művelődéspolitikájával. Berei Andor azzal válaszolt neki, hogy éppen a kritikus szemléletre van szükségük, majd megcsillogtatta előtte egy párizsi tanulmányút lehetőségét. Ez utóbbi ígéretét Berei Andor be is tartotta, a kritikus szellem érvényesítését azonban hamar felváltotta a Rákosi-féle restauráció támogatásával. Németh Lajos pártközponti tevékenységét azonban nem ezek a vele folytatott taktikázgatások határozták meg, hanem Nagy Imre 1953. júniusi nagy beszédének leleplezései és akkor remélhető perspektívái. Ettől kezdve Németh Lajos – mai fogalommal – egy ideig a reformszocialisták útját járta, s kiútkeresően vállalta az 1956-os forradalmat. S amikor összeomlott körülötte pályakezdésének világa, amennyire lehetett, megteremtette a maga *tabula rasáját*. 1956 decemberében együtt ültünk egy bizottság asztala előtt, amelynek tagjai Nógrádi Sándor és Lakatos Éva voltak. Szavaik szerint elhelyezkedésünket igyekeztek segíteni. De tekintetükből és válaszaikból az látszott, hogy a maguk íróasztalának megőrzésében sem biztosak. Láthatólag megkönnyebbültek, amikor közöltük, hogy könnyítünk gondjaikon, s a magunk kezébe vesszük sorsunk irányítását. Ez pillanatnyilag annyit jelentett, hogy vállaltuk a munkanélküliséget. Távlatosabb döntésünk szerint pedig nem léptünk vissza a pártba. Olyan társadalmi egzisztenciát választottunk tehát, amelyben nem kell újra vállalnunk a nélkülünk hozott történelmi döntések következményeit, s új kiinduló pontunk immár a személyes meggyőződés és a személyes kockázat lehetett.

Németh Lajos életművében bizonyára lábjegyzetbe kerülnek e bonyolult három év aktuális írásai és pártközponti kezdeményezései, amelyek áttekintése egyébként még nem történt meg. A felvázolt morális és világnézeti dilemma azonban olyan hatású volt, hogy annak feloldási kísérletei az egész

pályát végigkísérik. Közös történetünkben mégis van egy fejezet, amely önmagában és fejleményeiben egyaránt korszakmeghatározó. 1955–56-ban én az Új Hang című irodalmi folyóirat felelős szerkesztője voltam, s olyan nemzedéktársakkal dolgozhattam együtt, mint a főszerkesztő Simai István s a rovatvezető Csoóri Sándor, Czine Mihály és Tamás Attila. Ez a kis baráti és szellemi műhely tudatosan a múlttal való szakítást és a szellemi tisztulást szolgálta. Németh Lajos, aki baráti tanácsaival korábban is segítette a szerkesztőséget, 1956 májusában ebben a folyóiratban fedezte fel a magyar kultúra számára Kondor Bélát. Később nem csupán egy színes egyéniséggel gazdagodott Kondor Béla révén baráti társaságunk, hanem olyan eszményt is megtestesített számunkra, amely tájékozódási pontot jelentett a '60-as évektől újrainduló szellemi életben. Ezeknek az éveknek a tartalmait nem csupán az intézmények történetei és a professzionális műfajok hordozzák, hanem az ösztönösen kialakuló és évekig fennmaradó informális társaságok is. Különös ellentmondás, hogy az 1956 utáni depressziós években egymás után szerveződtek a „presszó-akadémiák”, amelyeket életkedv, alkotói buzgalom, értékes információcseré és termékenyítő vita hatott át. A mi társaságunkban Németh Lajos volt az összekötő az alkotás és a teória avagy kritika között, közvetítő a képzőművészet és az irodalom határán, s a munka éthoszának a megtestesítője.

E fennkölt szavakat talán menti az emlékülés alkalmá, mégis csak akkor hitelesek, ha megjelenítjük közegüket, az önérdékű barátságot. A mi *presszó-akadémiánkon*, a Quintben sohasem hangoztak el olvasmánybeszámolók, alkotói vallomások vagy filozófiai viták. Véletlenek és esetlegességek irányították beszélgetéseinket, amelyekben friss könyvcímek, nemrég látott filmek, színházi és koncertemlékek, kiállításmegnyitók és műterem-látogatások villantak fel egy-egy szóban, érdeklődő kérdésben vagy rögtönzött bírálatban. Törzshelyünket, a Quint eszpresszót is úgy fedeztük fel, hogy a Nemzeti Szalon egyik kiállításmegnyitója után egyikőnknek sem volt kedve szétszaladni, s helyet kerestünk együttlétünkhöz. Németh Lajos amikor Kondor Bélával kialakult barátságát jellemezte, legtöbbször nagy hallgatásokat idézett fel. Néhány nagy pillanattól eltekintve *Kondor sohasem volt hajlandó „magas művészet”-ről csevegni* – írta az Új Írás Ex libris rovatában. Ebben a társaságban hasonló szerep jutott az irodalom témáinak is. Nemcsak Németh Lajos, Kondor Béla is rendszeres olvasó volt, de az irodalmat mind a ketten természetes táplálékuknak tekintették, amely csak akkor kíván hangosabb szót, ha hiányzik. Egy-egy jó könyv kölcsönkérése s az irodalmi újdonságok emlegetése gyakoribb tárgya volt beszélgetéseinknek, mint a részletes élménybeszámoló. Amikor például Kondor Béla megbízásokat kapott a Petőfi Múzeumtól, én szállítottam neki a könyveket és a vonatkozó szakirodalmat. Németh Lajos irodalmi műveltségét jól ismertem gyakori utalásai-

ból, de kölcsönös szakmai párbeszéd vele is akkor alakult ki, amikor közös gyakorlati feladatra vállalkoztunk.

Mindkettőnk szaktudományát régóta foglalkoztatta az a kérdés, hogy vajon rendszert alkotnak-e az egymás mellett élő művészetek. A nemzeti irodalmak kutatói először az összehasonlítás szükségességét ismerték fel, amely már az irodalomtudományban is hamar túlvezette őket a hatáskutatáson. Tudomásul kellett venniük, hogy a nemzeti értékek reális felmérése csak egy egyetemes viszonylatrendszerben lehetséges, amelyben viszont a művelődéstörténetnek éppúgy ki kell lépnie a háttérből, a díszletszerepből, mint a társadalmi összefüggés-keresésnek. Mert a társművészetek egymáshoz való viszonyát nem csupán az egyidejűség és az egymásmellettiesség alakítja. Képletesen szólva míg az irodalom és a művészetek történetei az időbeli összefüggéseket vizsgálják, addig az összehasonlító művészettudomány a térbelieket. E viszony vizsgálatában tehát éppúgy fontosak a közvetlen hatások és a világosan látható párhuzamosságok, mint a fejlődési ritmuskülönbségek és késések. Személy szerint én – mint a Helikon című folyóirat szerkesztőbizottsági tagja – ezért vállalkoztam már 1968-ban egy tematikus szám összeállítására, amely az irodalom és a társművészetek viszonyának elméleti megközelítését igyekezett dokumentálni. Közreműködésre ekkor két kollégista társamat is felkértem: Miklós Pál írta az elméleti bevezetőt, Németh Lajos pedig a modern képzőművészet és a társművészetek szembesítését végezte el. Ebben nemcsak gondolatmenete segítette az irodalomtudományt, hanem a klasszikus irodalom nagy alkotóinak, valamint az izmusok költőinek, programadóinak koncentrált elemzése is. Szükség volt erre a tanulmányra, mert öt évvel korábban Németh Lajos az Irodalomtörténeti Közleményekben már felvázolta egy korszak magyar irodalmának és képzőművészetének kapcsolattörténetét. Ebben a tanulmányban abból indul ki, hogy a *Zeitgeist* fogalmának kritikája és a szellemtörténeti konstrukciók elutasítása után miben található meg az irodalom és a művészetek egyetemes közege, különösen a 20. században, amelyben a korstílust a stíluspluralizmus váltja fel. Érvelését itt főleg a barátságok történetével, a személyes kapcsolatokból származó kölcsönhatásokkal és a párhuzamos jelenségek értékkülönbségeinek bizonyításával támasztja alá. Gondolatmenete azonban itt még szűk áramkörű, s csak a háttérbe állított Ady portréja jelzi, miben látja a korszakosság kritériumát a modern korban. Ady-portréja ismét bizonyítja bensőséges irodalmi kultúráját, de azt is jelzi, hogy példázata egyelőre többet mond, mint tételsorozata. Ezért volt szükségszerű lépés öt évvel később összehasonlító művészettudományi tanulmányának megírása.

E szemlélet teljesen meggyőző érvényesítésére azonban *A művészet sorsfordulójában* került sor, amely korszakos mű nemcsak Németh Lajos pályáján, hanem az általános magyar művészettudományi gondolkodás újabb tör-

ténetében is. E könyv történeti, elméleti és művészetfilozófiai elemzés-sorozata a művészetek funkcióváltozásából indul ki, amely minden rokon-diszciplína izgató kérdése volt a felszabadult gondolkodásban. Az elidegene-dés élménye, a művészetek autonómiája, a *l'art pour l'art* és a szubjektivizáló-dás a modernség korszakában az irodalomnak ugyanúgy paradigmatis-tünete, mint a képzőművészetnek. S a közös nevező úgy alakult ki, hogy olykor a képzőművészet szolgáltatta az értékorientációs modellt. Ha valaki összehasonlítja e könyvet és az akadémiai irodalomtörténet V., 20. század eleji kötetének művelődéstörténeti áttekintését, közös gondolatmenetet talál bennük a naturalizmustól, az impresszionizmustól és a szimbolizmustól a cézanne-i modellen át az új énfelfogásig és az avantgárd irányzatok fellép-téig. E közös gondolatmenet kialakításában az irodalomtudományban is Né-meth Lajosé volt az ösztönző szerep, s én személy szerint is neki köszönhe-tem, hogy az irodalmi modernség két szakaszának megkülönböztetéséhez meggyőző alapelvet találtam. Ő kért fel közreműködésre a pécsi Fülep Lajos-ülésszakon, fiatalon elhunyt kollégámmal, Bonyhai Gáborral együtt, aki a strukturalizmus utáni irodalomtudományi gondolkodás meghatározó tudósa volt. A magyar modernség művészeti forradalmának belső kérdése az iroda-lomtudománytól is választ sürgetett: hogy a konzervatív politika és erkölcs szolgálata ellen indított függetlenségi harcában és az impresszionista iroda-lomszemléletben nem rejlik-e benne a voltaképpeni cél, a felszabadított iro-dalom önfeladása is. 1908-as profetikus tanulmányában, az *Új művészi stí-lusban* Fülep Lajos erre az egzisztenciális kérdésre válaszolt egyetemes szin-ten. S ő jutott arra a következtetésre, hogy az irodalmi modernségnek az *em-pirikus én* megjelenítése után ki kell fejeznie a *metafizikai én*-t is, „hol a mo-dernség élete fakad”. Innen nézve nem meglepő, hogy felfedezi Mallarmét, aki „többet akart az írásban, mint a maga egyéniségének a kifejezését, az abszolut írás stílusát, mely minden gondolattól és érzéstől absztrahálva is mint művészet jelenik meg – mint az írásnak a »Ding an sich«-je...”. Meglepő inkább az, hogy T. S. Eliotról nem írt, akinek életművében pedig e költé-szeteszmény elméletét és megvalósulását egyaránt megtalálhatta volna. Mes-teréhez hasonlóan Németh Lajos is épít a mallarméi modellre, s e gondolat-menete bizonyítására megannyi érvet kölcsönöz a modern költők ars poeticájából, illetve gyakorlatából.

Hasonló párhuzamosságokat találunk a modern irodalomtudomány strukturalizmus utáni gondolatmenete és Németh Lajos töprengése között, amelyet utolsó könyvében, a *Törvény és kételyben* foglalt össze. Különösen két fejezete – *A művészetfogalom újraértelmezése* és *A történetiség kategóriája* – kapcsolódik be abba a párbeszédbe, amelyet a hermeneutikai gondolkodás indított el. Az irodalomtörténet is kezdettől fogva gondolkodott saját létén, és kereste törvényeit, de a strukturalizmustól provokált poétikai forradalom

kibontakozása után defenzívába szorult. Erről a holtpontonról a recepcióesztétika mozdította ki, s éppen a történetiség újragondolásával, amely egyszerre jelezte az irodalomtörténet-kritika jogosságát és a kommunikációs rövidzárlatot a történeti szemlélet és a dogmatikus formalisták között. Ez az irányzat a két iskola megtorpanását közös okra vezeti vissza, s ez a kettős kritika teremti meg a tudományos gondolkodás kommunikációját nemcsak az ő kísérletével, hanem a műelemző és irodalomtörténész-szemlélet között is. A közös ok az a kiinduló gondolat, amely az irodalmi tény esztétikai körét zártnak feltételezi, s a művek hiteles jelentését ugyanúgy egy platóni térbe helyezi, mint a történelmi lényeket. Kétségtelen: reveláló hatású volt a recepcióesztétika kritikája s a belőle kifejlődő hatástörténeti gondolkodás. Mert a befogadó esztétika aktivitással és történelemalkotó energiával ruházza fel a szociológia passzív befogadóját, s a művet is behelyezi a változó folyamatosságba, amelyben a befogadás ugyancsak változó értelmezéssé válik. Az igazán időszerű kérdés persze ezután vetődött fel: a történelmi relativizmus és a historizmus elutasítása után vajon a recepcióesztétika nem tévedt-e vissza a szubjektivizmus széteső világképéhez? E kérdés létfontossága még nyilvánvalóbb lesz, amikor kibontakozik a modern hermeneutika hatása. Gadamer a múlt és jelen, valamint a mű és a befogadó közötti viszonyt egyenesen a félreértésben látja, a múlt és a mű hatását pedig preformálnak; az ő befogadójának kérdése már feltételezi a megértést, s olyan hermeneutikai körbe kerül, amelyben egy magát értelmező világ találkozik a tapasztalattal mint újjal: ez az új érvényteleníti a korábbi előfeltevéseket, s érvénytelenítése egyben az újjárendeződés módja. S ez vonatkozik a műre, az irodalom és a művészettörténet tárgyára is. Ezért erősödött fel a hatástörténeti szemlélet kialakulásával párhuzamosan a kánonkutatás. S valamennyi kérdésnek a közege a folytonos párbeszéd, amely önnön folyamatától remélheti érvényes válaszainak megjelenítését. Németh Lajos régóta részese volt ennek a párbeszédnek, s korszakos jelentőségét éppen az bizonyítja, hogy kérdései, visszanyomozásai, válaszai és belső töprengései a mai vitákba is beleszólnak.

Bodnár György

*

Németh Lajos történeti szerepének megrajzolásánál számos – összességében szinte leküzdhetetlen – nehézséggel kell szembenéznünk. Már ez az egy jelző – „történeti” – is több jelentésre bomlik szét: vizsgálunk kell Németh Lajos művészeti, szellemi, gondolkodói, politikai és művészettörténeti jelentőségét egyaránt. Fel kell tárnunk életrajzi adatait, olvasmány- és kulturális élményeit, vizsgálunk kell írásainak szellemtörténeti és filológiai különösségeit és összefüggéseit, művészekkel való kapcsolatait. A halála óta eltelt 10 év sok ahhoz, hogy minden egyes megnyilvánulása ele-

venen megmaradjon emlékezetünkben, és kevés ahhoz, hogy markáns állásfoglalássá absztrahálódhassék tudományágunk, a művészettörténet története számára. Túl sok a személyes emlékünkhöz vele kapcsolatban, és egyelőre nem dönthető el, melyek a fontosak az utókor számára, és melyeket tanácsos egyelőre vagy örökre elhallgatni a kegyelet vagy a még élő szereplők iránti tapintat okán. Az én személyes Németh Lajos-képemet nagymértékben befolyásolja, hogy tanítványának, munkatársának és tíz évvel fiatalabb barátjának vallom magam egyszerre; számos olyan gondolatát osztotta meg velem, amint lehet, hogy csak velem osztott meg, de még nem érkezett el az ideje annak, hogy mindent aprólékosan papírra vessek, s ez ilyen fajta részletekbe merülés lehet, hogy idővel teljességgel értelmét fogja veszteni. Visszavonhatatlanul közeledik az az időpont, amikor önéletrajza – az az 1986-ban vele készített interjúsorozat, melyet (egyre inkább úgy tűnik) nem is annyira nekünk, munkatársainak és tanítványainak, mint inkább egyenesen az utókor számára szánt – meg fog jelenni, és akkor majd az utóélet újabb szakasza kezdődik. Most azonban, mindent egybevetve, nem lehet mást tenni, mint meghúzni az életmű fő erővonalait, akárcsak pusztán azért, hogy az arcképet a jövőben finomítani vagy éppen átrajzolni lehessen.

Nem nekrológot írok, mégis kénytelen vagyok patetikusan fogalmazni. Németh Lajos átalakuló korban (vagy korokban) élt, melynek során néhányszor minden alapvetően megváltozott. Kulcsfigura volt, nem minden ellentmondástól mentes, aki nélkül értelmezhetetlen lenne a 20. századi magyar művészet története és jelene egyaránt. Egyik közös barátunk szerint ő a dráma azon szereplője, aki a harmadik felvonás végén szemére húzott kalapban átvonul a színen, és ettől az összegubancolódott szálak egyszerre kisimulnak. Vonatkoztatási pontnak számított, vitákban ő volt a mérleg nyelve, hallatlan kompromisszumkészége révén újra meg újra megteremtette az egyensúlyt a régi és az új, a művészettörténeti szakma és a művészi gyakorlat, illetve tudományágunk és a művészet kérdéseiben laikusnak számító társtudományok között. Már bánom, hogy a mai nap szerepeinek kiosztása során átengedtem Passuth Krisztina kollégámnak Németh Lajos és a kortárs művészet viszonyának elemzését, s magam a teoretikus portréja megrajzolásának jóval nehezebb feladatát vállaltam. Ugyanis a kettő egymástól szétválaszthatatlan. Németh Lajos nem tudta volna a napi művészeti gyakorlat közelségétől elszakadva művelni a teóriát, mely igényének másik oldalaként elméleti alapokra helyezte a kortárs művészettel való foglalkozást.

A méltatásnak valószínűleg a legkönnyebb az életrajzi adatok fonalát felvenni, ugyanakkor valószínűleg a legnehezebb a rendszerváltás utáni 10 év fényében a fiatal tudós első alkotói korszakát helyre tenni. A kamaszfejjel átélte háború alatt és után a gimnáziumban, a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán és a Ménesi úti kollégiumban a tanulmá-

nyok és az egyetemi társak révén sokkal mélyebb nyomot hagy rajta a néprajzi gyűjtőutak, a magyar és az erdélyi falvak és tájak hatása, mint a modern művészet iránti vágyakozás. E „fényes szelek”-hangulat ellenére – vagy éppen annak következtében? – a szocialista művészcsoporthoz írja szakdolgozatát (megjelent: 1952), amely csoportban időnként szakításig feszült az antifasiszta-szocialista oldal és a moszkovita bolsevik vonal ellentéte.

1953 és 1956 között Németh Lajos vezető szerepet játszik a magyar kultúrpolitikában. Ez életének legellentmondásosabb időszaka, hiszen miközben rengeteget tapasztal, és egyre szélesedik látóköre nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi valóságot illetően is, rövid időre mégis a nómenklatúra tagjává válik. És mégis, miközben feladatának tekinti a Képzőművész Szövetség „patronálását”, miközben írja a cikkeket a Szabad Művészetbe a szocialista realizmus problémáiról, párhuzamosan megismerkedik Nagy Imrével és munkatársaival, ösztönösen vonzódik az egykori Parasztpárt, Bibó István, a népi írók és a „harmadik út” eszméihez – legalább annyira izgatja Piero della Francesca festészete, a népművészet és a provinciális barokk, mint a szocialista művészcsoporthoz. Kandidátusi disszertációt ír Hollósy Simonról (megjelenik 1956-ban, és egészen biztos, hogy a torzóban maradt, heroikus romantikus magyar festő alakja ragadja meg ebben a munkában), és mindenekelőtt megismerkedik Fülep Lajossal és Kondor Bélával. Ez a két kapcsolat egész életére meghatározza a fiatal művészettörténész orientációját, azt pedig szinte történeti küldetésének tekinti, hogy ezt a két géniuszt a valóságos életben is egymással kapcsolatba hozza.

Egy szerénytelennek tűnő, ám egy egész esszénél is többet mondó személyes megjegyzés: engem, akit Németh Lajos gyakorlatilag mindenkivel összeismertetett, aki az ő nemzedékéből vagy a nála idősebbek közül „számított” – kis túlzással, az 1960-as és az 1970-es évek magyar szellemi életének egész keresztmetszetével –, egyszer vitt el a már idős Fülep Lajoshoz (†1970) s egyáltalán nem mutatott be Kondor Bélának (†1973). Mint jóval később bevallotta: nem merte kockáztatni a „szembesítést”.

Csábító, de meglehetősen öntetszelgő lenne most sorra venni a Németh Lajos közvetítésével megismert személyiségeket és szellemi műhelyeket, Klaniczay Tibortól, Frank Jánostól, Körner Évától, Mojzer Miklóstól Boglár Lajoson, Genthon Istvánon és Kampis Antalón át Miklós Pálig, Tőkei Ferencig és Bodnár Györgyig, illetve a Valóság körétől a régi Kritika szerkesztőségéig. Sokkal illőbb a két meghatározó csillag konstellációjából továbbindulni.

Fülep és Kondor Németh Lajos számára a szellemi apafigura, a hegeli és kantoni hagyományok összegzését jelentő szellemtörténeti irányultságú művészetfilozófus, a magyar és az egyetemes kultúra maradéktalan egységét tételző irányító, melynek segítségével megismerheti a múltat, s akinek még

megmutathatja a jelen új felfedezettjeit. Kondor Béla viszont a jó barát művész, a fenegyerek zseni, akit óvni lehet, és akit Hermann Hesse-i terminusokkal élve goldmundi önmagunk Narzissának tekinthetünk.

Füleptől kapta Németh Lajos az elméleti alapot, a hivatkozások kimeríthetetlen tárházát, a magyar művészet konstrukciójának látomását és a legnagyobb témaválasztás, Csontváry visszaigazolását. A Fülleppel is alátámasztott helyi sajátosság – mint ez a *Modern magyar művészetből* (1968) vagy a *Kézikönyv* századfordulós kötetéből (1981) is kikövetkeztethető – a súlyos, röghöz kötött karakter, az Ady-féle küldetésesség, sorsszerűség, a Nemes Lampérthok, a Mednyánszkyk, Tornyaik, Nagy Balogh Jánosok (akiről 1960-ban monográfiája jelenik meg) világa. Jóval távolabb áll tőle minden, ami könnyed, világfiás, mondén és spekulatív, amit ma szofisztikálnak szoktunk nevezni. Németh panteonjában éppen ezért a mához közeledve nagyon előkelő helyet foglal el Schaár Erzsébet, Ország Lili, Keserű Ilona, Barcsay Jenő, Deim Pál, Csiky Tibor és a fiatalon elhunyt Gruber Béla. Nem nagyon tudja méltányolni Kassákot és a geometrikus absztraktokat, majd később a conceptualistákat, noha ízlése nem a figuratív/nonfiguratív határvonala mentén válogat, hanem súly szerint. Konfliktusai a kortárs művészettel inkább a modern tradíció féltéséből adódnak és a neoavantgárral szembeni féltékenységből; számomra különösen feszélyező akkoriban, hogy a nagy provokátorokkal, Erdély Miklóssal, Szentjóbgy Tamással, Hajas Tiborral nehezen tud megbarátkozni. Élete végén mind hangosabban siratja a Kunstwollen nélkül maradt magyar művészetet. Ugyancsak megbocsátható következetlenségei közé tartozik, hogy személyes rokonszenve alapján olykor magasra értékeli olyan avantgárdistáknak mondható művészeket is, mint Nicolas Schöffer, Csernus Tibor vagy Lakner László. Voltaképpen az avantgárd érdekében szólal fel a híres Új Írás-vitában is.

Ez a vita, mely 1961-ben zajlik, csak 1956 fényében értékelhető helyesen. A forradalmat végigélve, a tanulságokat levonva, Németh Lajos nem lép többé vissza a pártba, mind jobban meggyűlik a baja az MSZMP egyes vezetőivel – különösen Kondor Béla miatt Aczél Györggyel –, büszkén vállalja az illegálisan megjelentetett Bibó-émlékkönyvben való részvételből eredő esetleges meghurcolást is. S ha most élne, politikai szempontból még csak nem is „reformkommunistának” tekinthetnénk, hanem – mondjuk – „nemzeti liberális” elveket hangoztatónak.

Amikor megkísérlem az életmű politikai vonatkozásaira rámutatni, természetesen nem gondolom, hogy Németh a művészetet politikai célok szolgálatába kívánta állítani. Számára a művészet terméke, a műalkotás a legfontosabb, mely szenzuális, önmagában is megálló valóság. Súlyát és fontosságát azzal is nyomatékosítja, hogy időről időre mintaelemzéseket mutat be: Hollósy Zrínyi kirohanásáról (1954), Derkovits Három nemzedékéről (1961)

vagy Van Gogh *Auvers-i templomáról* (1976). Az elemzésekben felhasználja mindazt, amit a klasszikus német és osztrák szerzőktől, Wölfflintől, Riegl-től, Panofskytól a korszerű ikonológiai és strukturalista módszerekből alkalmazhatónak talál, de természetesen itt is Csontváry a mérce. Az ő műveit interpretálja újra meg újra, az ő monográfiáját tökéletesíti az újabb szellemtörténeti kutatások (elsősorban Klaniczay Tibor kutatásai) fényében, egyetlen képének, a *Baalbeknek* külön könyvet is szentel. Ám Németh nem áll meg az egyes művek interpretációjánál – őt a nagyobb összefüggések is érdeklik: a művészeti stíluskorszak kérdése vagy a művészettörténeti idő problémája, vagy a művészet funkciójának, funkcionális típusainak elkülönítése (tanulmánygyűjteményében, a *Minerva baglyában*, 1973). Kitűnik, hogy a magyar tudománytörténet interdiszciplináris időszakában, az 1970-es években, amikor előtérbe kerül a lingvisztika, a strukturalizmus és ezek megannyi társa, őt mindenekelőtt a szociológia lehetőségei foglalkoztatják, annak is főleg francia művelőit – Francastel, Bourdieu, bizonyos mértékig Chastel vagy Lévy-Strauss –, követve, kiegészítve a marxizáló Antal Frigyes, Arnold Hauser és a „pszichológusok”, Gombrich vagy Piaget módszertani hozadékával. Természetes, hogy ezzel a szociológikus beállítódással áll összefüggésben Németh érdeklődése minden iránt, ami a „magas” művészet periferiáját képezi, a naivtól a népin, a törzsín át a gyermekiig vagy a középkori falusi művészetig. E másodlagos vagy éppen „tisztá”(?) források hangsúlyos eltörése a 20. század hajnalán szimptomatikus a „minden egész eltörött” világerzésére, az eltűnt teljesség iránti nosztalgiára és a radikálisan új megszületésére nézve – ez a tárgya első elméleti kötetének, *A művészet sorsfordulójának* (1970). Az utolsó viszont, melyet hajlamosak vagyunk az életmű összegzésének tekinteni, a már csak posztumusz megjelenésű *Törvény és kétely* (1992), még magasabbra emeli a mércét: korunk művészetének faggatása helyett alcíme szerint egyenesen „a művészettörténet-tudomány önvizsgálatát” óhajtja elvégezni.

Ez sikerült is neki, mert olyan interdiszciplináris szellemi környezetben élt, mely őt tekintette a művészettörténésznek, ő pedig ezt a helyzeti előnyt kihasználva, néhány évtizedre társadalmi rangra emelte diszciplinánkat.

Mivel azonban előadásom hangneme kezd vészesen közelíteni a nekrológokéhoz, szeretnék inkább – befejezésül – felsorolni néhány területet, amelyet Németh Lajos nagy előszeretettel vizsgált vagy éppen művelt, csak hogy írni róluk nem maradt ideje. Ezek: az építészet, a reneszánsz kémények, a középkori eredetű kamennaja babák, a kalotaszegi népművészet, a kirándulás, a gombaszedés, a főzés, a sör, az uzo, a küzdelem az elemekkel ősz és télvíz idején, a futball és a jugoszláv partizánfilmek. E területek beépítése a művészettörténet-tudomány korpuszába immár a mi feladatunk.

Beke László

A Filozófiai és Történettudományok Osztályán a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává 1990-ben megválasztott Németh Lajos akadémiai tagsága elégtétel és elismerés, ugyanakkor nyitás is volt. Mielőtt székfoglaló előadását – melyre a témaválasztását igen alaposan mérlegelve készült, hiszen tudatában volt jelentőségének – megtarthatta volna, még 1991 nyarának végén meghalt. Neki nem maradt ideje, hogy itt is kibontakoztassa azt a megújulásnak remélt tevékenységet, amelyet taggá választásától hívei, művészettörténészek és nem művészettörténészek egyaránt vártak, osztályunknak sem nyílt igazán alkalma, hogy befogadja személyiségét, megismerje munkásságának problematikáját.

Nyolc év elteltével minderre az emlékbeszéd keretében kerülhet sor. Az utód kötelességének teljesen nem vagyok képes eleget tenni. Németh Lajos tudományos jelentősége ugyanis annyira a 20. századi magyar művészet és a jelenkori művészet tudományos kutatásának kidolgozásában áll, hogy helyesnek tűnt, ha minderről nálam illetékesebbek, a szakterület specialistái szólnak. Ezért látszott helyesebbnek az emlékbeszéd klasszikus formája helyett az emlékülését választani. Köszönet az osztály vezetőségének azért, hogy a formabontást megértően elfogadta. Ugyanilyen oka volt annak, hogy arra a mintegy egy évtizednyi időre nézve, amelyről az itt megszólaló művészettörténészeknek tapasztalatuk nem lehet, a kortárs és barát tanúságának támaszát kértük.

Ha így áll a dolog, ez okvetlenül egy második előzetes megjegyzést is igényel. Emlékülésünk nem léphet fel a tudós kidolgozott portréjának igényével, hanem feladata sok tekintetben éppen e kép kidolgozásra váró helyeinek felvázolása, a kérdések megfogalmazása. E pályakép megírását fontos feladatnak tartom, mert a recepció a művészettörténeti összképnek is szerves része. Németh Lajos munkásságának alaposabb ismerete hozzásegíthet bennünket kora művészetének ismeretéhez. De hát mi az akadály a pályakép megírásának? Az erre a kérdésre adandó válasz bizonyos mértékig Németh Lajos személyiségének és működésének fontos jellemzőire is rávilágít.

Illik mindenekelőtt számba vennünk életrajzának lehetséges forrásait. A legfontosabbak, a nyomtatásban megjelent könyvek, monográfiák közközen forognak, hozzáférhetők. A rövidebb írások, tanulmányok közül csak néhány, 1960 és '70 közötti írás került az 1973-ban megjelent, *Minerva baglya* című kötetbe. Az életműnek Majoros Valéria által 1992-ben összeállított bibliográfiája hazai és külföldi folyóiratok szinte áttekinthetetlen sorában megjelent írásokat tartalmaz; még nehezebb felmérni az alkalmi kiadványok, kiállítási katalógusok tartalmát. Ezeknek száma egyszerre tanúskodik szerzőjük ismertetéséről, népszerűségéről és szorgalmáról, s jelenti ugyanakkor mintegy a változó hazai publikációs fórumok és lehetőségek keresztmetszetét. A közlések szövegkritikai méltatásának éppúgy alig van támasza, ahogyan

alkalmaik és keletkezési kontextusuk rekonstrukciójában is legfeljebb a szem- és fültanúk emlékezete segíthet. Az egyik legsürgősebb feladat e szét-szórt szövegek összegyűjtése, a rájuk vonatkozó filológiai adatok rögzítése. Léteznek erre vonatkozó, közeli tervek. Nehezebb a kéziratos kiállítási megnyitókban, feljegyzésekben és vázlatokban, majdani kiadásra félretett szövegekben rejlő munkásság megragadása és feltárása. Még ennél is meglepőbb, úgyszólván filológiai botrány a szóbeliség feltűnően nagy részesedése a forrásanyagban. Az életmű egy része – hozzászólások, megjegyzések, egyetemi előadások – szükségképpen ilyenek, de a legközelebbi barátok és tanítványok által készített interjú formájában rejtőzik az ugyancsak közlésre váró pályakép is. Mivel – még ha olykor írásos formát öltött is – ugyancsak a szájhagyomány és a szubjektív emlékezet alkotja az életpálya legfőbb és legkönnyebben hozzáférhető hátterét és kontextusát, úgy tűnik, ez nem Németh Lajos élettörténetének specifikuma, hanem nemzedékének és korának történeti sorsára jellemző. A szájhagyományból az írott történelembé vezető döntő lépést aligha fogja Németh Lajos munkásságának historiográfiai feldolgozása egymaga megtenni, de a vele mint paradigmaticus esettel való foglalkozás bizonyára hozzájárulhatna e visszas helyzet enyhítéséhez is.

Mindemellett van ennek az életrajznak, amelynek címe *Németh Lajos és kora* lehetne, egy olyan sajátosan a művészet történetére tartozó aspektusa is, amelyet inkább a „korának művészete” szókapcsolat jelezhetne. A tapasztalati és ismeretanyag, a művészettörténetnek mint a recepció elsőrendű kifejezési formájának műveltség- és ízlésbeli bázisa, az interpretátor viszonya a korábbi értelmezésekhez – másként: a szakmai tradícióhoz – itt nemcsak a pályakép díszítménye, hanem lényege is. Magam annak a fentiekben indokolt alapelvnek megfelelően, hogy ismereteink mai állapotában csak arról szabad szólnunk, aminek tapasztalati fedezetével valamilyen fokon magunk is rendelkezünk, tulajdonképpen csak az 1950-es évek végétől, a '60-as évek elejétől kezdve vagyok képes felidézni Németh Lajos alakját. S itt mindjárt az illékony vizuális és akusztikus emlékekre alapozott történeti elbeszélés problémájával állunk szemben.

Akkoriban Németh Lajos közismertségét, a kor más művészettörténészeihez hasonlóan, leginkább nyilvános előadásai alapozták meg – többek között a Tudományos Ismeretterjesztő Társaság szabadegyetemén, a Magyar Építőművészek Szövetsége ankétjain és más hasonló rendezvényeken. Ezek szóban és vetített képen a modern egyetemes és magyar művészet műveinek, tendenciáinak máshol hozzáférhetetlen ismereteit, problémáinak akkoriban szokatlan toleranciával és szimpátiával való tárgyalását nyújtották. Előadásainak másik feltűnő, sokak számára elérendő mércéként is megjelenő sajátossága a bonyolult mondatszerkezetektől sem visszariadó, de mindig precíz fogalomhasználattal operáló, filozofikus igényesség volt. Mindenekelőtt ez

különböztette meg a modern művészetnek azon elemzőitől, akiknek módszere az élmény és a benyomás elemzésén alapult. Félrevezető, mert stílustörténeti kategóriát is jelentő szóval szokás ezt az általa nem követett módszert „impreszionisztikus műkritikának” nevezni.

Amit 1960 táján a művészettörténet-írásban már két nagy művészmonográfiájával, az 1956-ban publikált *Hollós Simon és kora művészetével* s az 1960-ban megjelent *Nagy Balogh János*-könyvvvel is a háta mögött képviselt, 1948-tól végzett egyetemi tanulmányainak s 1953-tól szerzett szakmai és politikai tapasztalatainak eredménye volt. Ezekről szól összefoglalóan 1961-ben, az Új Írásban megjelent, *Megjegyzések képzőművészetünk helyzetéről* című cikke, amely igen nagy bátorsággal szállt síkra a magyar művészet igazi hagyományának helyreállítása mellett. Keveset tudok arról, mennyiben járultak hozzá ehhez az értékrendhez a fiatal korában, az 1949 előtti sokszínű modern művészeti életből kapott impulzusok. Tény, hogy mindvégig azok közé tartozott – ez a '70-es évektől New York nyomán igazodó művészeti irodalommal szemben megkülönböztető vonás –, akik számára Párizs maradt a művészet mérvadó centruma. Több alappal állítható, hogy az egyetemi években, az Eötvös Collegium utolsó periódusában meghatározó szerep jutott két nagy személyiségnek, a művészetfilozófus és művészettörténész Fülep Lajosnak s a hamarosan viták középpontjába kerülő Lukács Györgynek. Kettejük hatásában a közös nevező alighanem a 20. század eleje magyar progressziójának hagyományával való közvetlen érintkezés, a két világháború között megszakadt szálak újrafelvétele volt. 1989-ben, a Németh Lajos tiszteletére kiadott tanulmánygyűjteményben Tőkei Ferenc küldetéstudatról beszélt: „különleges szigetet alkottunk a szó legszűkebb értelmében vett »ötvenes években«; hittünk abban, hogy új, emberibb világot építenek körülöttünk, amelynek kulturális életében komoly szerepünk kell hogy legyen”. Tanúságát hitelesnek kell elfogadnunk. Ugyanő ír az egykori muzeológiai szak intézményének jelentőségéről: Németh Lajos széles körű, különösen az etnológiára kiterjedő műveltségének és érdeklődésének forrásáról. A néprajz, a népművészet s a paraszti őstehetségek naiv művészete iránti nem szűnő érdeklődésének egyik gyökere bizonyosan ifjúkorába, a népi írók mozgalmának hatókörzetébe nyúlt vissza.

Az MDP Központi Bizottságának munkatársaként vállalt szerepét a küldetéstudat teszi érthetővé, s realitásának határait két évszám jelzi: Nagy Imre első kormányprogramjának ideje, 1953 és 1956 ősze. Kutatásai a „szocialista realizmus” normáinak falait feszegették, a Szocialista Képzőművészek Csoportjának történetével foglalkozó szakdolgozatától, a Nagybánya-problematika vizsgálatán át a Derkovits-képig. 1954-es, perújrafelvételt jelentő Szabad Nép-beli cikkének mai olvasatában még elidegenít a korhoz kötött megfogalmazás: „Derkovits művészete sokban példakép lehet. Élet-

műve példázza, hogy mit jelent a pártos művészet...” Akkor még óvatosan, tartalom és forma ellentétéről beszélt; a *Három nemzedék* festmény 1960-as elemzésében mondja majd ki: „...a külső és a belső egzisztencia között nem csupán a jelölő és jelölt viszonya figyelhető meg, hanem identifikáció, a kető egymásba áthatása is”. E ponton zárult le számára végleg az ideologikus útkeresés korszaka, s nyerte vissza polgárjogát az elemző szeme és ízlése. Hollósy Simon, Nagy Balogh János, 1964-ben Csontváry Kosztka Tivadar – a monográfiák sora egyben ennek a kötelékekből való kibontakozásnak a folyamatát jelzi, s a Csontváry-monográfiának vonakodó elfogadása – doktori disszertációként való megvitatása három évig tartott – mai szemmel nézve aligha magyarázható mással, mint a hegemonikus ideológia réseit kereső nonkomformizmus elleni prevencióval. Gesztusának mintaképei és támaszai a művészbarátok: Kondor Béla, Schaár Erzsébet, Ország Lili, Deim Pál.

A fent durván elnagyolva vázolt folyamat a kronológia igen nagy fontosságára hívja fel a figyelmet. Németh Lajos 62 éve köztörténeti tekintetben is sorsfordulatokkal teli – csak emlékeztetőül: a második világháborútól a rendszerváltásig. Tudományos felfogásában határozott fordulópontok érzékelhetők 1956/60 táján, bizonyosan az 1970-es évek végén, és sajnos már nem dokumentálható 1989/90 hatása. Felsorolhatók az intézmények is, amelyekben meghatározó szerepet játszott: 1957-től a Művészettörténeti Dokumentációs Csoport, majd Központ, 1969-től a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportja, majd 1979-től az ELTE Művészettörténeti Tanszéke, melynek vezetője lett. Mindegyikben kreatív, kezdeményező, szellemi műhelyt teremtő munkásságot fejtett ki.

A Dokumentációs Központban tevékenységének központjában a 20. századi magyar művészet még elérhető forrásainak összegyűjtése, az árnyékban még meghúzódó modern hagyomány dokumentumainak megóvása állt. Forrásértékű feljegyzések archiválását szervezte meg ebben az időben, az utolsó percekben még lehetséges feljegyzést ösztönözte – ha szükség volt rá, akár egy időre zárolt interjúk formájában is. Az 1919-es Tanácsköztársaság művészeti életének dokumentumaitól a felszabadulást követő évek forrásaiig s a Bauhaus magyar kapcsolatainak első feltárásáig terjednek azok az alapvető publikációk, amelyekben közreműködött. Ez időszak metodikai tájékozódását jól foglalja össze *A modern művészet kutatásának néhány módszertani problémájáról* írott 1963-as tanulmány, amelynek programadó célkitűzése a modern művészet kutatásában a sajtószerszések hangsúlyozásával ugyanolyan tudományos objektivitás megalapozása volt, mint – Cézanne kifejezésével – „a múzeumok művészete” kutatásában. Az általa keresett, a régi művészet értelmezésében az ikonográfia által játszott szerephez hasonló fontosságú módszertani eszközt ebben az időben mindenekelőtt a művészetpszichológiában látta – úgy gondolom, nem egészen függetlenül az 1945

utáni modern művészetértelmezés hagyományától s nem függetlenül a Csontváry-monográfiának őt ezzel a személyiségszociológiai tradícióval szembesítő feladatától. Ugyancsak a Csontváry-könyv körüli viták, elsősorban Fülep Lajosnak a remekműveknek történelmi korától független örökkévalóságára vonatkozó művészetfilozófiai megjegyzései adták az érzékelhető impulzust a műinterpretáció kérdéseivel való intenzív foglalkozásnak. Ez az érdeklődés vezetett igen hamar a stíluspluralizmus jelentőségének felismeréséhez – lényegében a fogalomnak a nemzetközi művészettörténet-írásban való meghirdetésével, a retorikai modus-elv alkalmazása révén a korstílus kényszere helyett a stílusválasztás vizsgálatának kezdeteivel egy időben. Nem csoda: a stíluspluralizmus elvében mintegy a politikai pluralitás volt modellezhető, az egyéni utak iránti belátásban az esztétikai tolerancia. Németh munkásságának, kutatói alkatának vezérmotívumai alakultak ki ekkor.

Igen fontos szerepet játszott az akadémiai Művészettörténeti Kutatócsoport jellegének meghatározásában is. Személy szerint ő mint annak utolsó vezetője vezette át az egykori Dokumentációs Központ gyűjteményeit és kutatási tematikáját az intézetbe. Még nagyobb volt a szerepe *A magyarországi művészet története* nyolc kötetre tervezett nagy szintézisének megtervezésében és az intézet feladatkörének középpontjába állításában. Egész életében foglalkoztatta a TIT József Attila Szabadegyetemének füzeteitől a kétkötetes *Magyarországi művészettörténet* 1960-as kötetén át az 1968-as *Modern magyar művészet* könyvig a 20. század magyar művészetének történeti szintézise, az a feladat, hogy ezt a témát a művészeti irodalom szintjéről a tudományos diskurzusra emelje. Ennél a törekvésnél is fontosabb annak az alapelvnek képviselve, hogy az intézet akkor jár el helyesen, ha elméleti-metodikai tevékenységét nem ideológiai öncélként folytatja, hanem a szintézis metodikai megalapozásának szolgálatába állítja. Ez időszakban munkáinak és az általa ösztönzött vitáknak középpontjába a periodizációs kérdések kerültek; felszínesen értelmezve őket: a kötetekre és munkacsoportokra osztás tervének indokai, mélyebb értelemben a művészetek immanenciájának és történetiségének, a történelem folyamának és szakaszolhatóságának problémái.

E periodizációs problematika ösztönzője az irodalomtörténet-írás volt, személy szerint talán a legközvetlenebbül Klaniczay Tibor. Kiindulópontja pedig minden bizonnyal a művészetek kölcsönös magyarázatának stílustörténeti elve, amely egykor hidat alkotott a wölfflini művészettörténet-írás és az irodalomtörténet között, s amely most az ellenkező irányban működött hídként. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Németh Lajos erőteljes elméleti igényeit nem az egész művészettörténész-szakma fogadta lelkesen. Már Wölfflin nevezetes alapelve, a *Kunstgeschichte ohne Namen* ellenében is hangzottatták a művészegyeniség és a rá vonatkozó műértés alapvető szerepét. Ezt követte a magyar művészettörténet-írás fő vonulata is. A magyarországi

művészettörténeti szintézis számára Németh Lajos által javasolt felépítés kettős volt: egyfelől a kor művészetének mint intézményeknek, tudásnak, feladatoknak és mozgalmaknak bonyolult történeti struktúrája, másfelől az alkotók és a művek elemzése. Ennek a felépítésnek kísérleti tárgya és modellje a hosszú munka után végül 1981-ben kiadott, általa szerkesztett *Magyar művészet 1890–1919* című kötet lett, amely mintaképül szolgált a szintézis további két, 1987-ig megjelent része számára is. Amennyire meg tudom ítélni, ez a koncepció a művészettörténeti kézikönyvek sorában páratlan, talán egyedül a lengyel művészettörténet nagy vállalkozása hasonlítható hozzá – abban is, hogy szintén torzó maradt.

A kialakított struktúra révén immár a magyarországi művészet történetének egészére kiterjesztett pluralitás-elv történeti támaszát Németh Lajos ez idő tájt mindenekelőtt a művészetszociológiára, majd a vizuális antropológiára vonatkozó kutatásaiban találta meg. Az 1970-es években e tárgykörben írott tanulmányait mind a régebbi magyar hagyománnyal – elsősorban Arnold Hausert kell itt idézni –, mind a bámúlatosan biztos tájékozódás alapján megismert modern törekvésekkel való kritikai számvetés jellemzi.

Németh Lajosnak a felsőoktatásban csak alkalomadtán, rendszeresebben az ELTE közművelődés szakán jutott szerep azelőtt, hogy 1979-ben az ELTE Művészettörténeti Tanszékének tanszékvezető professzora lett. Ekkor igen hamar megmutatkozott a kutatómunkában megérett, sok közlendőt felhalmozott tudós egyetemi tevékenységének előnye. Kérdésfeltevése, módszerei, elméleti megközelítésmódja hamar és igen intenzíven hatottak hallgatóira. Amikor átvette a tanszék vezetését, tanácsadóként még hosszabb ideig az intézetben maradt. Ez volt az 1890–1919 közötti korszakról írott kötete szerkesztési munkálatainak legintenzívebb szakasza. A szintézis írása, jegyzetapparátusának összeállítása közben felmerült kérdések, az addigi irodalomban elhanyagolt problémák sorra tűntek az ez időszakban kitűzött szakdolgozat- és disszertációtémákban. Hogyan csinálta; nem tudni – ilyen intenzív hatása alig lehetett volna lehetséges személyes hitele és kisugárzása nélkül. Úgy tűnik, az előző, a magyarországi művészettörténeti szintézisre koncentráló pályaszakasz alapjain ebben az időben, az intenzív oktatómunkából nőtt ki az a művészettörténeti felfogása, amelyben a művészettörténeti folyamatok egységének tudata erősebbé vált a modern művészet korábban hangsúlyozott különállásával szemben.

A művészet sorsfordulója című, 1970-ben megjelent kötetét egy a modern művészet talajtalanná válását diagnosztizáló, 1905-ben írt Fülep Lajos-szövegéből kiinduló kérdéssel zárta: „Hogy sikerült-e mégis szilárd támaszt találni, vagy beigazolódott-e Hegel tragikus jóslata – az már a par excellence modern, a 20. századi művészet történetéhez tartozik.” „A »művészi kor« vége” problematikája új értelmet kapott a '80-as években, a problémának

Hans Belting által 1983-ban kérdőjellel ellátott formulázásában: „A művészettörténet vége?” vagy: „Vége a művészettörténetnek?”. Erre a kérdésre kereste a választ a már posztumusszá vált, 1992-ben megjelent *Törvény és kétely, A művészettörténet önvizsgálata* című kötet. A beltingi kérdésre adott válasza: a művészettörténet értelmét csakis egysége, értékrendjének s magának a művészetfogalomnak azonossága adhatja. Saját korábbi, a modern művészetkutatás sajátzerűségét hangsúlyozó álláspontjának módosítása ez. Legfontosabb javaslata pedig a Fülep Lajos által megfogalmazott és tanított alapelv felidézése: az „értékre vonatkoztatás” kötelezettségére való figyelmeztetés. A *Törvény és kétely* kötet Németh Lajos egyetemi tanításának rövid foglalata, mint címe is hangsúlyozza, a tudomány reflexióját a módszer alapelemének tekintí, s egyben az önvizsgálat szükségességét vallja a felismert változás pillanatában.

Németh Lajos e napokban hetvenéves lenne. Tévedünk-e, ha üzenetét sürgetésnek – s az idő elteltével mind sürgetőbb ösztökélésnek – fognánk fel az azóta sem mindenben befejezett önvizsgálat elvégzésére, s egyáltalán: az elméleti, módszertani apparátus folyamatos tisztán tartására?

Marosi Ernő

*

Németh Lajos könyve a XX. századi magyar művészetről, *Modern magyar művészet* a Corvina Kiadónál 1968-ban jelent meg, egy olyan átmeneti időszakban, amelyben az új magyar avantgárd még éppen csak kibontakozóban volt, s ennek az új áramlatnak feltétlen szüksége volt szövetségesekre, olyan támogatókra, amelyek létét igazolhatták, indokolhatták.

Az 1960-as évek művészetpolitikájával való szembefordulás nem korlátozódhatott egyetlen területre, és nem szűkülhetett le kizárólag a festők vagy a szobrászok körére. Magától értetődően kapcsolódtak be ebbe a közös tevékenységbe a művészettörténészek, kritikusok, muzeológusok. Ahhoz, hogy a jelenre érvényes művészetpolitikai kategóriákat, dogmákat meg lehessen változtatni, vagy legalábbis az elfogadott áramlatok, egyéni életművek körét kitérítetni, a 20. századi magyar művészet egészére vonatkozó állításokat kellett újraértékelni, egy olyan koncepciót kialakítani, amely történetileg legitimálja az újonnan jelentkező generáció hivatalos normáktól eltérő törekvéseit. Természetesen nagyon sok irányból, több oldalról indultak meg az áttörésre irányuló kísérletek: a székesfehérvári István Király Múzeumban, 1965-től a 20. századi magyar művészetet bemutató kiállítás, Körner Éva (Bori Imrével együtt írt) Kassák Lajosról szóló könyve, amit a szerző akkoriban elsődlegesen manifesztumnak szánt az új geometrikus törekvések igazolására, vagy ugyancsak Körner Éva a két világháború közötti hazai progresszív törekvéseket bemutató kis könyve (*Magyar művészet a két világháború között*, 1963), hogy csak egy-két példára szorítkozzam.

Összefoglaló, valóban igényes, egységes koncepciójú, széles horizontot felölelő könyv a 20. századi magyar művészetről, egyetlen szerző feldolgozásában már évtizedek óta nem készült, ami nyilvánvalóan megnehezítette, sőt, lehetetlenné tette az érvényes, aktuális normák kialakítását mind a század eleji, mind pedig a kortárs irányzatokkal kapcsolatban. Amikor Németh Lajos a *Modern magyar művészet* megírására vállalkozott, mindennek természetesen tudatában volt. De azt is tudnia kellett, hogy a művet nem alkothatja meg kizárólag saját legjobb belátása, ítélete és tudása szerint, figyelembe kell vennie a cenzúrárt, amely az adott politikai helyzetből fakadt. Ez a cenzúra részint a szó szorosán vett értelmében, tehát kiadói ellenőrzésként, részint pedig belső cenzúráként még két évtizeddel később is működött.

A szerző keze tehát több szempontból is meg volt kötve, mégis imponálóan nagy eredményt hozott létre, ami nemcsak az adott időszakban volt hűzágpótló, hanem azóta is az. Mind a mai napig a magyar művészet utolsó évszázadának tanulmányozója, kutatója ebből a kötetből indul ki, akarva-akaratlanul érvényesíti szempontjait, s az esetek nagy részében átveszi értékeit. Ahhoz, hogy ilyen átfogó szemléletű és ugyanakkor részleteiben gazdag mű szülessen, Németh Lajos rendkívüli tájékozottságára, általános műveltségére, filozófiai-esztétikai kultúrájára volt szükség.

A könyvnek természetesen megvannak a maga rangos elődei, amelyek közül most csak néhányat – véleményem szerint a legfontosabbakat – szeretném kiemelni, azokat a műveket, amelyekre maga a szerző is támaszkodott, illetőleg szempontjaikat továbbépítette. Németh Lajos megállapításai, elemzései ezekkel összehasonlítva válnak igazán plasztikussá.

A 20. századi magyar művészetet feldolgozó munkák közül kiemelném Fülep Lajos *Magyar művészetét* (1916–1918–1922–1923), Kállai Ernő *Új magyar piktúra 1900–1925 c. könyvét* (1925, 1926), Genthon István az *Új magyar festőművészet története 1800-tól napjainkig* című kötetét (1935), amelyet 33 évvel később követett Németh Lajos könyve. Végül utalni szeretnék arra a kötetre, amely 31 évvel Németh Lajos műve után, 1999-ben látott napvilágot, *Magyar képzőművészet a 20. században* címen, négy szerző (Andrási Gábor, Pataki Gábor, Szűcs György, Zwickl András) egységes koncepció alapján kidolgozott közös munkájaként.

Az összehasonlításoknál röviden kitérnék a korszakhatárookra, a szóban forgó művek szorosabban vett tematikájára, azokra az ütközőpontokra, amelyek az egyes szerzőknél jelentkeznek, Németh koncepciójával egyezően vagy attól eltérően, és végül Németh Lajos könyvének néhány sajátosságára.

A korszakhatárokat illetően az egyes tanulmányokban meglehetősen nagyok az eltérések, amelyek nyilvánvalóan az eltérő szemléletmódnak is köszönhetők. Fülep Lajos számára a magyar művészettörténetének új fejezete (közvetlenül Szinyei Merse után) a nagybányaiakkal kezdődik, Kállai Ernő

viszont csak futólag megemlíti a magyar plein airt, de a 20. század elemzését, tárgyalását valójában Rippl-Rónaival kezdi, Nagybányára külön nem tér ki. Vele szemben Genthon István Nagybányának szenteli az első, a 20. századot tárgyaló fejezetet, s a csoport munkássága mindvégig érdeklődésének fókuszában marad. Németh Lajos ugyancsak a müncheni Hollós-körrel, illetőleg Nagybánya beható elemzésével indítja a kötetet. A most megjelent Corvina-könyv pedig a millenniumi ünnepekkel, illetőleg Nagybánya természetlátásának elemzésével kezdi a tárgyalást, tehát a Genthon István-Németh Lajos felfogást követi. Úgy tűnik tehát, hogy a korszak kezdete egyértelműen tisztázott, s hogy az egy csoportos megmozduláshoz (Nagybányához), és nem egyéni életműhöz köthető. Németh Lajos számára viszont – a többi szerzőtől némileg eltérően – Nagybánya elsődlegesen két nagy egyéniség – Hollós Simon és Ferenczy Károly – festészetében teljeseedik ki, a csoport működésére sokkal kisebb hangsúly esik.

A korszakot lezáró határvonal kijelölésében a szerzők természetszerűleg sokkal inkább eltérnek egymástól. Fülep Lajos a nagybányai naturalizmus és impresszionizmus ellen fellázadó, az új kompozíció problémáját felvető festőcsoportra, tehát nyilvánvalóan a *Nyolcak*ra hivatkozik, mint amelynek a megkésett magyar képiírást kell továbbfejlődésre képessé tennie. Valójában 1923-ra már a *Nyolcak* elvesztették igazi jelentőségüket, sőt még az őket követő aktivisták is, Fülep azonban nem akart az őket követő legújabb tendenciák elemzésébe bocsátkozni. Kállai Ernő – 1925-ben publikált könyvében – már az akkor legújabb tendenciával, az általa „újklasszicizmusnak” nevezett irányzattal zárja le kötetét, s egyúttal felveti – már akkor a – „Tafelbild restaurációjának” elkerülhetetlen szükségességét. Kállai tehát tökéletes szinkronban van kora legaktuálisabb problémáival, amikor befejezi könyvét, pontosan abban az időben, amikor a magyar emigráció központja, szervezőereje a MA folyóirattal együtt megszűnik, hogy helyét az itthoni törekvéseknek adja át. Genthon István, aki tíz évvel később, 1935-ben ugyancsak az újklasszicizmussal zárja kötetét, természetszerűleg azzal az előnnyel rendelkezik, hogy időközben ez az irányzat valóban kibontakozott – tehát érdemben elemezhetővé vált. Másrészt viszont sem a Munka-körrel, sem az időközben éppen megszülető konstruktív szürrealista törekvésekről Genthon nem tesz említést, véleménye szerint az absztrakt művészetnek sem voltak Magyarországon követői, s mint írja: „A legabsztraktabbikat, a konstruktivizmust mindössze egy íróember, Kassák Lajos propagálta, hozzá lehet tenni, kevés sikerrel, a dadaizmus követőire se talált Magyarországon.” (246. o.)

Genthon Istvánnal ellentétben Németh Lajos nem zárkózik el saját kora legújabb törekvéseitől – ellenkezőleg, külön fejezetet szentel nekik. Kiemeli a Fiatalok Stúdiójának kiállításait, amelyek sokkal izgalmasabbak, mint a nagy összefoglaló tárlatok. (138. o.) Leghomogénebb stílusú csoportnak a

hódmezővásárhelyi iskolát tartja, s képviselőjükben elsősorban Szalay Ferencet és Németh Józsefet, majd négy, egyéni életutat követő fiatalat elemez: Gruber Bélát, Csernus Tibort, Kondor Bélát és Ország Lilit. Közülük ma már csak Csernus Tibor él és alkot. Követőik, akiket Németh Lajos összefoglalóan „mágikus realistáknak”, Perneczky Géza „szürnaturalistáknak” nevez, eredeti stílusuktól ugyan természetszerűleg eltávolodtak, de a Bernáth-iskola és a Csernus-stílus még ma is valamelyest összeköti őket. Kondor Béla festészete, grafikája felé ma kevesebb figyelem fordul, mint akkoriban. Viszont a Németh Lajos által kiválasztott művészek közül egyre fontosabbnak, értékállóbbnak és tökéletesen autonómnak lehet nevezni – véleményem szerint – Ország Lili festészetét, kollázsait. Az ő jelentőségét, művészetének gondolati mélységét Németh már akkor fel tudta mérni, amikor Ország Lili a hivatalos ranglistának legfeljebb csak a margóján szerepelhetett.

A korszakhatárok ismertetése után a szóban forgó összefoglaló művek tematikájára térek rá, s csak nagyon röviden szeretném a különbségekre felhívni a figyelmet. Fülep Lajos választotta a legszélesebb rálátást: építészetet, szobrászatot, festészetet egyaránt tárgyalt, s kiindulópontja, elemzésének a legfőbb szempontja a magyar művészet európai művészetben elfoglalt helye volt. A szorosán vett 20. századi magyar művészetnek ebben a könyvben viszonylag kevés helyet biztosított – elméleti megalapozása viszont annál fontosabb, s nyilvánvalóan Németh Lajos szemléletének kialakítására is nagy hatással volt. Kállai sokkal szűkebbre vonja a tematikát, egy rövid, a 19. századot érintő bevezetés után a 20. századi magyar festészet legfőbb irányait tárgyalja, külön nagy fejezetet szentelve a kubizmusnak és a konstruktivizmusnak – elsődlegesen az emigránsművészetnek. Genthon István ugyancsak a festészetre szűkíti le tematikáját, de azt 1800-tól kezdve elemzi, a 19. századnak 176, a 20. századnak 98 oldalt szentel. Kállaival és Genthonnal szemben Németh Lajos a magyar festészetet és a szobrászatot is elemzi, viszont egy szűkebb időszakban, tehát a müncheni Hollósy-kör tevékenységétől számítva az 1960-as évekig. Figyelmét elsődlegesen az 1945 előtti művészetre irányítja – ennek 117 oldalt, az 1945–1968 közötti időszaknak 38 oldalt szentel. Fordított arány érvényesül a most megjelent Corvina-kötetnél, amely a festészetet és a szobrászatot ugyancsak együtt tárgyalja: az 1896–1945-ig terjedő időszak 122 oldalt, az 1945–1999-ig tartó periódus pedig 146 oldalt ölel fel. Az arányeltolódást nemcsak az indokolja, hogy jelenleg nagyobb az érdeklődés a kortárs, mint a korábbi művészet iránt, hanem az is, hogy a tárgyalásnál 31 évvel hosszabb periódusról van szó.

A következő kérdés: mik azok az ütközőpontok, amelyek az említett szerzők műveiben megjelennek, mennyiben lépett túl Németh Lajos a korábbi feldolgozásokon, mennyiben egyezett meg velük, illetőleg mennyiben tért el tőlük? Németh Lajos felfogásában leginkább Fülep Lajoséval oszto-

zott, mint ahogyan Fülep könyvéhez írt előadásában le is szögezte: „...időtállónak bizonyultak Fülep Lajosnak a magyar művészet fejlődésével kapcsolatos megjegyzései. Sokan támadták Lechner értékelését – az idő azonban őt igazolta, mint ahogy biztos kézzel mutatott rá Derkovits, Csontváry jelentőségére is. [...] Fülep Lajos mindig a képzőművészet specifikumaira irányította a figyelmet, és meg is vetette a képzőművészettel foglalkozó magyar művészettudomány elméleti alapjait.” (272. o.) Németh Lajos magyar művészetről kialakított képe közelebb áll Fülep Lajos szemléletéhez, és távolabb Kállai koncepciójától. Genthon felfogásából sokat merít, de azt természetesen messze meg is haladja.

Németh Lajos egész szemléletére jellemző, hogy inkább tendenciákról, hagyományokról, művészi és emberi feladatvállalásról, szociális indíttatásról és főként egyéni életművekről, mint mozgalmakról, csoportokról, programokról és manifesztumokról beszél.

Mind Kállai, mind Németh Lajos keresi a „sajátosan magyar” vizuális kifejezését, és noha mindketten írnak a Munkácsy-örökségről, más-más eredményre jutnak. Kállai Bernáth Aurél 1924-es expresszív *Tájkompozíció*ját említi példaként, Németh Lajos viszont Munkácsy örökségként tárgyalja Mednyánszky László, valamint Fényes Adolf és a szolnoki művésztelep, sőt ezen túlmenően az alföldi iskola munkásságát: „Az alföldiek Munkácsy örökét vállalták. [...] Munkácsy fiatalkori realizmusa újraéleszthető, továbbfeleszthető volt. Nem véletlen, hogy ez egy parasztszármazéknak, a plebejus karakterét mindig megőrző Tornyai Jánosnak sikerült.” (28. o.) Genthon István nem szentel külön figyelmet az alföldieknek, közülük még leginkább Koszta Józsefet méltatja. A korszak törekvéseivel kapcsolatosan leszögezi: „A nagybányaihoz hasonló mozgalmat egyetlen művésztelepünk sem hívott létre...” (207. o.) Németh Lajos koncepciójában viszont az alföldieknek nagyon fontos szerep jutott: „Ezért az alföldiek romantikus realizmusa lényegében átvezetett az expresszív realizmushoz, és ezzel a magyar expresszionizmus egyik sajátos összetevőjévé vált, s egyúttal a nagybányai hagyomány mellett a modern festészet egyik meghatározójává.” (29. o.) A Corvina-kötet ugyancsak a „nemzeti hagyományt – az Alföld vonzásában” – címen elemzi, de Németh Lajosnál jóval kisebb hangsúllyal, és anélkül, hogy a festészet örökségét, továbbélését mint magyar expresszionizmust megemlítené.

Hasonlóan eltér az első két modernista csoportosulás, a neósok és a Nyolcak értékelése is. Fülep Lajos – a csoportok említése nélkül – új nemzedékről beszél, amellyel új fejezet kezdődik (120. o.), Kállai Ernő *A szerkezetes naturalizmus* fejezetben Berény és Tihanyi, a következő, *Naturalizmustól a kompozícióhoz* szóló fejezetben pedig Kernstok Károly, valamint Czigány és Márfy festészetét jellemzi – anélkül hogy a *Nyolcak*ról mint csoportról szót

ejtene. Ezzel szemben hosszan méltatja a „forradalmas magyar aktivizmus romantikus hőskorát, illetőleg azon belül Uitz Béla szélesen ívelő és sokrétűen felépített kompozícióit, fojtott masszivitását”. (92. o.) Az ő rajzainak expresszív naturalizmusából vezeti le aztán Szőnyi István festészetének kibontakozását. Kállaitól eltérően Genthon mint csoporttal foglalkozik a Nyolcakkal: „A harc, melyet a Nyolcak provokáltak megjelenésükkel, még ma is áll, csak változott eszközökkel vívják.” (233. o.) A MA művészeiről Genthon mint a magyarországi kommunizmus szellemi előkészítőiről beszél, leszögezve, hogy „Politika és művészet találkozása mindig végzetes az utóbbira”. (235. o.)

Németh Lajos az elsők közé tartozik, akik összefoglaló műben nemcsak a Nyolcak, hanem közvetlen előzményük, a neós társaság tevékenységét is elemzi. A Nyolcagnál kiemeli, hogy az 1919 előtti forradalmi hevületnek köszönhetik létezésüket, és hogy magukra vállalták az impresszionizmus kritikai analízisét, Fülep Lajossal és Lukács Györggyel együtt. Mindamellett elmarasztalja őket, mivel „művészi stílusuk nem is olyan egységes, mint a sokkal szervezettebben kibontakozó nagybányaiaké. Szellemi rokonságon túl sajátossá vált Nyolcak-stílusról nem beszélhetünk [...] stílusuk esztétikailag a le nem üledett víz zavarosságához hasonló”. (48–49. o.) Németh Lajos számára tehát az adott időszakra vonatkozóan elsődlegesen Nagybánya jelentette a mércét. Németh Lajos „a magyar aktivizmust” külön fejezetben tárgyalja, de itt elsődlegesen „három szegényparaszti- és proletárivadék”-kal: Nagy Balogh Jánossal, Egry Józseffel és Nemes Lapérthtel, valamint Uitz Bélával foglalkozik. [Megjegyzem, hogy Szabó Júlia *A magyar aktivizmus művészete* könyve alapján úgy vélem, itt még Mattis Teutschnak, Tihanyinak, Kmettynek is helyet kellett volna kapnia (60–62. o.), a csoporton belül kifejtett tevékenységük révén, származásuktól függetlenül.]

Még több vitalehetőséget rejt magában az 1920-as évek legelején külföldön kibontakozó avantgárd emigrációs művészet, Németh Lajos kifejezésével élve: „a Kassák-kör konstruktivizmusa”, valamint ugyancsak az ő kifejezésével, az itthoni „hivatalos művészet”, „a római iskola” értékelése. Kállai Ernő – aki egyébként a MA kör művészeit részletesebben elemzi – az emigrációban kiteljesedő magyar festészetnek megkülönböztetett helyet biztosít, s itt foglalkozik egészen elmélyülten Bernáth Auréllal is, aki szerinte a romantikus magyar hagyományokhoz és az európai expresszionizmushoz egyaránt kapcsolódik. Kállai, aki ekkorra már megírta a magyar és nemzetközi konstruktivizmusra vonatkozó legfontosabb írásainak nagy részét, itt kiemelt helyen foglalkozik a kubizmussal, a De Stijl-el és főként a konstruktivizmussal, amelyet berlini tartózkodása során a lehető legközelebből ismert meg. Leszögezi, hogy „a konstruktivizmus intellektuális tisztasága és szabadsága különösen oroszokra és magyarokra hatott termékenyítően” (183. o.):

Moholy-Nagy László, Forbát Alfréd, Péri László, Bortnyik külföldi munkásságára irányítja a figyelmet, tehát azokéra, akik a további feldolgozásokból (Bortnyik kivételével) nagyjából kimaradtak. Genthon szerint: „Az absztrakt irányok Magyarországon igen szórványosan jelentkeztek [...] Csak külföldi fiataljaink kötötték közelebbi kapcsolatot vele, jelentékeny műveket azonban ezek sem alkottak...” (246. o.) Németh Lajos könyvében ennek a problémának mindössze egy oldalt (65. o.) szentel, minden elemzés nélkül. Itt Kassákot, Moholy-Nagyot és Bortnyikot említi meg. A Corvina-kötet szerzői viszont ezzel a kérdéssel nem akartak behatóan foglalkozni, mégis ha röviden is, egy fejezetet szenteltek az emigrációs művészetnek, mint ami természet-szerűleg a magyar művészet részének tekinthető.

Ahogy az elmúlt évtizedekben „a magyar avantgárd az emigrációban” több oldalról, több szempontból is megvitatásra került, és most már kialakult vele kapcsolatban valamiféle konszenzus is, úgy a legutóbbi években az Arkádia-újklasszicizmus, Római Iskola új elemzések, új szempontok érvényesülése révén az érdeklődés fókuszába került. Az „újklasszicizmus” kifejezést már Kállai Ernő is használja – nem feltétlenül pozitív értelemben: „Bortnyikhoz hasonlóan a valamikor forradalmi törekvésű művészek egész serege tért meg az újklasszicizmushoz.” (199. o.) Genthon István 10 évvel később egészen más szempontból elemzi ugyanezt az irányzatot: „Az újklasszicizmus ideáljai, akár ennek, akár új tárgyiasságnak, posztexpresszionizmusnak, mágikus realizmusnak vagy novecento-piktúrának nevezzék is, körülbelül azonosak. Az olasz hatást Molnár C. Pál testesíti meg, úgy is, mint a Római Akadémia ösztöndíjasa.” Németh Lajos úgy vezeti le a római iskolát, mint az olasz neoklasszicizmus, a novecento művészetének magyar változatát, amelynek propagátora Gerevich Tibor, kiemelkedő festője pedig Aba-Novák Vilmos (69. o.). Velük szemben Németh Lajos a posztnagybányai iskolát, a Gresham-kör művészeit (elsődlegesen Bernáth Aurélt), valamint az École de Paris és az expresszionizmus magyar képviselőit értékeli (elsődlegesen Derkovitsot). Nyilvánvaló, hogy Németh Lajos nem ugyanazt érti expresszionizmuson, mint Kállai, de még Genthontól is eltér. Ugyanitt első ízben foglalja össze a „konstruktív szürrealizmus” jelentőségét, amely igazán akkor bontakozott ki, amikor Genthon István kötete már megjelent, 1935 után.

Németh Lajos számára az igazi értékek: humanista ihletettség, expresszív hevület, az emberi tartalmak plasztikus visszaadása. Ez a szemlélet tökéletesen koherens, minden egyes elemzése mögött érzékelhető, s minden más feldolgozás szempontjaitól megkülönbözteti. S talán éppen ennek köszönhető, hogy könyve még 31 év után is aktuális, s a modern magyar művészet kutatásának kiindulópontja marad.

Passuth Krisztina

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Balázs György

PALOTÁS LÁSZLÓ

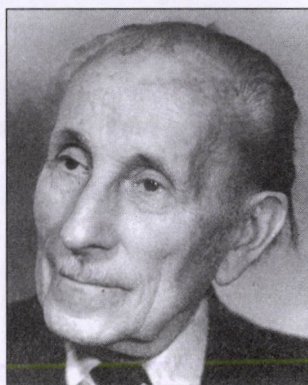
(1905–1993)

Elhangzott: 2000. október 19.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

PALOTÁS LÁSZLÓ

(1905–1993)

Érsekújvárott vasúti munkáscsaládban született 1905. január 26-án. Kiváló minősítésű mérnöki oklevelét a Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen 1928. december 12-én szerezte meg.

Mérnöki pályáját tanársegédként kezdte a II. sz. Hídépítéstani Tanszéken Mihailich Győző professzor mellett. Nyolc évig volt tanársegéd. Ebből egy évet ösztöndíjasként a berlini műegyetemen Hertwig, Dischinger, Rausch és Schenck professzorok tanszékén és laboratóriumában töltött el, ahol statikai, híd- és útéptési, valamint anyagvizsgálati és vasbeton-elméleti kérdésekkel foglalkozott.

1937-ben a Mérnöki és Építésmérnöki Karon *Eljárás keretszerkezetek számítására* című értekezésével műszaki doktori címet ért el. Majd 1944. januárban *Térbeli keretszerkezetek* című témakörben egyetemi magántanári képesítést kapott.

Palotás László az egyetemi oktatáshoz akkor is hű maradt, amikor az államigazgatásban dolgozott. Kezdetben óraadó volt, majd 1949–51-ben az Építőipari Műszaki Egyetem Mechanika Tanszékén helyettes tanárként tanszékvezető volt. 1952–54 között pedig a szolnoki Közlekedési Műszaki Egyetem Mechanika Tanszékén tanszékvezető egyetemi tanár volt. Igazi célját akkor érte el, amikor 1954-ben egyetemi tanárnak nevezték ki az Építőipari Műszaki Egyetem II. sz. Hídépítéstani Tanszékére, ahol 1957-ben tanszékvezetői megbízást kapott. Vezette a hozzátartozó Beton- és Vasbetonépítési Laboratóriumot is. A tanszéket 1963-ban kettéválasztották, attól kezdve 1968-ig az Építőanyagok Tanszék vezetője volt. 1968-ban – vallásossága miatt – nyugdíjazták. Ezt követően 1975-ig az MTA, illetve a BME tudományos tanácsadója maradt.

Kiváló oktató volt. Előadásait a sokoldalúság, a magas elméleti színvonal és a gyakorlatból vett példák ötvözte jellemezte, azokat a hallgatóság figyelem és megbecsülése kísérte. Tanári pályafutása során igen sok tantárgyat adott elő: Szolnokon a mechanika és a tartószerkezetek, az Építőmérnöki Karon különböző időszakokban a mechanika, az építőanyagok, a vasbetonépítéstan, a vasbeton és kőhidak, az általános hídépítés, a keretszerkezetek és az ipari vasbeton szerkezetek című tantárgyakat adta elő, további három tantárgy előadását vállalta a szakmérnöki tagozaton. A hallgatók kérésére szívesen tartott előadást a kollégiumban szakmai, tudománytörténeti kérdésekről.

Tervezőmérnöki tevékenységét magas szintű munkákban való részvétellel fiatal mérnökként hamar elkezdte. A budapesti II. sz. Hídépítéstan Tanácsán Mihailich professzor vezetése alatt többek között közreműködött a budapesti Szabó József utcai autóbusszgarázs, a Boráros téri és az Óbudai Duna-hidak, a Magyar Rádió reléállomásai antenna-fatornyainak, a Margit híd erősítési és kiszélesítési munkáinak, valamint a belgrádi gabonátárház tervezésében, továbbá a bauxitbetonokkal, az acélbetétes vasbeton gerendákkal kapcsolatos nagyszabású laboratóriumi kísérletekben.

Az oktatásban eltöltött nyolc évet a gyakorlati mérnöki munka követte. 1936 őszétől 1954-ig a Kereskedelemügyi, később a Közlekedésügyi Minisztériumban dolgozott főmérnöki, műszaki tanácsosi, miniszteri tanácsosi beosztásokban.

Élenjáró módon vett részt az újjáépítés nehéz munkáiban mint Nógrád, Pest és Bács megyék hídépítési kerületi felügyelője, a Közlekedésügyi Minisztérium Közúti Hídosztálya tervezői csoportjának vezetője, a Margit híd újjáépítési munkáinak egyik állami építésvezetője, majd központi felügyelőhelyettese, az Óbudai híd építési és a Lánchíd újjáépítési munkáinak központi vezetője. Ezekben az években hazánk több száz kisebb hídjának helyreállítási munkáit irányította.

Az állami tervezés megteremtésében is kiemelkedő szerep jutott Palotás Lászlónak: 1948 nyarán az akkor alapított Állami Mélyépítés-tudományi és Tervező Intézet, az ÁMTI, a későbbi Uvaterv és Mélyépterv közös elődjének első igazgatójává nevezték ki, majd 1950-ben az Építéstudományi Intézet igazgatóhelyetteseként az ÉTI laboratóriumának volt a vezetője.

1950 decemberében a Földalatti Vasút Vállalat vezérigazgató-helyettesévé nevezték ki, ahol 1954-ig dolgozott.

Kezdetől fogva haláláig igen széles körű volt a tudományos tevékenysége. Palotás László szakirodalmi munkásságát számszerűen 26 könyve, 17 egyetemi jegyzete, hazai és külföldi szaklapokban megjelent kb. 140 tudományos dolgozata, valamint Magyarországon és külföldön tartott 90 fontosabb előadása jellemzi, továbbá szerkesztője volt 15 nagy terjedelmű szakkönyvnek.

Így tudományos dolgozatai jelentek meg a Magyar Tudományos Akadémia *Acta Technicájában* és a Műszaki Közleményekben, számos külföldi és hazai szaklapban, a Műszaki Egyetem Tudományos Közleményeiben. Előadásokat tartott a Magyar Tudományos Akadémia építési kongresszusain, osztályülésein, az egyetem tudományos ülésszakain s számos külföldi konferencián és kongresszuson. Mint vendégprofesszor a krakkói, a cottbusi, a drezdai, a gdański, a lipcsei, a stuttgarti, a weimari, a rostoki, a braunschweigi, a bécsi, a zürichi, a szófiai, a prágai, a pozsonyi, a varsói és a poznańi egyetemeken, számos helyen több alkalommal tartott előadásokat.

Szakkönyvei közül a *Keretek elmélete és számítása* (1951), *A minőségi beton* (1952), a két munkatársával együtt megírt *Tartórácsok számítása* (1952) cím alatt megjelent könyvét, az általa szerkesztett *Mérnöki Kézikönyv* 1. és 3. kötetében a *Mechanika és Beton*, illetve *A keretszerkezetek, Tartórácsok, Általános hídépítés, A vasbeton szilárdságtana* korszerű fejezeteit, a *Vasbeton rúdszerkezetek stabilitási kérdései* (1956–57), az *Építőanyagok* című tudományos munka I–II. kötetét (1959–61), a *Vasbetonépítéstan* című, Mihailich Győzővel megírt egyetemi tankönyvet (1964–67), *A vasbeton elmélete* című tudományos munkáját (1973), *A mérnöki szerkezetek anyagtana* című társszerzőkkel írt 3 kötetes munkáját (1979–80), a *Mérnöki kézikönyv* újabb kiadásának 1–4. kötetét (1981–84) kell kiemelni. Említést érdemel, hogy 1965-ben a *Vasbetonépítéstan*, 1966-ban a *Mérnöki kézikönyv* 5. és 1981-ben a *Mérnöki kézikönyv* második kiadásának 1. kötete nívódíjat kapott.

A továbbiakban röviden áttekintjük azt a hatalmas munkát, amelyben újat alkotott.

A keretek elmélete és számítása területén: A nyomatékosztás módszer összetartásának igazolása. A nyomatékosztás-erősztás módszer továbbfejlesztése nyílt kereteken. Rugalmas alátámasztású tartórendszer nyomatékmegoldása nyomaték-, illetve erősztással. Térbeli keretszerkezetek pontos és közelítő megoldásaira eljárások kidolgozása. Keretszerkezetek elmozdulás- és határábráinak előállítására eljárások kidolgozása. A törési elmélet alkalmazása keretszerkezetek számítására.

A tartórácsok számítása területén: Rugalmas alátámasztású, folytatólagos tartó megoldására különböző eljárások kidolgozása. Rugalmas alátámasztású – pontonként megtámasztott – tartórendszerek általános megoldása síkban és térben, így a több főtartós szélrácsokkal merevített, rugalmas kereszttekével összekötött tartórácsrendszer megoldása. Tartórácsok megoldása a főtartók csavarási ellenállásának figyelembevételével. Tartórácsok számítása a csavarás figyelembevétele nélkül a támaszponti nyomaték megállapításával.

A betontechnológia területén: Kedvező szemszerkezetgörbe felállítása finomsági modulus alapján. A legkedvezőbb szemszerkezetek finomsági modulusának egységes képletbe foglalása, a legkedvezőbb finomsági modulushatá-

rok megállapítása hazai kísérletek alapján. Irányelvek szemszerkezetek megítélésére. A legkedvezőbb fajlagos felületértékek megállapítása. A víz-cement tényező előrebecslésére matematikai összefüggések megállapítása, a szemszerkezet finomsági modulusa az alkalmazott cementminőség, cementmennyiség, a betonkeverék konzisztenciájának függvényében. Hazai anyagokkal készült betonokra szilárdsági előrebecslő formulák megállapítása. A víz-levegő-cement tényező bevezetése a szilárdság becslésére. A hazai heterogén cementekre vonatkozó tanulmány a hazai alkalmazás lehetőségeiről és a követendő irányelvekről.

Munkássága során Palotás László a modern betontechnológia legfontosabb alapelveit és irányát fektette le, s ezzel a korszerű magyar minőségi betontechnológia úttörőjének mondható.

Az építőanyag-vizsgálat területén: 1959-ben és 1961-ben megjelent kétkötetes munkája, valamint az 1979–80-ban megjelent 3 kötetes *Mérnöki szerkezetek anyagtana* című műve az építőanyagokkal kapcsolatban lévő tudománykör igen széles területeire vezeti el az olvasót. E hatalmas anyag rendszerezése komoly feladatot hárított a szerzőre, már csak azért is, mert a tárgyalás során számos új fogalom bevezetése és megfelelő nomenklatúra kialakítása vált szükségessé. E munka az építőszakma számos területén, de főként a mélyépítésben hézagpótló szerepet tölt be.

Főbb tárgyalta témái *egyéb területeken:* Két irányban teherbíró lemezekre vonatkozó számítási eljárások és kísérletek alapján közelítő eljárás kidolgozása. A hídtervezés és -építés általános szempontjainak összefoglalása. A vasbeton szerkezetek stabilitási kérdései. Koncentrált erővel terhelt vasbeton lemezek törési elmélete. Egyenes tengelyű rúd csavarása. A vasbeton keresztmetszetek méretezése ferde hajlításra, összetett igénybevételekre. Tartós teher és tartós terhelő mozgások hatása vasbeton szerkezetekben. A szerkezet tartóssága. A beton és vasbeton sajátfeszültségi állapota és repedésérzékenysége. Az acélszál-erősítésű vasbeton szilárdsága és méretezése, valamint repedésszámítása.

Közéleti szereplése is sokoldalú volt.

A második világháború utáni években bekapcsolódott a politikai, társadalmi munkába. Így 1945–48 között a Közalkalmazottak Szakszervezetének közlekedésügyi minisztériumi titkára, a Magyar Mérnökök és Technikusok Szakszervezetének intézőbizottsági, a Közalkalmazottak Szakszervezetének választmányi tagja volt.

A Közlekedéstudományi Egyesület alapító tagja, hosszú ideig volt az egyesület Országos Elnökségének tagja, 35 éven át az egyesület Mérnöki Szerkezetek Szakosztályának volt az elnöke.

Tagja volt a Nemzetközi Feszítettbeton Egyesület (FIP) Magyar Nemzeti Bizottságának, részt vett több kutatóintézet tudományos tanácsa munkái-

ban, az OMFB bizottságaiban, nemzetközi tudományos egyesületek (IVBH, FIP, CEB, RILEM) hazai csoportjának tevékenységében, az ÉVM, a KM és a Magyar Országos Szabványügyi Hivatal szabványosítási munkáiban.

Tizenkét éven át vezette az MTA Építéstudományi Bizottságát.

Személyéből fakadóan nagy lelkesedéssel és fáradtsággal támogatta a fiatal mérnökgenerációt a tudományos címek és fokozatok megszerzésében, számos egyetemi doktori disszertációt, kandidátusi és doktori értekezést opponált.

Palotás professzort 1949. március hóban a Tudományos Tanács a kiemelkedő tudományos munkásságot végzők közé sorolta, majd az új tudományos minősítési rendszer bevezetésekor (1952) tudományos eredményei elismeréseként a TMB a műszaki tudomány doktorává minősítette. További megérdemelt tudományos elismerést azonban csak a rendszerváltozás után kapott, amikor is az MTA 1991-ben levelező, 1992-ben rendes taggá választotta.

A műszaki és tudományos élet szerteágazó területein elért eredményeit a közlekedési, az építési és a művelődési kormányzat számos miniszteri elismeréssel, oklevéllel, emléklappal és emléklappal, valamint kormánykitüntetéssel jutalmazta, amelyek közül e helyen a Népköztársasági Érdemrend ezüst fokozatát (1947), a Népköztársasági Érdemrend V. fokozatát (1950), a Kossuth-díjat (1962), a KTE Jáky-díját (1963 és 1981), valamint a Budapesti Műszaki Egyetem Emlékérmét (1982), továbbá a Magyar Tudományos Akadémia díját (1983), végül a Köztársasági Érdemrendet (1990) emelem ki.

Palotás László a mélyből küzdötte fel magát tehetségével, szorgalmával, hallatlan munkabíráásával. Egyesítette magában a jó pedagógus minden tulajdonságát. Az előadott anyag holt ismeret, ha nincs mögötte élményanyag. Ezért tudományágait alkotó módon fejlesztette tovább és terjesztette előadásiban, szakcikkeiben, könyveiben. Kitűnő szervező volt. Ha csak az '50-es években szerkesztett és a '80-as években megújított *Mérnöki kézikönyvet* szerkesztette volna, ez egyedül biztosította volna számára a halhatatlanságot. Emberségből, emberi magatartásból is kitűnőre vizsgázott. Vallásossága, melyet soha nem titkolt, amelyért később mellőzték, erőt adott neki cselekedeteihez, a megpróbáltatások elviseléséhez.

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Benedek Pál

POLINSZKY KÁROLY

(1922–1998)

Elhangzott: 2000. március 21.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

POLINSZKY KÁROLY

(1922–1998)

Karcsi baba 1922. március 19-én látta meg a napvilágot szüleinek budapesti, József utca 36. II. em. 1. sz. lakásában. Néhány nap múlva a Károly névre keresztelték. A fiúcska egészségesen fejlődött, elvégezte az elemi iskola négy osztályát, majd szülei a belvárosi Báró Eötvös József Reáliskolába írtatták, ahol végig a B osztályba járt, jeles tanuló volt. Tagja, majd ifjúsági elnöke volt a bélyeggyűjtő körnek. A kör a '30-as évek közepén bélyegkiállítást szervezett, amelynek megnyitóját a rádió Budapest I élő adásban közvetítette. Ennek során Karcsi beszédét is közvetítették. Ez volt első szereplése a szélesebb nyilvánosság előtt.

1.

Eljött az érettségi ideje. Az írásbeli előtti napon Székely tanár úr sejteni engedte, hogy mi lesz a magyar írásbeli témája: „Arany János balladáinak nőalakjai.” Karcsi emlékezett arra, hogy az előző tanévben erről a témáról az egy évvel idősebb B. P. tartott előadást az önképző körben. Délután telefonált neki, találkoztak, Karcsi átvette az előadás kéziratát, majd elmondta, hogy ő is a Műegyetemre készül vegyészmérnöknek. B. P. mint elsőéves vegyészmérnök-hallgató néhány jó tanáccsal látta el a leendő gólyát. Megállapodtak abban, hogy az évnnyitó napján és az első tanítási napon együtt mennek át a József utcából a Műegyetemre, hogy Karcsinak ne kelljen keresgélnie az aulát, a tantermeket, a kvestúrát és a könyvtárat. Akkor még egyikük sem tudta, hogy közös reggeli útjuk az egyetemre 1944. május 15-ig minden tanítási napon megismétlődik majd. Ezek a séták a kölcsönös infor-

mációátadás és tapasztalatszerzés órái voltak, egy meg nem szűnő barátság kezdete. Karcsinak könnyen ment az egyetem. Pótmunkát keresett és talált. Például: gimnáziumot végzett, ám a grafikában analfabéta gépészmérnök-hallgatókat korrepetált ábrázoló geometriából. Visszajárt az Eötvös reálba hetenként kétszer, és kémiai gyakorlatokban segédkezett Krausz tanár úrnak.

Nemsokára komolyabb feladatot talált magának. Nem volt ugyanis magyar nyelvű tankönyv a vegyészmérnöki curriculum tantárgyaihoz. Karcsi nemcsak rábeszélte Vuk, Plank, illetőleg Lányi professzort arra, hogy írja meg könyvben tantárgyának anyagát, hanem arról is gondoskodott, hogy ezek tankönyvként megjelenjenek mint Molekula könyvek. Ez volt Karcsi számára a tankönyvírás és tankönyvkiadás első iskolája. Amikor harmadéves lett, Putnoky professzor úr gyakornokként magához vette, és Karcsi csősz lett az elsőéves-laborban, ahol két évvel korábban még ő volt a diák. A diploma megszerzése után tanársegéddé lépett elő, hogy aztán egy kellemes nyár után, 1944 őszén bevonuljon újoncnak a m. kir. honvédség vegyvédelmi alakulatához.

A karácsony Komáromban érte ezt az alakulatot, ám Karcsi ezt megelőzően néhány napos szabadságra visszajött a szülői házba. Az ostromgyűrű bezárult, és már nem tudott visszamenni alakulatához. Így aztán nem jutott Nyugatra, és malenkij robotra sem invitálták Keletre, mert menedéket nyújtott a József utcai szülői ház, amelyben huszonkét évvel korábban született. Hol a padlás, hol a szenespince adott menedéket a katonaszökevényeket kereső honvéd-, majd nyilas-kommandók elől, amelyeknek nyílt parancsuk volt a katonaszökevények helyszíni felkoncolására.

Néhány háztömbbel arrébb B. P. is átélte a szenespince-szindrómát. Azután január 17-én, egy nappal azután, hogy a fehér hóköpenybe burkolózott szovjet katonák elérték a Körutat, felbátorodott, és óvatoskodva átosont a József utca 36-ba, hogy hírt kapjon a szülőktől – Karcsiról. De hát ő maga volt ott, épen, egészségesen és szabadon. Hosszan tartó kölcsönös élménybeszámoló következett mindkettőjüktől, Rózsi néni – Karcsi édesanyja – lángost sütött, a gázszolgáltatás ugyanis a harcok alatt is zavartalan volt. Ekkor jött elő B. P. a lángeszű ötlettel, hogy mindketten menjenek le Szegedre, ahol nem volt ostrom, és normális élet folyt az egyetemen is. Karcsi nem állt kötélnak. Másnap szolgáltatételre jelentkezett a Műegyetem Mezőgazdasági Karának Szentkirályi utcai épületében Dobi professzornál, aki a Műegyetem aktív rektora volt. A szolgálatra azonban csak később került sor, valamikor márciusban, amikor már Budán a kémiai épületbe be lehetett jutni. Nem a Gellért téri kapun keresztül, mert ott a bejáratot egy szovjet légelhárító ágyú foglalta el, hanem a központi épületből egy föld alatti folyosón át. Karcsi megtalálta Putnoky professzor urat, aki azzal a meglepő hírrel fogadta leg-

fiatalabb tanársegédét, hogy már nem is az ő tanársegédje, hanem Varga professzor úré, mert Varga az utóbbi hónapok eseményei miatt aszi nélkül maradt. (Nyúl tanár úr agyhártyagyulladásban megbetegedett, Gáspár tan. seg. a hadsereggel Nyugatra került. Balanyi Pista elesett a Buda környéki harcokban, és Soós „gólya” még nem került elő a Dunántúlról.) Varga szeretettel fogadta Karcsit, és jelezte, hogy őt mint tanszemélyzetének legidősebb tagját adjunktusi kinevezésre terjeszti elő. Karcsi még néhányszor átment a Mancsi hídon a Műegyetemre tisztelgő látogatást tenni, aztán 1945. május elsejével másodszor is megkezdődött az 1944–45. tanév.

Az oktatás megindításához két dolgot kellett megszervezni. Rendbe kellett szedni Varga előadásaihoz a nagy falitáblákat, valamint ki kellett takarítani és föl kellett szerelni a hallgatói laboratóriumot. Karcsi nemcsak a tanszemélyzetet (Soós, Benedek és Rabó) és a két altisztet (Varga bácsi és Viktor bácsi) fogta munkára, hanem olyan hallgatókat is, akik a *Kémiai technológiai gyakorlatok* című tárgy elvégzésében is érdekeltek voltak.

Megindult az oktatás, és akkor kiderült, hogy új oktatási igények is születtek. Ilyen volt az esti vegyipari középiskola létesítése a háború miatt elmaradt osztályok számára. Ennek megszervezését és igazgatását – a dolog természeté miatt – a Kar legfiatalabb adjunktusára bízta: Karcsira, ő pedig a Vegyész-mérnöki Osztály tanársegédei közül választotta ki azokat, akiket meghívott a tantestületbe. Egy évvel később Zentai Béla, a Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezetének főtitkára az esti mérnökképzés ügyében lobbizott. A Műegyetemet akkoriban nem lehetett rávenni esti tagozat létesítésére, ezért egy független intézmény született, az Esti Műszaki Főiskola. Ez az intézmény aztán a vegyész-mérnök-képzés megszervezését Karcsira bízta, ő pedig a Vegyész-mérnöki Osztály adjunktusai közül választotta ki azokat, akiket meghívott a tantestületbe. Egy majdan leendő vegyipar szakemberei kaptak kiképzést az Esti Műszaki Főiskolán.

Az embargó is bekövetkezett, ami azt jelentette, hogy a vegyipar elképzelt fejlesztésében nagy szerephez jutott a hazai anyagi és szellemi bázis. Például saját erőből kellett ismert technológiákat lekoppintani és esetleg eredetiket kidolgozni. Napirendre került az önálló hazai kutatási bázis megteremtése. Vadas Imre, aki az Országos Tervhivatal vegyipari referense volt, ez ügyben Karcsihoz fordult, akit hamarosan megbíztak a Nehézvegyipari Kutatóintézet létrehozásával és vezetésével. Párhuzamosan, más indíttatással a Magyar Ásványolaj- és Földgázkísérleti Intézet megszervezésére Freund Mihály, a kőolaj-finomításban nagy tapasztalattal rendelkező vegyész-mérnök, az MTA tagja kapott megbízást, aki ezt az intézményt a Varga-tanszék szomszédságában, az egykori Talajtani Tanszék helyén tudta elhelyezni. Felkérte Karcsit, hogy végezze el az intézet szervezőmunkáját, igazgatóhelyettesi minőségben. A dolgok sűrűsödtek a Gellért téren.

Egy napon megjelent Vargánál Gedeon Tihamér vegyész-mérnök, a Magyar Bauxit Rt. fővegyésze, Varga egykori tanítványa. Elmondta, hogy nagyobb, Svájcba menő bauxitexportról van szó, és tisztelettel felkérte Vargát az ún. döntő minta elemzésére. A munkát Varga elvállalta, és kiadta Karcsinak, aki annak rendje és módja szerint megszervezte a tanszék Gellért térre néző laborjában a mintegy húsz minta elemzését. Az ügy szépen lebonyolódott, és Gedeon Tihamér – fizetségképpen – Varga mindhárom asszisztensét (Károly, Rabó Gyula és B. P.) elvitte vacsorázni, ami abban az adópengős világban igencsak nagy szó volt. Pár nap múlva Varga tanszéki beszélgetésen visszatért a bauxit elemzésére. „A mintákban 25% nedvesség van, és ezt a nedvességet a vasút ugyanannyi pénzért fuvarozza Svájcba, mint az alumínium-oxidot. Meg kell szabadítani a bauxitot a víztől.” Karcsi ellenkezett: „Többbe kerül a leves, mint a hús.” „Nem is szárításra gondolok – mondta Varga –, hanem ahidrálásra. Tudjátok, Várpalotán van egy lignit ahidráló üzem, és a nyomás alatt vízgőzzel ahidrált lignitet viszik tovább a gázgyártásba. Próbáld meg, adjunktus úr, ahidrálni a bauxitot a bombában.” Ugyanis bombának becázta Varga az Andreas Hofer-gyártmányú húszliteres autoklávot. Karcsi megszervezte a kísérletet, Viktor bácsi értett a bombákhoz, de Karcsi egész idő alatt mögötte állt, és instruálta. A kísérlet olyan eredményt hozott, amilyent Varga várt. „Karcsi fiam, most szervezd meg az üzemi kísérletet Várpalotán!” Karcsi megszervezte az egyvagonos üzemi kísérletet, ami a Varga által várt eredményt hozta. Ámde a svájci bauxitszállítmányokon már nem lehetett a módszert alkalmazni, mert a szállítások az embargó miatt elmaradtak. Varga azonban nyughatatlan volt, a labor- és az üzemi kísérletek anyagából doktori disszertációt íratott Karcsival. Ő volt az, aki az 1944-ben végzett egyetemi évfolyamból elsőként szerezte meg a műszaki doktor címet, 1948-ban.

2.

És tényleg jött az embargó és a határzár. A soproni Bánya- és Kohómérnöki Kar hallgatói a határzár ellenére is folyvást fogatkoztak, és ezt megelégtelven, 1948 tavaszán az MDP Politikai Bizottsága a soproni Kar eltelepítését határozta el, és egyben megbízta Zentai Béla gépészmérnököt, a Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezete főtitkárát, hogy dolgozza ki az átköltöztetés tervezetét. Zentai azt javasolta előterjesztésében, hogy a Bánya- és Kohómérnöki Kart helyezték át Miskolcra, és ott egy Gépészmérnöki Karral kiegészítve, alakítsák ki a második műegyetemet: a Nehézipari Műszaki Egyetemet. A tervezetet a Párt Politikai Bizottsága elfogadta, Kossa István PB-tagnak, a Szakszervezeti Tanács elnökének ellenvéleménye

ellenére. Kossa ugyanis azon a tavaszon, az országgyűlési választási kampány idején, azt ígérte veszprémi választóinak, hogy a soproni egyetemet az ő szülővárosába, Veszprémbe fogják áthelyezni. Úgyhogy Zentai megbízást kapott annak vizsgálatára, hogy Kossa választási ígéretének szellemében nincs-e lehetőség legalább egy vegyipari technikum telepítésére Veszprém-ben. Evégre Zentaival együtt leutazott Veszprémbe Szántó György dr. orvos, a Vallás- és Közoktatási Minisztérium Felsőoktatási Főosztályának vezetője, Erdős Péter gépészmérnök, a VKM Felsőoktatási Főosztályán a műszaki felsőoktatás előadója, később közgazdász akadémikus, valamint Bognár Rezső vegyész-mérnök, a Budapesti Műszaki Egyetem szerves-kémia-professzora, később a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára, és Károly, az egyetlen e társaságban, aki már tényleg létesített vegyipari technikumot. Kossa István, aki a választásokat követően pénzügyminiszter lett, közölte az expedíció vezetőjével, hogy a Veszprém-ben épülőfélben levő Pénzügy-igazgatóság épületét felajánlja a leendő technikumnak. Az expedíció azonban Veszprém-ben meglepődéssel tapasztalta, hogy a városban már időtlen idők óta működik egy vegyipari technikum. Ebben a városban tehát nem technikumot, hanem – a helyszínelő bizottság szerint – műegyetemi vegyész-mérnöki kart kell létesíteni. Azért tudniillik, mert ennek a közeli Ajka, Pétfürdő, Peremarton, Várpalota vegyipari létesítményei természetes ipari háttérrel adnak. A tervezetet Károly dolgozta ki, és Zentai vitte a PB elé, ahol az – Kossa támogatásával – elfogadásra került. A lebonyolítással a VKM Károlyt bízta meg, kurátori minőségben. Az ő szervezőmunkája eredményeképpen az 1949–50-es tanévben megkezdődött az oktatás a Budapesti Műszaki Egyetem Veszprémi Nehézvegyipari Szakán. Az új felsőoktatási intézményt Benke Valéria művelődésügyi miniszter avatta fel.

A következő évek Sturm und Drang-periódust hoztak Veszprémbe. Ide költözött a Károly vezetése alatt működését éppen megkezdő Nehézvegyipari Kutató Intézet (NEVIKI), amelyet ideiglenesen az egyetem épületének második emeletén helyezett el. De 1952. augusztus 20-án már a NEVIKI és a Magyar Ásványolaj- és Földgázkísérleti Intézet (MÁFKI) új épületét avatta Czottner Sándor nehézipari miniszter. Nem sokkal később Károlyt berendelték az egyébként rövid életű Vegyipari Minisztériumba főosztályvezetőnek. Ez a minisztérium akkor keletkezett, amikor a Szovjetunióban az SZK(b)P Központi Bizottsága határozatot hozott a vegyipar fejlesztéséről. A Vegyipari Minisztérium volt a felügyeleti szerve a két veszprémi kutatóintézetnek és a Veszprémi Vegyipari Egyetemnek is. De Károly nem tudott mit kezdeni főosztályvezetői beosztásával. A minisztérium a Nagy Imre-korszak kezdetével megszűnt, és Károly visszament Veszprémbe. Tovább épült az egyetem is, habár az 1953. évi takarékosági program szerint megkurtított tervek szerint.

A Veszprémi Vegyipari Egyetem – a tanárok és diákok közössége – 1956 októberében vált nagykorúvá.

Még egy kémiai kutatóintézet kötötte Károlyt Veszprémhez: a Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Kémiai Kutatóintézete. Ezt az intézetet az olaszországi emigrációból négy évtized után hazatért Korach Mór számára alapították. Marci bácsi akkor már idős volt, nem ismerte ki magát e honban, az Akadémia főtitkára pedig Károlyt kérte meg, hogy – másodállásban – segítse és legyen helyettese. Károly szívesen vállalta ezt a megbízást, mert ez visszahozta őt a kutatásba. Ekkor már miniszterhelyettes volt. Életének e korszakában legfontosabb kutató munkatársai a következők voltak: Blickle Tibor, Henszelmann Frigyes, Seitz Károly, Szabényi Imre, Takács Pál, Tőrös Róbert, Vajda T.

3.

A '60-as évek elején Polinszkyt, a Veszprémi Vegyipari Egyetem tanárát berendelték a Művelődési Minisztériumba. Ezúttal szívesen ment. A rábízott ügyeket elintézte, a minisztériumi légkört elviselte, ápolta kapcsolatait a pártközpontban, s nemsokára alkalmassá lett a miniszterhelyettesi posztra. Ez a munkakör nem igényelte azokat a képességeket, amelyekkel Polinszky rendelkezett. Munkáját – de talán jobb helyett azt mondani, hogy elintézendőit – fél kézzel is elvégezte. Mert miről is van szó? Arról, hogy beérkezik egy irat, abból lesz egy akta, azt az aktát el kell intéznie egy előadónak, s ekkor keletkezik ebből egy válaszlevél, amit a miniszternek vagy helyettesének kell aláírnia, a protokoll szerint. Minden a minisztériumi apparátuson múlik, az aláírónak nincs sok lehetősége arra, hogy beavatkozzék a dolgokba. Ezt általában nem is igényli. Tulajdonképpen majdnem minden kényszerpályán halad.

De nem minden. Mondjuk, egy debreceni professzortól levél érkezik, amelyben felrója, hogy visszautasították útlevélkérését, holott neki elnökölni kellene valamilyen kongresszuson Belgiumban. Telefon a belügyminiszter-helyettesnek, hogy bár teljesen jogos volt az útlevélkérés visszautasítása, de azért a művelődési tárca érdeke az, hogy a professzor mégis legyen jelen a kongresszuson. Az efféle eseteket tucatjával lehetne sorolni, s ezek mögött mindig ugyanaz a magatartás rejlik, fellépés a hivatal packázásai ellen. Ugyanilyen határozottsággal lép fel akkor is, ha igaztalannak tart egy a minisztériumát vagy egy munkatársát ért támadást. Nemcsak ilyen ügyek vannak. Komoly dolog például a költségvetés, ahol tárgyalni kell a pénzügyminisztériumi miniszterhelyetessel. Az illető, amikor először ül le tárgyalni Polinszkyval, ugyancsak meglepődik, mert tárgyalópartnere alrovatbontás-

ban tudja a tárgyalási anyagot. Nemcsak tudja, érti is. A veszprémi évek alatt ugyanis volt alkalmunk felkészülni a költségvetés rejtelseiből

A természettudományok, a műszaki tudományok és a technológia anyaga korunkban rendkívül gyorsan változik. Az a vegyészmérnök, aki a 20. sz. elején tanult szakmájában elhelyezkedett, azt várhatta, hogy lassú szakmai fejlődés résztvevője lesz, és évtizedek múltán is támaszkodhat az egyetemen tanult ismeretanyagra. Ez a helyzet azonban megváltozott, mert a második világháború alatt és azt követően a szakmai ismeretanyag gyors növekedésnek indult, úgyhogy nyomon követése rendkívül időigényessé és szakmailag nehezzé vált. A '80-as évek elejére az egyetemet éppen elhagyó kezdő vegyészmérnök indukciós periódusa a szakmában már 5-6 év volt. Ez kb. annyi, mint az egyetemen megtanult ismeretanyag szakmai elavulásának fellelési ideje. Ez aztán fölvetette azt a kérdést, hogy mit, hogyan és milyen struktúrában kellene oktatni a korszerű vegyész- és vegyészmérnökképzésben. Polinszky számára ez nem költői kérdés volt, hanem a napi gyakorlat kérdése az Oktatási Minisztériumban. Az oktatási miniszter Polinszkyknak elegendő lehetősége volt arra, hogy Európában, azokban az országokban, amelyekben szakmailag mérvadó vegyész- és vegyészmérnökképző intézmények működtek, a helyszínen tanulmányozza a helyi megoldást. A választ azonban nem a miniszter Polinszky adta meg, hanem az akadémikus Polinszky, mégpedig székfoglaló beszédében, a Magyar Tudományos Akadémián, 1976-ban. Székfoglalójának váratlan érdekessége az volt, hogy nem valamelyik európai rutint ajánlotta, hanem az amerikai modellt ismertette, és ezt adaptálta a magyarországi viszonyokra. Ez szakítást jelentett az idehaza addig másolt szovjet felsőoktatási modellel. Ugyanis ez akkor már elavult volt, tudniillik másolata a húszas-harmincas évek német felsőoktatási rendszerének és pedagógiájának. Más dolog azonban székfoglaló előadást tartani „A mérnökképzés új útjai és feladatai” témaköréről az Akadémián, és megint más dolog az elméleti tételeket átvinni a pedagógiai gyakorlatba. Itt ugyanis jó negyedszázados, bebetonozott törvényekben és miniszteri rendeletekben kodifikált, napi munka uralkodik. Vagyis az a kérdés, hogy az akadémikus elméleti tételeit a miniszter át tudja-e vinni a magyar felsőfokú oktatásba.

Az államigazgatás szocialista rendszerében az 1968. évi reform nem sokat változtatott a pártközpont és a minisztérium viszonyán. Ma talán úgy lehetne ezt a viszonyt jellemezni, hogy két kongresszus közötti időben a stratégia a pártközpont felelőssége volt, a végrehajtás gondja-baja a minisztériumra maradt. Ez a miniszter – például Polinszky – személyét illetően azt a kérdést vetette föl, hogy a miniszter a minisztériumot képviseli-e a minisztertanácsban, vagy pedig a minisztertanácsot képviseli-e a minisztériumban.

Ez utóbbi esetben ugyanis a miniszter majdhogynem előkelő idegen a minisztériumban, ahol az államtitkár kezében van a végrehajtó apparátus. Ez

nagyon jól működik olyan esetben, ha a miniszter politikus, és nem műszaki szakember. Polinszky azonban nem politikus, hanem nagyon is tapasztalt szakember maradt a miniszteri székben is. Ez a magyarázata például annak is, hogy konfliktus alakult ki egyfelől Polinszky, a miniszter, másfelől az egyik egyetem rektorának viszonyában is. Szóval az idők folyamán kifejlődtek nézeteltérés-gócok Polinszky körül, és ezeket a konfliktusokat a miniszter egyre nehezebben viselte el. A feszültség oldására használt egyéni módszere nem tett jót személyi presztízsének. A jelenség nem került el a pártközpont figyelmét, és sok esztendő miniszteri szolgálat után Polinszkyt felmentették beosztásából. Visszament a műegyetem Kémiai Technológia Tanszékére fapados egyetemi tanárnak.

4.

Egy-két esztendő pihenés után Polinszky professzor úr a Műegyetem rektora lett. Szeretett volna egyet-mást megvalósítani székfoglalójában elmondott terveiből. De a dolog nem ment. Csüggedten belenyugodott. Miért nem ment a dolog? Mert itt egy nagy cenzúra van. Mondják Eötvös- és Trefort-korszakváltásnak is. Tudniillik a kréta és palatábla után jött az irka és a toll a Klebelsberg-korszakban, amikor Karcsi baba járt elemi iskolába. Aztán pedig jött a spirálfüzet és a töltőtoll, amikor már ő az oktatási miniszter. A 20. század pedig véget ér már a '80-as évek elején, és az iskolákban helyet kér a komputer.

Később visszament a Kémiai Technológia Tanszékre, de szakmai munkát már nem végzett. Betegeskedett, kórházba került.

Polinszky Károly vegyészmérnök, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja 1998. augusztus 15-én hunyt el. A Fiumei úti Nemzeti Sírkertben, a katolikus egyházi szertartást követően a családi sírhelyen helyezték örök nyugalomra.

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Szabó János

PREISICH GÁBOR

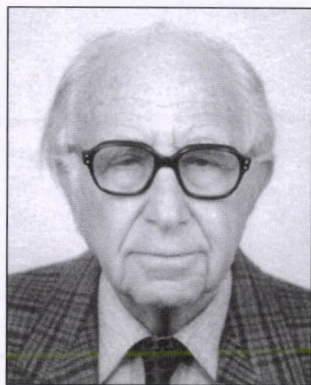
(1909–1998)

Elhangzott: 2000. március 23.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

PREISICH GÁBOR

(1909–1998)

Preisich Gábor az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó éveiben, 1909-ben született Budapesten. Édesapja, Preisich Kornél (1869–1955) – fia születésekor ismert, kiváló gyermekgyógyász, egyetemi magántanár, több gyermekgyógyászati szakkönyv és számos dolgozat szerzője volt, tudományos munkásságáért az 1950-es évek elején alakult Tudományos Minősítő Bizottságtól megkapta az orvostudomány doktora tudományos fokozatot. A szép, irodalmi nyelv tiszteletét, a kutatómunka alaposágának igényét Gábor bizonyára édesapjától tanulta el.

Édesanyja, Wessel Margit, szerető gondossággal nevelte két gyermekét, Gábort és Irént. Szerepe akkor vált különösen nélkülözhetetlenné, amikor az öt éves Gábor skarlátot kapott, mellyel szövődményként súlyos középfülgyulladás párosult. Ennek következményeként vesztette el – nagy részben – hallását. Szerencsére akkor már ismerte a nagybetűket, és mert akkor semmit sem hallott, meg tudta magát értetni környezetével. Édesanyja tanította írni, olvasni, számolni, és vitte el évenként az elemi iskola első három osztályának magántanulójaként vizsgázni. Hallása – részben – lassan visszatért. Nyolcévesen édesanyja már beíráthatta az elemi iskola negyedik osztályába. Az iskolával hamar megbarátkozott, barátokat szerzett, és élte a normális gyerekbandák életét. Halláskárosodása sem gyermekkorában, sem a későbbi években nem zavarta. Korán megszokta, hogy a hangok mellett a szájmozgásra is figyeljen. Agyának csodálatos alkalmazkodóképessége kárpótolta őt egy félelmetesen gazdag memóriával. Minden, amit olvasott és fontosnak vagy érdekesnek tartott, évtizedeken át sértetlenül tározódott agyában. Öt és fél éves korára már önállóan olvasta kedves könyvét, Benedek Elek *Magyar mese- és mondavilágát*, a neki tetsző meséket újból és újból elolvasta, míg szinte kívülről nem tudta azokat.

Mindig megcsodáltam Gábor részvételét, sajátos szereplését tanácskozáson, vitákon, nagyobb összefogó előadásában (például a MUT-ban, akadémiai tudományos bizottságokban stb.). Ha szólt, arra mindig érdemes volt, sőt oda kellett figyelni, mert amit mondott, az agresszivitás nélkül volt szuggesztív, tartalmában és fogalmazásában logikusan szerkesztett összefüggésekkel, szép, tiszta magyar nyelven. Ma úgy mondanám: úgy éreztük, Gábor agyában egy kis elektronikus szövegszerkesztő működik, melynek képernyőjéről olvassa le az elmondásra szánt szöveget. A mellébeszélés tőle teljesen idegen volt, és amikor beszélt, az volt a benyomásunk, hogy valamelyik dolgozatát olvassuk.

1918 szeptemberében beírátták a Horánszky utcai Vörösmarty Mihály főreáliskolába, 1926-ban ott érettségizett. 1926-ban egy évet a karlsruhei Technische Hochschulén végzett.

Hütl professzor tanácsára – akinek az volt megalapozott véleménye, hogy a budapesti egyetem magasabb színvonalú – a második, harmadik és negyedik évet már a Budapesti Műegyetemen végezte.

Diplomatervét Kotsis Iván professzornál készítette. Építési diplomáját 1930 decemberében nyerte el.

Műegyetemi évei során került kapcsolatba a modern építészettel. Volt egy építészhallgatói kiállítás, amelyen két modern, Le Corbusier-féle terv szerepelt. Az egyik Molnár Farkasé volt, aki akkor jött haza a Bauhasból, a másik pedig Rácz Györgyé. (Nota bene! A Műegyetemen akkor ezt még megütközés fogadta.) Rácz György akkor már fiatal tagja volt a CIRPAC-nak (Comité International pour la Réalisation des Problèmes d'Architectures Contemporaine) és a CIAM (Congres Internationaux d'Architecture Modern) magyarországi szekciójának. 1931 nyarán Németországba utazott, hogy részt vegyen a CIAM az évi berlini konferenciáján. Itt személyesen megismerkedett a CIAM vezetőivel, Le Corbusier-val, Walter Gropiusszal (akihez nagyon közelinek érezte magát), Ernst Mayjal, Victor Bourgeois-val (kinek ajánlására egy évre belépett Joseph Moutschen belga építész liègei irodájába). Liège-ből hazatérve, kint készített vázlatterve alapján megbízást kap egy budapesti bérház tervezésére.

A Bauhaus-elv fegyelmezettsége és részletekig kidolgozott ésszerűsége jó benyomást vált ki benne. Bizonyos fokig ez is befolyásolta a modern építészet kritikai megközelítésében. Tévesnek ítélte azt a nézetet, amely a modern építészetnek tulajdonította azt a véleményt, miszerint a funkció alakítja ki a formát. Preisich Gábor inkább azt vallja: a forma ne legyen ellentétes a funkcióval! Szerinte ez tulajdonképpen a modern építészet alapelve.

1932-től megszakítás nélkül idehaza dolgozik. Harminchat épület (lakóház, középület) tervezésében vesz részt, jórészt társtervezővel vagy tervezőközösségben. 1936: Megnősül, felesége Lichter Rut. 1940: Döntő fordulat

életében. Megismerkedik Harrer Ferencsel, illetve az ő irányításával készült Budapest-fejlesztési tervvel. Ez felkelti érdeklődését a városrendezési kérdések iránt.

Az ostrom idején házak pincéjében bujkál, elhatározza, ha életben marad, minden energiáját Budapest újjáépítésének segítésére fordítja.

1945–75 (nyugdíjazásáig): a felszabadulás után azonnal bekapcsolódik az újjáépítés munkáiba. Tervezeteket készít a helyreállítások megszervezésére, a város fejlesztésére. 1945 nyarán a Fővárosi Közmunkák Tanácsa (FKT) alkalmazásába lép, Budapest általános rendezési tervén dolgozik. (Ez a feladat további szakmai működésének gerince marad 1975-ig, miközben tervező építészeti tevékenységét is folytatja.) 1948-ban, miután az FKT-t mint feudális örökséget sajnos megszüntették, a Perényi Imre vezetésével megalakuló első állami tervező szervezet (Építéstudományi Központ, majd Építéstudományi és Tervező Intézet, majd MATI) kötelékébe lép. Az Intézet területrendezési osztályán folytatja az Általános Rendezési Terv (ÁRT) készítését, illetve annak irányítását. 1949-ben a főváros tervezőintézetének, a FŐTI-nek (a későbbi BUVÁTI) megszervezésével bízzák meg, és az intézet igazgatójává nevezik ki. 1950 elejétől a Fővárosi Tanács Városrendezési Főosztályának vezetésére kap megbízást. (A megbízatások gyakori változtatása az akkori káderpolitikának szerves tartozéka volt.) 1955-ig főépítészeti megbízással a főváros városrendezési apparátusát vezeti, egyidejűleg közvetlenül irányítja az (ÁRT) BUVÁTI-ban folyó munkáit. Az ÁRT politikai, kormányzati jóváhagyása körüli huzavona, a romló politikai légkör és nem utolsósorban a természetétől idegen adminisztratív munka idegileg súlyosan megrendíti. Orvosi tanácsra a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága hozzájárulásával visszatérhet a BUVÁTI-ba. Az intézet főépítésze, majd városrendezési irodájának vezetője. E feladról 1972-ben lemond, és műszaki gazdasági tanácsadóként irányítja a *Budapesti agglomeráció területrendezési terve* munkáit. Munkásságának döntő szerepe volt abban, hogy a Minisztertanács 1960-ban(majd 1971-ben) jóváhagyta Budapest és környéke általános rendezési tervét.

A harminc év (1945–75) sikereit tudományos elemző munkája alapozta meg. Erről tanúskodik két disszertációja, 20, részben társszerzőkkel közösen írt könyve, 214 figyelemre méltó publikációja. Közülük kiemelném a *Budapest építészete a két világháború között* című munkáját (Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények, 1967, 3–4, 461–524), melyben kemény kritikai elemzést ad a korabeli konzervativizmusról, mert az nem volt hajlandó tudomást venni sem a Bauhausról, sem a CIAM-ról, sem a modern építészetről.

Nyolcvanöt éves korában, 1994-ben megbízást kapott Budapest Főpolgármesteri Hivatalától a *Budapest városépítésének története* 1945-től 1990-ig terjedő időszakot felölelő IV. kötetének megírására. Alkotó életének utolsó

nagy művét a vállalt három év alatt elkészítette. A könyvhöz 1997 novemberében írt előszó ezzel zárul: „Megírása – úgy vélem – szakmai tevékenységem betetőzése volt. Úgy érezhetem ezzel – Illyés Gyula szavaival – »elvégeztem, mit kaptam vala részül.«” Tehetségével, tudásával jól sáfárkodott.

A most már négykötetes *Budapest városépítésének története* három évszázad szakterületi történelme. A kötetek keletkezéséről Preisich Gábor így ír: „E munkák megírására annak idején úgy került sor, hogy aktív várostervezőként, »Budapest általános rendezési terve« készítésének irányítójaként hiányát éreztem a budapesti városépítés történetét feldolgozó munkának. Abból a meggyőződésből indultam ki, hogy a város jövőjével foglalkozáshoz a város múltjának megismerése elengedhetetlen. A könyveket hivatalos elfoglaltságom mellett eleinte mintegy »hályogkovácsként« írtam, hiszen történeti tanulmányokkal azelőtt sohasem foglalkoztam. Belemerültem a források tanulmányozásába, igyekeztem a sokrétű szakirodalomból a lényegyet kihámozni, az összefüggéseket megismerni.” Az első három kötet Budapest városépítés-történetének egyik alapidokumentuma lett, az e szakmával foglalkozók számára nélkülözhetetlen segédeszköz, az építészhallgatók számára tananyag. Bizonyára ilyen szerepet fog betölteni a most megjelenő negyedik kötet is.

Utolsó művének első oldalán olvasható:

*Ajánlom feleségemnek,
63 év óta hűséges élettársamnak,
akinek szeretete, hozzáállása,
türelme nélkül ez a könyv se kerülhetett volna megírásra.*

A IV. kötet megírását követő hónapokban fokozatosan és visszafordíthatatlanul romló egészségi állapotában is részt vett mindenben, ha magából adni tudott valamit. Élete utolsó óráiban pontosan érzekelte a vég közeledtét, elbúcsúzott szereteteitől, és 1998. április 20-ának kora hajnalán csöndben távozott körükből. Halálát békésen fogadta, olyan igaz emberként, aki sohasem tért el meggyőződésétől, és akinek életét a szeretett család – felesége, Rut, három leány, Anikó, Katalin, Júlia – melege vette körül, amelyben hét unokája és dédunokái is felcseperedtek.

Életútja híven tükrözi nagyszerű emberi tulajdonságait, tervező-szervező-kutató képességét, óriási tárgyi ismeretanyagát, a napi politikától mentes objektivitását és mindezt átszövő humán műveltségét. Beszélt és írt nyelvének minden mondata tisztán és tömören hagyta el ajkát, tollát és tájékoztatott az ügyet szolgáló nemes gondolatairól. Major Máté, az építészet kultúrtörténetének kiemelkedő művelője, felmentve magát Preisich Gábor gazdag munkássága részletes elemzése és méltatása alól, őt hetvenötödik születésnapján e szavakkal köszöntötte: „...lehetetlen el nem ámulni e pályafutás és e produkció sokrétűségén és gazdagságán. Mert bámulni való

mindenekfelett az a tény, hogy Preisich Gábor, aki pályájának kezdetén meggyőződéssel és fiatalos lelkesedéssel csatlakozott az új építészet mozgalmaához, alapító tagja lett a CIAM (CIRPAC)-csoportnak, propagálója az építészet természetes és szükséges megújulását hozó rugalmas elveknek és módszereknek – figyelembe véve a folytonos mozgás, változás, fejlődés követelményeit –, kitartott mellettük (még az 1951. évi nevezetes építészeti vitában is), s nem hódolt be, még csak nem is engedett semmiféle építészeti megalkuvásnak, divatnak. S ezt a magatartását pályája minden pozíciójában megőrizte, minden produkciójában érvényesítette, és érvényesíti ma is. Ha olykor hibázott, tévedett is, a nagy pozitívumok mellett kis negatívumai elenyésztek: bárcsak mindnyájan ennyi aktívummal s ily kevés passzívummal állíthatnánk fel – amikor kell – életünk mérlegét.”

A '60-as évektől kezdve hazai és nemzetközi ismertsége és elismertsége mind nagyobb körre terjed ki. 1962: Ybl-díj, 1969: a Főváros Pro Urbe aranyérme, címzetes egyetemi tanár, 1975: Herder-díj, 1977: Hild János-emlékérem, a Német Városrendezési és Regionális Tervezési Akadémia levelező tagja, 1979: a Munka Érdemrend arany fokozata, 1986: Reitter Ferenc-díj, 1989: a Magyar Népköztársaság Zászlórendje, 1990: az MTA levelező tagja, 1991: az MTA rendes tagja, 1992: Budapest díszpolgára, 1994: a Köztársasági Érdemrend aranykeresztje.

Három kiegészítés:

1. Preisich Gáborról Bojár Iván András szerkesztésében életút tanulmány készült az *Architektúra – vallomások* sorozat számára, építve részben Gabi szakírói és emlékirat-hagyatékára, részben Bojtár Iván András 1997 nyarán megkezdett interjúsorozatára. A nyers kéziratot Gabi még átnézte, de a vég-ső változat közös elkészítéséhez már nem volt ereje. Ami 1998. november 20-án megjelent, önmagában is óriási érték. Nagyon jó lenne, ha a változatos, színes és kiművelt írói kvalitással megfogalmazott kézirat tömeg teljes kiadása is megvalósulna.

2. A Magyar Építészakamara '98-as évkönyvében Preisich Gábor emlékére készült rövid megemlékezésben megjelenik egy nagyon érdekes beszélgetés, melyben Gabi a rá jellemző határozottsággal válaszol a feltett kérdésekre, és nem hagy kétséget véleménye megalapozottságát illetően. A beszélgetésre 1985. szeptember 12-én került sor. A beszélgetést itt nem ismertetem, az az idézett helyen elolvasható. Ellenben szó szerint idézem a beszélgetés előzményeit.

„Az 1980-as években Bódy Gábor filmrendező elhatározta, hogy filmet készít Molnár Farkasról. A film előkészületei során a modern építészetet, a Bauhaust és annak magyarországi hatásait tanulmányozta. E célból felkereste a modern építészet kezdetén alkotó, még élő építészeket, hogy megismerje gondolkodásukat, a modern építészet és az akkori társadalom egymásra gyakorolt hatását.

Bódy Gábor így 1985 decemberében felkereste Preisich Gábor építészt, aki egyike volt azon keveseknek, akiknek még személyes élményei voltak a Bauhaus, illetve a modern építészet eszméjének kialakulásáról Magyarországon. Bódy Gábor a beszélgetésről videófelvételt készített, de tragikusan korai halála megghiúsította a film elkészültét.”

3. Ismeretségünk Preisich Gáborral a '40-es évek végén keletkezett. Én (Sz. J.) a Műegyetemen 1943-ban szereztem mérnöki oklevelet, és még az év őszén behívtak katonai szolgálatra. Szovjet hadifogságból 1947 őszén érkeztem haza. Szerencsémre elég gyorsan alkalmazást nyertem egy tervező-szervező vállalatnál, melynek keretében közvetlen főnökömmel, Bartos Istvánnal és Rózsa Mihállyal más, kisebb tervezési munkák mellett a romos Palatinus-épülettömb Belügyminisztériummá alakításának szerkezeti tervezése volt a feladatunk. Akkor ismerkedtem meg azokkal a kiváló és elismert tervezőkkel, akik az épület építészeti kialakításával foglalkoztak: Benkhard Ágostonnal, Gádos Lajossal, Gábor Lászlóval, Preisich Gáborral és Rudnai Gyulával. Évtizedeken át velük mindig volt valamiféle kapcsolatunk. Gabival és feleségével, Ruttal szoros baráti kapcsolatunk a '80-as évek elején alakult ki.

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Tamássy Lajos

RAPCSÁK ANDRÁS

(1914–1993)

Elhangzott: 2000. május 17.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

RAPCSÁK ANDRÁS

(1914–1993)

Rapcsák András 1914. december 12-én született Hódmezővásárhelyen. Édesapja ekkor katona volt. A háború alatt orosz hadifogságba esett, ahonnan csak későn, hosszú utat megtéve tudott hazatérni. Fiát csak a háború után láthatta meg. Rapcsák András elemi és középiskoláit szülővárosában végezte. Egyetemi tanulmányait 1933-ban kezdte meg a szegedi Ferencz József Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának matematika–fizika szakos hallgatójaként. Elsőéves korától tagja volt a nagy hírű Eötvös Collegium szegedi tagozatának. Mint ismeretes, ez a Collegium a legtehetségesebb hallgatókat gyűjtötte össze az egyetem minden karáról és szakjáról. Kitűnő, minden tag által szabadon hozzáférhető könyvtárral rendelkezett. Kollégiumi tanárok (tutorok) segítettek és irányították a fiatalok egyetemi és kollégiumi tanulmányait. A különböző tudományágak és a művészetek ifjú képviselőinek egyidejű jelenléte a kis létszámú, többségében bentlakó tagság körében igen nyílt légkört, sok irányú nyitottságot és érdeklődést eredményezett. A tudásnak, a tudománynak meghatározó tekintélye volt a tagság előtt. A Collegium célja nem volt kifejezetten tudósképzés, de a lehető legjobb indíttatást adta a tudományos pályára. Soraiból igen sok kutató és számos kiemelkedő tudós került ki. A kollégiumi tagság számottevő segítséget jelentett az ifjú Rapcsák András nem minden gond nélküli anyagi helyzetében is.

Az egyetemen kiváló matematikai képzést kapott. Az analízist és a geometriát kedvelte a legjobban. Haar Alfrédot, Kerékjártó Bélát, Riesz Frigyeszt és Szőkefalvi-Nagy Gyulát hallgatta, az Eötvös Collegiumban pedig Kalmár László volt a tanára. Olyan professzori gárda, amely a világ bármelyik egyetemének tanári karával kiállta volna a versenyt. Lábának egyetemi hallgató

korában kezdődött és egész életét végigkísérő betegsége miatt a tanári oklevelet csak 1942-ben tudta megszerezni.

Rövid rozsnyói tanárság után, aminek idejére esik házasságkötése is, a háború vége felé a jó hírű debreceni Református Főgimnázium tanári állását pályázta meg, amit több, más irányú támogatottsággal rendelkező pályázó előtt nyert el. Debreceni kinevezése után felvette a kapcsolatot az egyetemen Varga Ottóval, aki nem sokkal ezelőtt a Finsler-geometria kimagasló mestere, a prágai német egyetemnek egy koncentrációs táborban tragikus véget ért professzora, L. Berwald mellől, Prágából került Debrecenbe. Mellette és vele kezdte meg tudományos munkáját, ami Finsler-geometriai vizsgálatokat jelentett.

A továbbiakban tudományos munkáját és annak eredményeit szeretném vázolni. Ehhez kíváncsok egy pár szót szólni a Finsler-geometria lényegéről. – Az 1800-as évek első felében Bolyai János (valamint Lobacsevszkij és Gauss) megalkották a hiperbolikus geometriát, az első geometriát, mely különbözik az addig ismerttől, amit ma megkülönböztetésül euklideszinek nevezünk. Ez új horizontokat nyitott. Geometriai szemléletünket olyan mértékben változtatta meg, mint világgépünket a geocentrikus felcserélése a heliocentrikussal. Ez forradalmi tett volt. Megmutatta, hogy többféle geometria is lehetséges (Bolyai: „...a semmiből egy új, más világot teremtettem”). A megoldás nyitja, hogy az egyenes nem a ceruza nyoma a vonalzó mellett, még csak nem is egy lineáris függvény grafikonja vagy egy lineáris egyenletet kielégítő pontthalmaz, hanem az, ami az axiómáknak eleget tesz; és ez különböző párhuzamossági axiómák mellett különböző eredményt (geometriákat) ad. Ez megnyitotta az utat és a lehetőséget az utána született minden más geometria, így a Finsler-geometria előtt is. Gauss nagyjából ugyanebben az időben alapozta meg a differenciálgeometriát a háromdimenziós E^3 euklideszi tér görbéinek és felületeinek tanulmányozásával. Az x^i $i = 1, 2, 3$ Descartes-koordinátákkal ellátott E^3 euklideszi tér $C: x^i = x^i(t)$ $a \leq t \leq b$ görbéjének ívhossza

$$s = \int_a^b \sqrt{\sum_{i,k=1}^3 \delta_{ik} \dot{x}^i \dot{x}^k} dt. \quad (1)$$

Ha az $x^i = x^i(u^1, u^2, u^3) \equiv x^i(u)$ transzformációival az (u) görbe vonalú koordinátákra térünk át, akkor ebben a koordináta-rendszerben az $u^r(t) = u^r(x(t))$ formában reprezentált C görbe ívhossza az

$$s = \int_a^b \sqrt{\sum_{r,s=1}^3 g_{rs}(u(t)) \dot{u}^r \dot{u}^s} dt \quad (2)$$

formában adódik, ahol g_{rs} a

$$g_{rs}(u) = \sum_{i,k=1}^3 \frac{\partial x^i}{\partial u^r} \frac{\partial x^k}{\partial u^s} \delta_{ik} \quad (3)$$

összefüggés szerint az $x^i = x^i(u)$ transzformáció által van meghatározva. Riemann egyszerű, de zseniális ötlete az volt, hogy adjunk meg lényegében tetszőleges differenciálható $g_{rs}(u)$ függvényeket, és értelmezzük az $u^i(t)$ görbe ívhosszát a (2) integrállal. Így egy új ívhosszmérést, egy új geometriát, a g_{rs} által meghatározott $V^3(g)$ -vel jelölt, úgynevezett Riemann-geometriát kapjuk. Bolyai az euklideszi geometria axiómáinak megváltoztatásával, Riemann pedig az ívhossz analitikus kifejezésének általánosításával jutott új geometriához. Bolyai általánosítása axiomatikus, Riemanné analitikus. A Riemann-tér valóban általánosítása az euklideszi térnek. A $g_{rs}(u)$ ugyanis csak akkor származik egy (x) Descartes-féle koordináta-rendszerből, ha (3) adott $g_{rs}(u)$ mellett az ismeretlen $x^i(u)$ -ra megoldható. Ilyen szempontból (3) egy elsőrendű parciális differenciálegyenlet-rendszer, ami általában nem oldható meg. Éppen azt a kifejezést nevezzük a Riemann-tér R görbületi tenzorának, aminek eltűnése a megoldhatóságot biztosítja. Riemann ezen gondolatait először habilitációs előadásában az idős Gauss jelenlétében ismertette, de az csak jóval később jelent meg írásban. Az ívhosszmérés (1), illetve (2) formájú definíciója geometriailag azt jelenti, hogy az E^2 -ben egy $p_0(x_0^1, x_0^2)$ ponthoz $\rho = ds$ távolságra levő $x_0^i + dx^i$ Descartes-koordinátájú pontok a $\rho^2 = \sum_i (dx^i)^2$ $i = 1, 2$ kör egyenletét, míg egy V^2 -ben a $\rho^2 = g_{ik}(u_0) du^i du^k$ ellipszis egyenletét elégítik ki (mely ellipszisek általában semmilyen koordináta-rendszerben sem tehetők egyszerre körökké). Így a Riemann-geometria megadása szemléletesen az $[u^1, u^2]$ sík ellipszisekkel való ellátásával (telehintésével) egyenértékű (minden ponthoz egy ellipszis).

(2) integrandusa \dot{u}^q -ban egy igen speciális elsőfokú homogén függvény. Ha ezt az integrandust egy \dot{u}^q -ban tetszőleges elsőfokú homogén $L(u, \dot{u}) \geq 0$ függvénnyel helyettesítjük, és az $u^i(t)$ által adott C görbe ívhosszát az

$$s = \int_a^b \mathcal{L}(u(t), \dot{u}(t)) dt$$

integrállal értelmezzük, akkor egy még általánosabb geometriához jutunk. Ez a Finsler-geometria, és a tér az F^2 Finsler-tér. Az előző geometriai szemléltetéssel ez azt jelenti, hogy a kör, illetve ellipszis szerepét most az $I(u)_0$ -val jelölt $1 = \mathcal{L}(u_0, du)$ induktrix görbe veszi át. Ettől megkövetelik még a konvexitást is. A konvexitás a háromszög-egyenlőtlenséggel, \mathcal{L} homogenitása pedig azzal egyenértékű, hogy az ívhossz független a görbe parametrizációjától. Mind a kettő igen természetes követelmény. Így azt mondhatjuk, hogy a Finsler-geometria ilyen követelmények mellett a görbeívhosszra épített legáltalánosabb geometria. A dimenziószám növelése

az elmondottakon lényegében nem változtat. Ezek a gondolatok tulajdonképpen B. Riemannra mennek vissza. A Finsler-geometria kiépítése azonban csak 1920 után kezdődött el. Ebben L. Berwaldé a legnagyobb érdem. Az ő tanítványa volt Varga Ottó, akinek munkatársaként kapcsolódott be a kutatásba Rapcsák András.

Rapcsák András a Minkowski-tér hiperfelületeinek és az azokon fekvő görbéknek a tanulmányozásával kezdte tudományos munkásságát. Az n -dimenziós X^n koordinátatér feletti \mathcal{M}^n Minkowski-tér az $F^n = (X^n, \mathcal{L})$ Finsler-tér azon speciális esete, amikor egy megfelelő (adaptált) koordináta-rendszerben az $\mathcal{L}(x, y), x \in X^n, y \in T_x X^n$ alapfüggvény független az x^i helykoordinátáktól, szemléletesebben: amikor az induktrixfelületek egymás párhuzamos eltoltjai. Ahogyan az E^n euklideszi tér a tér bármely m dimenziós \mathcal{M}^m felületének a segítségével egy $V^m = (M, g)$ Riemann-teret indukál, ugyanúgy egy \mathcal{M}^n az $\mathcal{M}^m \subset X^n$ -et egy F^m Finsler-térre teszi, sőt ez a kapcsolat még szemléletesebb, mint az E^n és V^m közötti. Az \mathcal{M}^n felületelméletének a vizsgálata azért is fontos, mert mindmáig érdekes és csak részben tisztázott a fordított kérdés, hogy mely F^m Finsler-terek, és hogyan állíthatók elő egy \mathcal{M}^n ($m < n$) felületeként (F^m mikor ágyazható be egy \mathcal{M}^n -be). Rapcsák András az \mathcal{M}^n hiperfelületén levő C görbe esetén általánosított Darboux-formulákat vezetett be. Ezekből több érdekes következményre jutott. Eredményeit össze tudta hasonlítani és párhuzamba tudta állítani a Riemann-geometria analóg eseteivel.

Több munkájában foglalkozott egy tér differenciál-invariánsainak teljes rendszerével. Ehhez az út a normál koordinátákon át vezet. – A geometriai problémák geometriai fogalmakra, objektumokra és a köztük fennálló kapcsolatokra vonatkoznak. Ezeket vagy direkt, konstruktív úton, vagy koordináták segítségével tudjuk vizsgálni. A differenciálgeometria majdnem mindig az utóbbi utat követi (analitikus geometria). A koordináta-rendszer szerencsés megválasztása a probléma tárgyalását jelentősen megkönnyítheti, egyszerűsítheti. Pl. az E^n egy hipersíkjának az egyenlete Descartes-koordináta-rendszerben egyetlen lineáris egyenlet, de más, görbe vonalú koordináta-rendszerben igen bonyolult is lehet. Descartes-koordináta-rendszer már a Riemann-geometriában sem létezik, de vannak olyan koordináta-rendszerek, amelyekben sok probléma egyszerűsödik. Ilyen a Riemann-geometria normál koordináta-rendszere. Ebben az origótól kiinduló geodetikusok (két pont közötti legrövidebb ívhosszú görbék) egyenlete $x^i = \xi^i s$, ahol s az ívhossz, ξ^i pedig az irányvektor. A Finsler-geometria, amelynek a Riemann-geometria csak egy speciális esete, lényegesen összetettebb. É. Carkan nevezetes Finsler-geometriai munkája óta (*Les espaces de Finsler*, 1934) az F^n alapsokasága majdnem mindig vonalelem-tér, ami pont és irányból álló (x, v) párok összessége. Ennek oka a következő: Minden differenciálgeometriának

az ívhosszmérés melletti másik alapfogalma a vektorok párhuzamossága. Két szomszédos x_1 és x_2 pont vektorai között ezt egy az érintő terek közötti $\varphi: T_{x_1} X^n \rightarrow T_{x_2} X^n$ leképezéssel definiáljuk. Ez a párhuzamossági fogalom akkor lesz igazán jól használható, ha φ lineáris, és a vektorok hosszát megőrzi, azaz metrikus, ami azzal egyenértékű, hogy induktrixot induktrixba visz át: $\varphi(I(x_1)) = I(x_2)$. Ez egy Finsler-térben általában nem teljesíthető. A metrikusságot Cartan úgy tudta elérni, hogy a vektorokat vonalelemekben értelmezte: $\xi^i(u, \nu)$, és a hosszukat az $I(x)$ induktrixot a ν irányában másodrendben oszkuáló ellipszoid segítségével mérte. Innentől a Finsler-geometria majdnem minden objektuma vonalelemben van értelmezve. Ezt a vonalelem-teret egy (x_0, ν_0) környezetében azonban az x_0 -ból kiinduló geodetikusok érintővektoraikkal kiegészítve sem fedik le, így a normál koordináták értelmezésére nem alkalmasak. Erre a célra Rapcsák András a Varga Ottótól származó kvázigeodetikusokat alkalmazta. Az (x_0, ν_0) vonalelemhez és a ξ_0^i irányhoz tartozó azon $x^i = x^i(s)$ (s = ívhossz) görbét nevezzük kvázigeodetikusnak, melynek érintője x_0 -ban ξ_0 , és amely mentén ν_0 párhuzamos eltolásából keletkező $\nu(s)$ olyan tulajdonságú, hogy az $(x(s), \nu(s))$ vonalelemmező mentén $\frac{dx^i}{ds}$ párhuzamos vektormező. Ezek alkalmasak egy normálkoordináta-rendszer bevezetésére. Rapcsák András megmutatta, hogy ezek a normálkoordináták ugyanazzal a tulajdonsággal jellemezhetők, mint amivel H. Ruse a Riemann-tér normálkoordinátáit jellemezte 1931-ben, majd segítségükkel felírta a Finsler-geometriai tenzorok invariáns (azaz egy tőlünk független, a geometriailag meghatározott normálkoordináta-rendszerben vett) Taylor-sorát.

Normálkoordinátákat korábban már mások is alkalmaztak, így H. Ruse, T. Y. Taylor, O. Veblen és Varga Ottó is. Az előzők a normálkoordináták segítségével az affinösszefüggő pontterek és a Riemann-terek, míg Varga Ottó az affinösszefüggő vonalelemterek és a Finsler-terek teljes differenciál-invariáns rendszerét tudta leírni. – A geometriában használt koordináta-rendszerek csak a vizsgálat eszközei. A geometriai tételelemek a koordináta-rendszerrel szemben változatlanoknak, invariánsoknak kell lenni. A tenzorrelációk ilyenek. De részben nem minden geometriai objektum tenzor, részben nem szükséges minden invariánst felkutatnunk. A teljes invariáns rendszer olyan (minél szűkebb) rendszer, melyből elemei függvényeiként már a tér minden invariánsa kifejezhető. Így ezek ismerete már a teljes geometriát meghatározza. Ez F. Klein erlangeni programjának az analógiája a differenciálgeometriai terekre vonatkozóan. Ez adja a differenciainvariánsok teljes rendszerének jelentőségét és meghatározásuknak fontosságát. Rapcsák András a normálkoordináták segítségével a reguláris Cartan-terek egy teljes invariáns-rendszerét határozta meg. Az É. Cartantól származó és róla elnevezett terek szerkezetüket tekintve igen hasonlóak a Finsler-terekhez. Amíg a Finsler-

térben egy ξ vektor egy (x, ν) vonalelemben van értelmezve, addig a Cartan-térben a ξ vektor egy (x, u) hiper-felületelemben van értelmezve, azaz támaszeleme egy x pont és egy rajta átmenő $n-1$ dimenziós u lineáris alakzat. Az alapfüggvény $\mathcal{L}(x, u)$ alakú.

A kvázigeodetikusokra, a normál koordinátákra és a differenciálinvariánssok teljes rendszerére vonatkozó kutatási eredményeit újabb területeken is tudta kamatoztatni. Az E^n -ben a legrövidebb ívhosszú görbe, az egyenes, egyúttal autoparallel is, azaz érintői párhuzamosan eltoltak. Ez ugyanígy van a Riemann-, illetve a Finsler-térben is a metrika által meghatározott párhuzamosságra (konnexióra) vonatkozólag. Ezen az alapon a metrika nélküli, csupán párhuzamossági struktúrával ellátott pont-, illetve vonalelem-terekben, azaz a V^n , illetve F^n nem metrikus, csupán affin elméletében is gyakran geodetikusoknak nevezzük az autoparallel görbéket. A geodetikusok egy közös másodrendű differenciálegyenlet-rendszer megoldásai. Így minden pontból minden irányba pontosan egy geodetikus indul ki. Ezek egy $2n-2$ paraméteres görbesereget alkotnak. A vonalelem-térbeli kvázigeodetikusok serege azonban $3n-3$ paraméteres. Rapcsák András azt a kérdést vizsgálta, hogy egy vonalelem-térben adott $3n-3$ paraméteres görbesereghez, úgynevezett pályatérhez megadható-e konnexió úgy, hogy a pályák, azaz az $(x(t), \nu(t))$ sereggörbék kvázigeodetikusok legyenek, tehát hogy az $(x(t), \nu(t))$ pálya mentén az $\dot{x}(t)$ vektormező párhuzamosnak adódjék. Rapcsák András megkonstruálta ezt a konnexiót. Ez összetettebb a Finsler-konnexiónál. Kiszámította a konnexió torzió- és görbületi tenzorait, és leírta ekvivalencia-problémájuk eldöntésének a módját. Az ekvivalenciaprobléma azt a kérdést veti fel, hogy két azonos típusú differenciálgeometriai tér csak abban különbözik-e egymástól, hogy különböző koordináta-rendszerekben vannak megadva (mely esetben formailag még lényegesen különbözhetnek), vagy geometriájukat tekintve is különböznek egymástól. Ebben szerepet játszanak a tér differenciálinvariánsai is.

Ezek után a Finsler-geometria síkjai kerültek Rapcsák András figyelmének előterébe. Mind az egyenes, mind a sík az E^n egyik legfontosabb alapfogalma. Egy V^n -ben vagy F^n -ben az egyenes fogalmát a geodetikus veszi át. A sík fogalma nem ilyen egyértelmű, különösen a Finsler-féle vonalelem-terekben. Rapcsák András síknak egy hiperfelület pontjaiból és azok érintőiből álló vonalelemek H sokaságát tekintette, ha (I) H minden, az indukált metrika szerint vett geodetikusa egyúttal térgeodetikus is (totálgeodetikus felület); vagy ha (II) ugyanez a kvázigeodetikusokra igaz; vagy ha (III) H normálvektorai párhuzamos mezőt alkotnak H mentén. Az E^n síkjai mind ezen tulajdonságokkal rendelkeznek, egy F^n -ben azonban ezek különböző tulajdonságok, így háromféle síkfogalomhoz jutunk. De ezen túlmenően ezek a síkok általában nem is léteznek korlátlanul. Riemann-térre vonatko-

zóan F. Schur tétele azt mondja ki, hogy a totálgeodetikusok akkor és csak akkor léteznek korlátlanul (minden ponton és síkálláson át), ha a tér konstans görbületű. Rapcsák András ennek a nevezetes tételnek a Finslertér-beli megfelelőjét fogalmazta meg és bizonyította be. Kimutatta, hogy I. típusú síkok az olyan és csak az olyan Finsler-terekben léteznek korlátlanul, melyek sík-projektívek és skalárgörbületűek. A sík-projektivitás azt jelenti, hogy egy megfelelő koordináta-rendszerben minden geodetikus lineáris egyenlettel írható le, azaz a tér leképezhető az E^n -re úgy, hogy minden geodetikus képe egyenes lesz. A II. típusú síkok korlátlan létezésének a feltétele a sík-projektivitás és egy tenzorreláció, míg a III-as típusú az, hogy H konstans görbületű Riemann-térre váljék. M. Wegener és E. T. Davies Rapcsákot megelőzően egy IV. típusú síkfogalommal dolgoztak, ami abban különbözik a III-as típusú síktól, hogy minden a normálvektor vonalelemében van tekintve, és így H maga pontsokaság (nem vonalelem-sokaság, mint III-ban). Wegener egy elegendő tenzori feltételt talált a IV. típusú síkok korlátlan létezésére. Rapcsák megmutatta, hogy egy zéró projektív görbületű Finsler-térben akkor és csak akkor léteznek korlátlanul IV. típusú síkok, ha a tér konstans görbületű, ami Wegener eredményének egy messzemenő élesítése. Arra is feltételt adott, hogy egy ilyen síkon indukált metrika mikor lesz Riemann-, illetve euklideszi metrika.

Vonalelemterekben a geodetikusok egy $2n-2$, a kvázigeodetikusok egy $3n-3$ paraméteres sereget képeznek. Igen fontos kérdés, hogy ha adva van egy ilyen paraméterszámú görbesereg (ekkor a teret pályatérnek, a görbéket pályáknak nevezik), azt mikor lehet olyan metrikával, illetve párhuzamossági struktúrával ellátni, hogy a pályák geodetikusok, illetve kvázigeodetikusok legyenek. Ezeket a kérdéseket pontterekben sokan vizsgálták, különösen az amerikai J. Douglas. Rapcsák András munkásságának legkiemelkedőbb eredményei a vonalelemterekben értelmezett síkok tulajdonságának már tárgyalt felderítése mellett éppen ezeknek és a hozzájuk csatlakozó kérdéseknek a megválaszolására vonatkoznak. A pályasereg differenciálegyenlet-rendszeréből kiindulva megkonstruálta a pályasereg által a vonalelemterben indukált párhuzamossági struktúrát (affin összefüggést), kidolgozta ezek görbület- és torzió-elméletét, meghatározta a tér teljes differenciálinvariáns rendszerét, ami egyúttal a pályaterek ekvivalenciaproblémáját is megoldja.

Két Riemann-tér vagy két affin-összefüggő ponttér általában nem képezhető le egymásra pályatartóan (úgy, hogy pályát alkotó pontok képei a képtérben is pályát képezzenek). Fontos kérdés, hogy ilyen leképezés milyen terek között lehetséges. Az ilyen terek között szoros kapcsolat létezik. Ha egy pályatartó leképezés esetén a képtérben új koordinátákat vezetünk be, úgy, hogy a képpontoknak ugyanazok legyenek a koordinátái, mint az őspontoknak (ami mindig megtehető), akkor a kérdés úgy alakul: hogyan lehet a

konnexiót úgy változtatni (deformálni), hogy a pályák ugyanazok maradjanak? Rapcsák András vizsgálatai természetesen vezettek a vonalelemek ilyen kérdéseihez. A kérdést a Weyl- és a Douglas-tenzorok segítségével tudta megválaszolni. Egyik legszebb eredménye arra ad igen elegáns és tetszetősen egyszerű formájú választ, hogy egy $\mathcal{L}(x, y)$ alapfüggvényű F^n Finsler-tér geodetikusan milyen $\bar{\mathcal{L}}(x, y)$ alapfüggvényű \bar{F}^n Finsler-tér geodetikusaival esnek össze. A kérdés már L. Berwaldot is foglalkoztatta. Az ő válasza is igen egyszerű, de nem tartalmazta (legalábbis explicit formában nem) az illető Finsler-tereket meghatározó \mathcal{L} és $\bar{\mathcal{L}}$ alapfüggvényeket. Rapcsák eredménye azt mondja, hogy az F^n -nek és \bar{F}^n -nek pontosan akkor közösek a geodetikusai, ha

$$\bar{\mathcal{L}}_{|i} - \frac{\partial \bar{\mathcal{L}}_s}{\partial \nu^i} \nu^s = 0.$$

Ez az eredmény csak látszólag független az L -től, mert az $I_{|i}$ operátor az L által meghatározott F^n -beli Berwald-féle kovariáns deriválást jelenti.

A kérdésnek még több fontos változata is van. Az egyik: Egy P^n affin-összefüggő pályatér geodetikusai mikor esnek össze egy F^n Finsler-tér geodetikusaival? Azaz a P^n pályái mikor lesznek az $\int_a^b \mathcal{L}(x(t) \dot{x}(t)) dt$ extrémálisai? Ez a variációs számítás alapproblémájának a megfordítását jelenti. Ilyenkor nem azokat a görbéket keressük, melyek egy adott függvény integrálját teszik szélső értékűvé, hanem adott görbesereghez keresünk olyan függvényt, mely integráljának a görbék extrémálisai. Ez azon kérdés megválaszolását is jelenti, hogy egy adott konnexió (affin-összefüggés) mikor látható el vele kompatibilis metrikával (olyan metrikával, ahol a párhuzamos vektorok hossza változatlan). – A másik kérdés sem kevésbé érdekes. Egy Finsler-tér mikor képezhető le geodetikusan az euklideszi térre, egy F^n -nek mikor az egyenesek a geodetikusai (egy megfelelő koordináta-rendszerben)? David Hilbert, a 20. század elejének talán legkiemelkedőbb matematikusa, a matematikusok párizsi kongresszusán, 1900-ban 23 nevezetes problémát sorolt fel. A fenti kérdés Hilbert 4. problémájának a Finsler-geometriára vonatkoztatott, a teljes általánosságot jól megközelítő esete. Rapcsák András ezen bekezdés mindkét kérdését meg tudta válaszolni. Ezeket az eredményeket a japán M. Matsumoto, az utóbbi évtizedek vezető Finsler-geometere, a Finsler-geometria második átfogó monográfiájának a szerzője, a témakör legalapvetőbb eredményeinek tekinti.

Munkásságával lényegesen járult hozzá a vonalelemek lokális geometriájának a kiépítéséhez. A Riemann- és az affin-összefüggő geometria több alapvető fogalmának és összefüggésének a megfelelőjét vizsgálta a pontterekkel szemben lényegesen bonyolultabb metrikus és nem metrikus vonalelemekben. Ezekben számottevő sikereket ért el. Jelentős érdeme van

abban, hogy Magyarország Japán és Románia mellett a Finsler-geometriai kutatások egyik centruma lett. Igazi geométer volt. Mint differenciálgeométer természetesen analitikus eszközöket és apparátust használt. De munkáiban nemcsak a probléma, a kiindulópont volt mindig geometriai, hanem az eredményt is csak akkor találta kielégítőnek és értékesnek, ha az analitikus eredményt lényeges geometriai állításként lehetett interpretálni.

Az Egerben működő és ma Eszterházy Károlyról elnevezett Tanárképző Főiskolát 1949-ben tulajdonképpen Debrecenben alapították és állították fel, de rövid idő után, az egyházi iskolák államosítását követően Egerbe helyezték át. Rapcsák András ezen főiskola Matematika Tanszékének lett első vezetője. Ehhez a beosztáshoz megvolt mind az iskolai (közép- és általános iskolai) gyakorlata, mind a tudományos munka iránti elkötelezettsége. Ott a jó képességű és a tanítás iránt is elkötelezett tanárokból rövid idő alatt egy igen jó szellemű tanszékot hozott létre, és elkezdte munkatársainak bevezetését a kutatómunkába. Ennek a területe a geometriának az iskolai anyaggal érintkező része volt. Munkatársaival rendkívül jó kapcsolatot alakított ki. Távozása után egri tanszékének akkori, de később kinevezett tagjai is több évtizeden át rendszeresen felkeresték Debrecenben. Az elkezdett témákból többen doktoráltak nála Debrecenben. Egerben tulajdonképpen rövid időt töltött. 1952-ben a Debreceni Egyetemre nevezték ki intézeti tanárnak, ahol Varga Ottó mellett megkezdődött tudományos munkásságának leggyümölcsözőbb időszaka.

Tudományos munkájáról már adtunk egy rövid ismertetést. (Egy Merza Józseftől származó igen szép és alapos, ennél részletesebb ismertetés a Matematikai Lapok 1974. évi 25-ödik kötetében található.) Feltétlenül szólnunk kell azonban oktatómunkájáról is. Igen hasznos, ha valakinek az ehhez elengedhetetlenül szükséges magas szintű tudás mellett bizonyos pedagógiai adottságai és képességei is vannak. Ezek eredendően és bőven megvoltak benne. Tudta, mi az, amit hallgatói könnyen megértenek, és mi az, ami nehézséget okozhat nekik. Több kiváló hallgatóját indította el a matematikai kutatómunka útján. De világos, magas színvonalú és mégis jól követhető előadásaival hallgatóságának széles körében, olyanokban is, akik nem tudományos pályára készültek, tárgya iránti maradandó vonzalmat és az egyetemi anyagon túlmenő érdeklődést tudott ébreszteni. Nem volt szigorú oktató, de bizonyos tudást feltétlenül megkívánt. Jó kedélyű, megértő, segítőkész tanár volt. Hallgatóit mint embereket magával egyenrangúnak tekintette, akik ezután örömmel adták meg neki mint a tudományban előttük járó vezetőjüknek a természetes tiszteletet. Hallgatói kifejezetten szerették. Az egyetemi oktatás sikeréhez négy jegyzet írásával járult hozzá, de Gyarmathi Lászlóval az ipari technikumok számára is írt négy tankönyvet. Ezenkívül a Felsőoktatási Szemlében és másutt is jelentek meg oktatással kapcsolatos

cikkei. – Kiváló képessége volt az absztrakt geometriai eredmények könnyen érthető, népszerű formában való előadására. Többször tartott nagy sikerű ismeretterjesztő előadást, amire többen még ma is élénken emlékeznek.

Varga Ottó távozása után 1958-tól 1972-ig vezette a Debreceni Egyetem Geometriai Tanszékét. Emellett az '50-es évek közepétől szinte egyfolytában hosszú ideig töltött be különböző vezető beosztásokat az egyetemen. Volt dékánhelyettes, dékán, majd hat évig rektorhelyettes és hét évig az egyetem rektora. Ezen beosztása politikai okok miatt szűnt meg. Ezek a munkák és kötelezettségek figyelmének és energiájának kétségtelenül jelentős részét kötötték le. Nagy munkabírára volt szüksége ahhoz, hogy emellett az előzőekben már ismertetett számottevő tudományos eredményeket el tudja érni.

Nem hagyhatjuk említés nélkül nem mindennapi, rendkívüli egyéniséget, az oly sokakat megnyerő személyes varázsát. Ez nem az első pillanatban vált mindig nyilvánvalóvá, inkább huzamosabb együttműködés alatt mutatkozott meg. Bár fiatal kora óta viselte lábának meg nem szűnő betegségét, mégis derűs, jó kedélyű, kiegyensúlyozott egyéniség tudott maradni. Kellemes és megnyugtató volt vele dolgozni. Érezni lehetett segítő szándékát, emberszeretetét, a körülötte dolgozókra való odafigyelését. Az azonban, amivel a legtöbb embert lenyűgözte, az a lényegéből fakadó és így utánózhatatlan, mesterkéltetés nélküli természetes közvetlensége volt. Szerette a jókedvet, a vidámságot, a tréfát, de ez tőle soha senki irányában nem volt bántó. Másokkal szemben elnéző és jóindulatú volt. Mint vezető is kereste az adott körülmények keretén belüli lehetséges jó értelemben vett kompromisszumokat. – Mozgással járó sportot természetesen nem tudott folytatni, de szeretett sakkozni, és ebben szép eredményeket is ért el. A fiatalabb matematikusokkal sokszor játszott gyors játszmákat. A sakktáblát ilyenkor sokan állták körül. Nem tette szóvá, ha partnere visszavett egy lépést, de ő maga ezt soha nem tette meg. Magával szemben szigorú volt. Ha hibázott, akkor feladta a partit, vagy az is előfordult, hogy mintegy befejezésként lesöpörte a bábukat a tábláról, de lépést nem vett vissza. Alapvető nézeteit az életben is ritkán változtatta. Szerette a társaságot. Névnapiján sokan köszöntötték. Ilyenkor különösen kedves házigazda volt. Igen sokan fordultak meg nála, és mindenkit egyforma szívéllyességgel fogadott.

Sokoldalú, nyitott érdeklődésű ember volt, érdekelte a filozófia. Különösen Kantnak a térre és így a geometriára vonatkozó nézetei foglalkoztatták. Nem mindenben értett egyet vele, de jól ismerte. Szerette az irodalmat is. Ady verseiből hosszasan tudott idézni.

1948-ban egyetemi doktorátust, 1955-ben kandidátusi fokozatot szerzett. 1960-ban a matematikai tudományok doktora lett, 1967-től az MTA levelező, majd 1982-től az MTA rendes tagja. Számos kitüntetést kapott. A kijevei és a debreceni egyetem díszdoktora, Debrecen város díszpolgára.

Élete vége felé lábának állapota rohamosan romlani kezdett, és elkerülhetlenné vált az egyik amputálása. A műláb használatát nem tudta megszokni. Élete utolsó éveiben lakását csak ritkán hagyta el. Ez egyetemi környezetével való kapcsolatát sajnálatosan szűkítette, bár tanítványai és korábbi közvetlen munkatársai ekkor is gyakran látogatták az egyetem területén egy tanári villában levő lakásában.

Jelentős szerepe volt a magyar differenciálgeometriai iskola kifejlesztésében és megerősítésében. A tudományban egy témakör soha sincs véglegesen lezárva. A törzsből új irányokban új ágak sarjadnak. Az ő kutatásait ma volt munkatársai és tanítványai folytatják és viszik tovább. Ezeknek a kutatásoknak az iránya, problematikája, eszköztára természetesen változik, kell is, hogy változzék, de mindezekben valamilyen formában mindig benne van az ő teljesítménye, az ő munkája is. Munkásságának maradandó eredményei ma is az Akadémia jó hírét öregbítik.

Irodalom

- [1] *Felületelmélet a Minkowski-térben.* Egyetemi doktori értekezés, Debrecen, 1947.
- [2] *A. Moore-Smith limesfogalom és alkalmazása a Lebesgue-integrálra.* Kézirat. Debrecen, 1952.
- [3] *Kurven auf Hyperflächen im Finslerschen Raume.* *Hungarica Acta Math.*, (1949) 1, 21–27.
- [4] *A normálkoordináták egy újabb értelmezése a Finsler-térben.* *Acta Univ. Debrecen* (1954) 1, 109–116; additamentum ad 1 (1955), 17.
- [5] *Invariante Taylorsche Reihe in einem Finslerschen Raum.* *Publ. Math. Debrecen* (1955–56) 4, 49–60.
- [6] *A differenciálinvariánsok teljes rendszere a reguláris Cartan-térben.* Kandidátusi értekezés, Debrecen, 1955.
- [7] *Über das vollständige System von Differentialinvarianten in regulären Cartanschen Raum.* *Publ. Math. Debrecen* (1955–56) 4, 276–293.
- [8] *Theorie der Bahnen in Linienelementmannigfaltigkeiten und eine Verallgemeinerung ihrer affinen Theorie.* *Acta Sci. Math. (Szeged)* (1955) 16, 251–265.
- [9] *Eine neue Charakterisierung Finslersche Räume skalarer und konstanter Krümmung und projektiv-ebene Räume.* *Acta Math. Acad. Sci. Hungar.* (1957) 8, 1–18.
- [10] *Metrische Charakterisierung der Finslerschen Räume mit verschwindender projektiver Krümmung.* *Acta Sci. Math. (Szeged)* (1957) 18, 192–204.
- [11] *Hipersíkok a Finsler térben.* *Acta Univ. Debrecen* (1959) 4, 85–87.
- [12] *Über die Begründung der lokalen metrischen Differentialgeometrie.* *Publ. Math. Debrecen* (1960) 7, 382–393.
- [13] *Metrikus és affinösszefüggő pályaterék pályatartó leképezései.* Doktori értekezés, Debrecen, 1959.
- [14] *Metrikus és affinösszefüggő pályaterék pályatartó leképezései.* *Magyar Tud. Akad. Mat. Fiz. Oszt. Közl.* (1961) 11, 339–369.
- [15] *Über die bahntreuen Abbildungen affinzusammenhängender Räume.* *Publ. Math. Debrecen* (1961) 8, 225–230.
- [16] *Über die bahntreuen Abbildungen metrischer Räume.* *Publ. Math. Debrecen* (1961) 8, 285–290.

- [17] Über die Metrisierbarkeit affinzusammenhängender Bahnräume. *Ann. Mat. Pura Appl.*, (1962) 57, 233–238.
- [18] Die Bestimmung der Grundfunktionen projektiv-ebener metrischer Räume. *Publ. Math. Debrecen* (1962) 9, 164–167.

Tankönyvek, jegyzetek

- [19] *Differenciál- és integrálszámítás*. Egyetemi jegyzet. Debrecen, 1947.
- [20] *Matematika az ipari technikumok 1. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1952, 295 o. (Csánk Istvánnal és Gyarmathi Lászlóval).
- [21] *Matematika az ipari technikumok 2. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1953, 291 o. (Gyarmati Lászlóval és Török Sándorral).
- [22] *Matematika az ipari technikumok 3. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1954, 211 o. (Gyarmathi Lászlóval).
- [23] *Komplex számok. Kiegészítés a villamosipari technikumok 2. osztályának matematika-anyagához*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1953, 35 o.
- [24] *Differenciálgeometria, I. rész*. Egyetemi jegyzet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1966, 152 o. (Tamássy Lajossal).
- [25] *Differenciálgeometria, II. rész*. Egyetemi jegyzet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1970, 65 o. (Tamássy Lajossal).
- [26] *Differenciálgeometria, III. rész*. Egyetemi jegyzet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1972, 106 o. (Tamássy Lajossal).

Didaktikai és egyéb munkák

- [27] A geometria axiomatikus tanítása a gimnáziumokban. *Protestáns Tanügyi Szemle* (1943) 17, 181–186.
- [28] A matematikusoktatás tapasztalatai a Debreceni Tudományegyetem Természettudományi Karán. *Felsőoktatási Szemle* (1952) 1, 285–287. (Gyarmathi Lászlóval.)
- [29] *A differenciálvarianások teljes rendszere a reguláris Cartan-térben*. Kandidátusi értekezés tézisei. Tudományos Minősítő Bizottság, Budapest, 1955, 5 o.
- [30] *Metrikus és affinösszefüggő pályaterek pályatartó leképezései*. Doktori értekezés tézisei. Tudományos Minősítő Bizottság, Budapest, 1959, 5 o.
- [31] Varga Ottó (1909–1969). *Mat. Lapok* (1970) 21, 19–30.

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Márta Ferenc

SCHAY GÉZA

(1900–1991)

Elhangzott: 2000. május 22.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

SCHAY GÉZA

(1900–1991)

Száz évvel ezelőtt, 1900. május 26-án született Schay Géza, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, akiről születésének 100. évfordulója alkalmából a mai napon rendezett emlékülésen elevenítik fel a vele töltött évek emlékeit tanítványai, munkatársai, kollégái és tisztelői.

Schay Géza egyetemi tanulmányait a Budapesti Tudományegyetemen végezte, amelynek befejezésével 1922-ben szerzett bölcsészdoktorátust. Ezután az Országos Kémiai Intézetbe került, ahol a gyakorlat által felvetett különböző analitikai problémák és feladatok megoldásával foglalkozott; ezek között például a jódát + bromid reakció egyensúlyi viszonyainak felderítésével. Jóllehet, csak kevés ideje maradt a tudományos munkára, mégis több értékes közleménye jelent meg ebben az időszakban, amelyeknek témaköre az analitikai kémiától az elméleti fizikáig terjedt, jelezve széles körű érdeklődését.

Az 1920-as évek végén két alkalommal volt tanulmányúton a berlin-dahlemeri Kaiser Wilhelm Institutban, ahol Polányi Mihálynak és munkatársainak az alkálifémgőzők és halogének között lejátszódó reakciók kinetikájára folytatott kutatásaiba kapcsolódott be. Ezeknek a részletesen tanulmányozott atomreakcióknak sajátos vonása, hogy aktiválási szükségletük zérus voltából eredően pillanatreakciók, és szokásos kinetikus módszerrel sebességük nem tanulmányozható. Polányi és munkatársai ezért igen kis nyomáson (néhány ezred Hgmm) áramló rendszerekben állítottak elő a közönséges lángokhoz hasonló, stacionáriusan a reakciócső egy helyén maradó reakciózónákat. A reakciózónában a két gáz, a nátrium-fémgőz és a Cl_2 , kölcsönösen elfogyasztja egymást, és a keletkező NaCl szilárd bevonatként a cső falára rakódik, és a zónának a bevonat eloszlásából megállapítható kiterjedéséből a

reakciósebesség és a sebességi együttható kiszámítható. E kutatásokat Schay itthon, a Budapesti Tudományegyetemen is folytatta, és a módszert Bogdándyval együtt úgy módosította, hogy a csőben csak a Na-gőzt áramoltatták, és ennek közepébe keskeny fűvókán az egyenértékűnél kevesebb Cl_2 -gázt vezettek be, aminek az volt az előnye, hogy a kísérleti körülmények könnyebben voltak változtathatók, és a sebesség számítása is egyszerűbb és megbízhatóbb. Ugyanezzel a rendszerrel tanulmányozta a $\text{K} + \text{Cl}_2$ reakciót is. Ez irányú vizsgálatainak eredményeit számos dolgozatban és egy könyvben is közzétette, amelyek egyik elismeréseként a Budapesti Tudományegyetemen magántanári képesítést nyert.

1943-ban állami szolgálatból nyugdíjba vonult, átvette a Ruggyaantaáru-gyár fizikai laboratóriumának vezetését, és megszervezte a Gumiipari Kutatóintézetet. 1949-ben a Budapesti Műszaki Egyetem Ipari Elméleti Kémiai Tanszékének, majd a Fizikai-kémiai Tanszékének vezetőjévé nevezték ki. 1954-ben igazgatóként megbízást kapott a MTA Központi Kémiai Kutatóintézet létrehozásával, majd irányításával kapcsolatos feladatok végzésére, amely megbízást 1970-ig, nyugállományba vonulásáig ellátott, de ezután is, majdnem két évtizeden keresztül fáradhatatlanul dolgozott mint az intézet tudományos tanácsadója, és értékes tanácsaival segítette a kutatók munkáját. A Budapesti Műszaki Egyetem Fizikai Kémiai Tanszékének vezetésére kapott megbízását a kutatóintézeti igazgatói teendőivel együtt, 1965-ig látta el.

Vitathatatlanul a legszélesebb területre kiterjedő és legalaposabb tudással rendelkező egyénisége volt a hazai kémiai tudományos életnek. Az alapismeretekre vonatkozó rendkívül széles és biztos tudása jelentette számára azt a szilárd bázist, amelyre építve, intuícióval párosult matematikai szigora, éles logikája és kivételes kritikai érzéke segítségével jutott el a mélyebb összefüggések felismeréséhez és azok helytállósága ellenőrzéséhez. Tudományos habitusának eme jellemző vonásait jól példázza már legelső munkáinak egyike, amelyben az ozmózisnyomás Van't Hoff-féle elméletét bírálva kimutatta, hogy az ozmózisnyomásnak alapjában semmi köze az oldott anyaghoz, illetve ennek termodinamikai viselkedéséhez; az oldott anyag egyetlen szerepe az oldószer kémiai potenciáljának csökkentése.

Tudományos tevékenysége igen széles területet ölelt fel, amelyen belül néhány témakörben alapvető jelentőségű eredményekkel járult hozzá a kémiai tudományok fejlődéséhez.

1945 után kezdett el foglalkozni a heterogén katalízis, az adszorpció és a gumi termodinamikai viselkedésének kérdéseivel. Levelező taggá választása utáni székfoglaló előadását az ammónia réz és platina katalizálta bomlásáról tartotta, előadásának angol nyelvű változata az 1948-ban megindított *Acta Chimica Hungarica* első cikke volt.

A heterogén katalízisre, valamint a gázok és gőzök adszorpciójára vonatkozó vizsgálatai oly kiterjedtek és sokrétűek, hogy teljes felsorolásukra sajnos nincs lehetőség. E téren végzett munkái közül kiemelkedik a Langmuir-izoterma-egyenlet statisztikus mechanikai értelmezése a mobilis uni-molekuláris réteg feltételezésével; a gőzök adszorpciója és kondenzációja közötti analógia mélyreható diszkussziója; a biner folyadékelegyek komponenseinek adszorpciója (ez képezte rendes taggá választása utáni székfoglaló előadásának tárgyát); a metán gázfázisú nitrálásának kinetikai tanulmányozása, a pórusdiffúzió és a katalitikus aktivitás közötti kapcsolat felderítése; telített és telítetlen szénhidrogének heterogén katalitikus reakcióinak vizsgálata stb. Az adszorpció, különösképpen pedig az elegyek adszorpciójának elméleti és kísérleti tanulmányozása során elért eredményei alapján foglalkozott a gázkromatográfia alapvető kérdéseinek elemzésével, amelyek eredményeit számos dolgozatban és *A gázkromatográfia alapjai* című (magyarul és idegen nyelveken is megjelent) könyvében összegezte. Ő kezdeményezte hazánkban a nem egyensúlyi termodinamika kémiai alkalmazásait, és kidolgozta az adszorpció különböző típusainak egységes termodinamikai tárgyalását.

Erdey-Grúz Tiborral együtt úttörő munkásságot fejtett ki a modern szemléletű fizikakémia-oktatás megteremtésében. A termodinamika oktatásával kapcsolatos elveit egy vitacikkében fejtette ki, és a több kiadást megért, Kossuth-díjjal is elismert, *Elméleti fizikai kémia* című tankönyvükben érvényesítette. Kémikusnemzedékek hosszú sora szerezte meg tudásának alapjait ebből a tankönyvből.

Schay Géza széles körű tudása, kivételes kritikusi adottsága egyedülálló volt, de tudói és emberi kvalitásához tartozott, hogy ebből adódó fölényével soha nem élt vissza, ezt mindig az adott kérdés megoldását segítően kamatoztatta. Szinte közmondásosan ismertté vált stílusa, hogy bármilyen kérdéshez tett észrevételt, azt gondolkodó töprengéssel, „nem is tudom...” megjegyzéssel kezdte, de – mint mindig kiderült – megállapításai nagyon is helytállóak voltak.

Az osztály-, a bizottsági, munkabizottsági üléseken szellemes, olykor finom iróniát sem nélkülöző megjegyzéseivel, lényegre tapintó észrevételeivel mindig nagy segítséget nyújtott a napirenden lévő kérdések tisztázásához, a helyes álláspont kialakításához. Számára a tudományos igazság megállapítása volt mindenekelőtt fontos, ezért nemcsak hogy elfogadta mások megalapozott érveit, hanem örült is ezeknek.

Ez volt a meghatározó eleme a hazai tudományos életben végzett tevékenységének is. Hosszú időn keresztül volt a Magyar Kémikusok Egyesületének elnöke, 1972 óta pedig tiszteletbeli elnöke. Sokáig volt elnöke az Akadémia Fizikai Kémiai Bizottságának, majd a Radiokémiai Bizottságnak. A bizottsági, munkabizottsági üléseken (olykor az előadót is félbeszakítva)

tett egy-egy lényegre törő észrevételével, szellemes megjegyzésével többször új megvilágítást adott a tárgyalt kérdéseknek.

Negyedszázadon át töltötte be a IUPAC Magyar Nemzeti Bizottságának elnöki tisztét, és képviselte hazánkat az IUPAC közgyűlésein. Számos hazai és külföldi folyóirat szerkesztőbizottságának volt tagja. Kritikai észrevételeivel az intézet kutatóinak és felkért lektorként másoknak is sok segítséget nyújtott közleményeinek értékesebbé tételében.

Tudományos munkássága, eredményekben gazdag pályája méltán részesült hazai- és nemzetközi elismerésekben. Az Akadémia 1946-ban levelező, 1954-ben rendes tagjává választotta. Két alkalommal Kossuth-díjjal, többször állami kitüntetéssel (köztük 90. születésnapja alkalmából a Magyar Köztársaság Babérkoszorúval Ékesített Zászlórendjével) tüntették ki, a Budapesti Műszaki Egyetem díszdoktora címmel, külföldi akadémiai tagsággal, külföldi kémiai társaságok tiszteletbeli tagságával ismerték el munkásságát.

Ma, Schay Géza akadémikus születésének 100. évfordulóján, tisztelettel és nagyrabecsüléssel emlékezünk a magyar kémikustársadalom kiemelkedő egyéniségére, a fizikai kémia nemzetközileg elismert tudósára, kémikusgenerációk nevelőjére, az Akadémia Kémiai Tudományok Osztályának közel fél évszázadon át egyik meghatározó személyiségére.

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Bócsa Iván

SEDLMAYR KURT

(1900–1965)

Elhangzott: 2000. december 11.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

SEDLMAYR KURT

(1900–1965)

Sedlmayr Kurt 1900. augusztus 31-én született a mai burgenlandi, akkori Sopron megyei Szarvkőn (Hornstein), és nem Szarvaskőn, amint azt egy-két életrajzírója közli, mert ez utóbbi Eger mellett van, Szarvkő viszont Kismarton (Eisenstadt) közvetlen közelében, légvonalban éppen 300 km-re nyugatra Szarvaskőtől.

Középiskoláit a magyar történelemből is jól ismert Döblingben végezte, majd beiratkozott a Hochschule für Bodenkulturba, egyetemi rangú főiskolába, amely a Monarchia leghíresebb mezőgazdasági felsőfokú tanintézménye volt. Itt szerzett diplomát 1923-ban. Növénynemesítés-tanból és genetikából annál a világhírű Erich von Tschhermák-Seysenegg-nél hallgatott és vizsgázott, aki a mendeli törvények egyik újrafelfedezője volt. Bécsi diplomáját még az évben Debrecenben nosztrifikáltatta. 1926-ban doktorált *Elemente einer exakter Sortenkunde bei Weizen* című doktori disszertációjával, amelyben kimutatta, hogy a búzafajtáknál az állománysűrűség döntő tényező a terméskialakulás szempontjából, de egyéb terméskialakító tényezők szerepét is tisztázta. Ezután az ún. „inasévek” következtek. Hosszabb időt töltött Dániában, az USA-ban, Kanadában, Hollandiában és Németországban. Helyenként, mint pl. Dániában egy parasztgazdánál dolgozott.

Több magyar mezőgazdasági üzemben is megfordult, mindenütt cukorrépa-termesztéssel is foglalkozva. Végül 1926-ban az azóta már megszűnt büki cukorgyárnál kapott állást, ahol megismerkedett leendő feleségével, Fuchs Margittal, akivel 1928-ban kötött házasságot. A házasságból két fiú és két lány született. A legidősebb, Sedlmayr Tamás édesapja hivatását folytatta, az MTA martonvásári Mezőgazdasági Kutatóintézetében növénynemesítő lett kiváló kukoricanemesítőnk, Pap Endre mellett 1956-ig, míg a fiata-

labbb Sedlmayr János építészmérnök és művészettörténész. Sedlmayr Tamás külföldre távozott, végül 1961-től Einbeckbe (akkori Nyugat-Németország) került, ahol a KWS (Klein-Wanzlebener Saatzucht) világhírű cég főnemesítője lett, és több mint 40 cukorrépafajtát állított elő.

Sedlmayr Kurt 1930-ig volt a büki cukorgyár alkalmazásában, amikor is a gazdasági világválság folytán csődbe került gyártól kénytelen volt megválni.

Még abban az évben bérbe vette a Csornai Premontrei Rend lédeci (ma Sopronhorpács), kb. 160 ha földjét, ahol azonnal megkezdte a cukorrépánemesítést. Sokáig segítsége nem volt, majd 1936-ban Csitkovics Antal, később, az 1940-es évek elején odakerült – ma azt mondhatnánk, hogy vetőmagmenedzsernek és marketingesnek – Bánlaki Sándor, majd 1945-ben Varga András, végül 1948-ban egyetlen diplomásként Csapodi Gyuláné, legutoljára lennemesítőként Wein Károly csatlakozott a csapathoz. Magassy Lajost 1953-ban helyezték Sopronhorpácsra mint aspiránst, aki később az Intézet főnemesítője és igazgatója lett. Sedlmayr kezdte kiépíteni iskoláját Magassy Lajossal és Kovács Andrással, utóbbi szintén 1951-től kezdve aspiráns volt mint növénykórtanos, és még 1956 előtt megszerezte a kandidátusi fokozatot. Sajnos ez a folyamat Sedlmayr eltávozásával hosszú időre megszűnt. Meg kell emlékeznünk Csapodi Gyuláról is, aki csírázás-élettani és vetőmagügyekben volt kompetens.

Az idő Sedlmayrt igazolta. Azt is mondhatjuk, hogy ő volt az első rezisztencia-nemesítő Magyarországon, amennyiben már 1936-ban állami elismerést kapott a BETA Y-19 Cercospora-rezisztens és a BETA C-242-es fajtája, amely Cercospora-toleráns volt, és ezzel bebizonyította, hogy Magyarországon is lehet kiváló cukorrépafajtákat nemesíteni.

Így érte őt 1945, az újjáépítés és a bővítés gondolata, amely még néhány évig váratott magára. 1950-ben felajánlotta az üzemet az államnak, amit elfogadtak vagy államosították, ezt már nem lehet tisztázni, a lényeg, hogy meghagyták igazgatónak, sőt Kossuth-díjat kapott. Másodszor 1953-ban jutalmazták Kossuth-díjjal.

A Kossuth-díj – mint már említettük – elsősorban Sopronhorpácsnak, de közvetve az egész magyar növénynemesítésnek jól jött, mert enyhítette Liszenko nyomását a hazai növénynemesítőkre, így Pap Endre nyugodtan folytathatta a tiltott beltenyésztéses kukoricánemesítést, ő pedig még Győrffy Barnának 1939–40-ben adott megbízást a tetraploid répák előállítására, ami Európában az első ilyen próbálkozás volt, és amit Győrffy Barna az '50-es évek elejéig tovább folytathatott.

Ez az európai formátumú növénynemesítő és genetikus éppen egy generációval volt fiatalabb, mint az arany-team, hogy ne mondjam a másra lefoglalt aranycsapatot (Székács, Fleischmann, Baross, Legány, Grábner). Míg azonban pl. Fleischmann az empiria helyett az akkor ismert tudományos

módszereket igyekezett a növénynemesítésben alkalmazni, addig Sedlmayr egy generációval később már teljesen új nemesítési módszert – a polipoidiát – vezette be, amelyet ma is sikerrel alkalmaznak a cukorrépa-nemesítők. Vagyis az egygenerációs különbség óriási ugrást jelentett a növénynemesítés fegyvertárában. Bár a liszenkoizmus káros hatása Sedlmayr tudománypolitikai és a magyar növénynemesítésben szervezőmunkájára is sokáig negatívan hatott, mégsem tudta elvonni szellemi energiáját az akkor forradalmian új módszerek alkalmazásától (poliploidia, rekurrens reciprok szelekció stb.) és az új nemesítési cél, „a monogermítás” bevezetésétől a répanemesítésben.

Sedlmayr az 1956-os forradalom bukása után elhagyta Magyarországot, és Bécs mellett telepedett le, tovább folytatva répanemesítési munkásságát 1965. május 1-jén bekövetkezett korai haláláig.

Kétségtelen, hogy messze kimagaslott az agrársztyálya akadémikusai közül, és bizonyára ő lett volna hosszú ideig az abszolút első, a *primus inter pares*, ha itthon marad.

Bécs mellett, Esslingenben építette ki másodszor kutatóbázisát a dán Maribo cég segítségével.

1952-ben egy nagy beruházási programba fogott (körmagtár, üvegházak, citológiai laborok stb.). Mindez már akkor nyugati mércével is a legkorszerűbb volt, vagyis ő a legkorszerűbb technikát, infrastruktúrát már akkor megálmodta és megvalósította, amikor Nyugat-Európában mindez még csak szunnyadóban volt.

Sedlmayr óriási társadalmi és tudományos tekintélyét a Magyar Tudományos Akadémia 1951-ben levelező tagsággal, majd 1953-ban rendes tagsággal honorálta, 1954-ben pedig az Akadémia elnökségébe választották. Mint már említettük, minderre nem neki volt szüksége, hanem inkább a liszenkoizmus által fojtogatott magyar növénynemesítésnek. A tudományos akadémiai tagsággal és a Kossuth-díjakkal felvértezve sikerrel tompította a liszenkoizmus hatását, amely már kezdett gyengülni a Szovjetunióban is, miután 1955-ben szovjet össz-szövetségi konferenciát rendeztek a kukorica beltenyésztett törzseinek a hibrid kukoricánemesítésben való felhasználásáról (Hadzsinov). Így lehetővé vált a Pap Endre által nemesített Mv-5-ös kukorica hibrid előállítás és az ugyancsak Európában az elsők között bevezetett poliploid répanemesítés. Így nemesítette a Beta Poli 1 és Beta Poli 3 triploid fajtákat. Sedlmayrnak köszönhető, hogy ezután egyetlen nemesítőnek sem esett bántódása az újabb nyugati módszerek itthoni alkalmazása miatt. Erről ír egyébként a Sopronhorpácsi Intézet fennállásának 60. évében, 1989-ben Magassy Lajos, az általa kiadott és szerkesztett kitűnő könyvben.

A magyar növénynemesítés ébredésével 1950-ben megalakult az FM Mezőgazdasági Tudományos Központjának tudományos tanácsa, amely csaknem kizárólag növénynemesítőkből állt. Elnöke Sedlmayr Kurt volt, tit-

kára Bánlaki Sándor. Ennek az öngazgatási szervezetnek elég nagy hatásköre volt mind tematikus szervként, mind pedig a minisztérium tanácsadó szerveként. A tudományos tanács 1954-ig működött, amikor is Kurnik Ernő vezetésével megalakult az FM Kísérleti és Propaganda Főosztálya, amely 1955-ben létrehozta a tájintézeteket. Üléseit mindig más-más növénynevelő telepen tartotta.

Távoztása után Sedlmayr Kurtot 1957-ben megfosztották akadémiai tagságától, amit 1989-ben a rendszerváltás során jóvá tettek *post mortem* rehabilitálásával.

Egyoldalúak és igazságtalanok lennének, ha Sedlmayr Kurtról csak mint cukorrépa-nemesítőről emlékeznénk meg. A közeli rokon takarmányrépa Rózsaszínű Beta fajtája megdöntött minden termesztési rekordot: 1944-ben ismerték el, és az 1999-es nemzeti fajtalistán még szerepelt, vagyis 45 évig. Sedlmayr Kurt foglalkozott még pannonbüköny-nemesítéssel is, amely kisüzemi viszonyok között fontos, korán betakarítható, a búzával jól társítható takarmánynövény volt: a fajta BETA pannonbükönyként vált ismertté. Két tavaszibüköny-fajtát nemesített, a BETA 11-et (1949) és a BETA 14-es (1957), amelyek a maguk idejében fontos szerepet játszottak a kisüzemek takarmányozásának biztosításában. Kiváló olajlenfajtái voltak a BETA 201 (1955) és az Olajözön (1959). Itt egy pillanatra meg kell állnunk. Ő két-hasznú, ún. kompromissz lenfajtákat is nemesített, ilyen volt a BETA 88 (1945) és BETA 91 (1947). Helyes koncepciója szerint a kéthasznú, ún. kompromissz leneknek meglett volna a háború utáni nyomorúságos időkben a létjogosultságuk, azonban a lenipar ettől elzárkózott, így a két fajta – kereslet hiányában – nem tudott elterjedni. E fajták ugyanis kevesebb olajat és kevesebb rostot adtak, mint a valódi olajlenek és rostlenek.

Külön sikeres fejezet az őszi árpa nemesítése. A Lédeci BETA ősziárpa-fajta bőtermő, fagy- és télálló típus, igen jó alkalmazkodóképességű volt, még az észak-magyarországi Füzesabony térségében is hosszú évekre meghonosodott, és egyik őse lett a Kompolti korainak, amelyet ma is kiterjedten termesztenek. Hosszú időn át az ország egyetlen ősziárpa-fajtája volt, mert a Mezőhegyesi fagyérzékeny.

Végül meg kell emlékeznünk a BETA Bánkúti búzáról. A Bánkúti búza meghonosítása és a nyugati humid irányba történő szelektálása nem hozta meg a várt eredményt, mert Sopronhorpácson nem lehet Bánkúti-minőséget előállítani. Az intenzitáshoz a szalmája sem volt elég szilárd. Gondoljuk meg, a Bánkúti búzák az Alföld szülöttei! Így aztán a BETA Bánkúti nem tudott Nyugat-Magyarországon tért hódítani.

Sedlmayr, Holly Sándorral együtt, egy cikófiafajtát is nemesített, amelyet 1962-ben ismertek el.

Irodalmi munkássága 1956-ig nem volt különösen terjedelmes és gazdag ahhoz az úttörő és kezdeményező szerephez képest, amelyet a hazai nö-

vénynemesítésben játszott. Mintegy 95 cikke jelent meg, részben németül, utóbbiak a *Der Züchter* és a *Zeitschrift für Pflanzenzüchtung*ban. Igen jelentős szerepet játszott a *Magyarország kulturflórája* című monografikus sorozat elindításában Jávorka Sándorral együtt, ahol a próbafüzetek sorában ő írta a *Len* füzetet és korábban az 1947-es kiadású, Villax-féle *Növénynemesítéstan* című könyvben a *Cukorrépa* fejezetet. 1956 után is számos értékes publikációja jelent meg külföldön német nyelven, amelyek közül kiemelkedik a répanemesítés történetéről és metodikájáról írt összefoglaló cikke („Fortschritte auf dem Gebiet der Rübenzüchtung.” *Zeitschr. f. Pflzüchtg.*), valamint a monogerm cukorrépaajták nemesítésének kérdéseiről megjelent különösen nagy jelentőségű cikke a *Züchter*ben.

Sopronhorpács 1955-ig Kísérleti Gazdaságként működött, 1955-ben Növénytermesztési és Növénynemesítési Kísérleti Intézeté lépett elő, amelynek hivatalosan is elismerték a kísérleti-kutató feladatait és jellegét, majd 1970-ben Répatermesztési Kutatóintézeté alakult.

Ám Sedlmayr nemcsak az országban és Európában volt elismert kutató, hanem kis községe is teljes mértékben befogadta őt. Sopronhorpács szellemi fejlődését elősegítendő kulturális alapítványt tett a község javára, amely ma is létezik.

Sedlmayr Kurt az újabb kori növénynemesítésünk kimagasló alakja, úttörő munkásságával bebizonyította, hogy világcégekkel is konkurenciaképes a magyar növénynemesítés olyan növényfajok nemesítésének esetében is, melyeknek nem volt hazánkban hagyománya. Tudományszervezési és tudománypolitikai vonatkozásban pedig felmérhetetlen szerepe volt.

Születésének 100. évfordulóját a magyar növénynemesítők főhajtással, kegyelettel és tisztelettel ünneplik.

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Farkas Ottó

SIMON SÁNDOR

(1923–1989)

Elhangzott: 2000. szeptember 14.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

SIMON SÁNDOR

(1923–1989)

Ez év augusztusának 19. napján volt 11 éve annak, hogy Simon Sándor, az MTA levelező tagja, a Miskolci Egyetem professzora, a metallurgiai tudomány művelője, több kohásznezmedék oktatója és nevelője, vaskohászatunk elkötelezett gondozója és fejlesztője, 66 éves korában, szellemileg nem, de testileg elfáradva és megtörve elhunyt. Az emlékezet egy feltétlenül jobbító szándéktól vezérelt, örökösen tenni akaró, az összefüggéseket kutatni vágyó, sokirányú tevékenységet magára vállaló, mindenkor emberbarát és jó kedélyű munkatárs képét idézi, akinek eredményes életútját egy évtized távlatából ismét áttekinteni tiszteletadás, a munkásságát egy emlékbeszéd keretében felidézni pedig az előadó számára megtiszteltetés.

Simon Sándor 1923-ban, Szikszón született. A Miskolci Magyar Királyi Állami Fa- és Fémipari Szakiskolát 1942-ben, majd a Marosvásárhelyi Magyar Királyi Állami Felső Ipariskolát 1944-ben végezte el. A diósgyőri vasgyárban kezdte meg szakmai működését mintakészítőként, majd vezető technikai és főosztályvezető-helyettesi beosztásban tevékenykedett 1951-ig. Vasgyári munkásságával párhuzamosan folytatta tanulmányait az esti oktatási rendszerben működő Állami Műszaki Főiskola Vaskohászati Tagozatán, ahol melegtechnológus-szakmérnöki oklevelet szerzett 1951-ben. Még abban az évben a Moszkvai Acél- és Ötvözetmetallurgiai Intézetben kezdte meg aspiránsi tanulmányait, melynek eredményeként 1955-ben kapta meg a műszaki tudomány kandidátusa fokozatot.

Az 1955-ös év volt Simon Sándor egyetemi pályafutásának kezdő éve is, amikor a miskolci – akkori elnevezés szerint – Nehézipari Műszaki Egyetem Vaskohásztani Tanszékén docensi s egy évre szóló ideiglenes tanszék-

vezetői megbízást vállalt. Az azt megelőzően három évvel Sopronból Miskolcra költözött tanszék laboratóriumszegény állapotának felszámolását, a kutatás és oktatás laboratóriumi feltételeinek létrehozását, a személyi állomány gazdagítását, a tanszékfejlesztés irányítását tartotta legfőbb feladatának. Tanszéki munkáját 1962-től mint az acélméetallurgia oktatója már egyetemi tanárként látta el, az 1960-ban kapott tanszékvezetői feladatkörével együtt.

Simon Sándor 32 és fél éven át – ezen belül 28 éven keresztül tanszékvezetői minőségben – az egyetem Vaskohászattani Tanszékén jelentős energiát fektetett abba, hogy az eredményes munka szakmai, személyi és anyagi feltételei gyarapodjanak, s szaporodjanak azok az oktatási és kutatási eredmények, melyek a tanszék munkáját nemcsak a hazai, hanem a külföldi szakmai-tudományos közéletben is jelzik, s melyek lehetőséget biztosítanak arra, hogy a tanszék fokozatosan teret nyerjen az ország – akkor nagy ütemben fejlődő – vaskohászatának vérkeringésében.

Munkássága és kapcsolatrendszere jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a Vaskohászattani Tanszék alkotó együttműködést alakíthatott ki a hazai vaskohászat ipari és kutatási intézményeivel, csakúgy, mint több külföldi egyetem testvértanszékével, melyekhez munkássága alatt mindvégig meleg baráti szálak is kötöttek.

A tanszék oktatóinak, kutatóinak tudományos fejlődését mindig fontosnak tartotta, s a rendelkezésre álló eszközökkel mindenkor segítette, támogatta. Nemcsak együtt tudott örülni mindenkivel ki-ki sikereinek és eredményeinek, hanem meggyőző szavakkal biztatta, bátorította is munkatársait újabb és újabb szakmai-tudományos eredmények és rangok elérésére. Tanszéki munkatársai folyamatosan megtalálhatták és művelhették mindazokat a tématerületeket, melyek a kohászat konkrét feladatainak megoldását vagy a tudomány művelését szolgálják.

A Vaskohászattani Tanszék – Simon Sándor csaknem egyharmad évszázados vezetői működésének időszaka alatt – eddigi történetének legnagyobb, azaz 8 fős oktatói és ugyanannyi segédszemélyzeti létszámával az ország vaskohászatának jelentős szakmai-tudományos bázisává, vasmetallurgiai iskolává fejlődött. Az időszak eredményei a tanszék történelemkönyvének szebb lapjaira írhatók, s így munkássága elsősorban ezen keresztül fonódott egybe az alma mater, a Vaskohászattani Tanszék történetével.

A tanszékvezetői pozíció mellett egyetemi szintű, vezetői feladatokat is vállalt. 1960–61-ben tudományos, 1961–66 között pedig oktatási rektorhelyettes volt. Ez utóbbi minőségében irányította a három műszaki karra azonos elvek alapján készülő új tantervek kidolgozását. 1972–78 között a Nehézipari Műszaki Egyetem rektora volt. Ebben a tisztségében munkája egyik fontos céljának tekintette az egyetem egységének erősítését.

Rektorsága idején készültek el az oktatási reform egy újabb lépcsőjének tantervei. Ez a fejlesztés teljesítette ki – az akkori igényekhez igazodva – a szakok, szakirányok és ágazatok rendszerét s a speciális szakmai képzés kereteit.

Különös figyelmet, sok időt és energiát fordított az intézmény kapcsolatainak ápolására, a belföldi és külföldi szakmai, tudományos együttműködés kereteinek bővítésére. A hazai és nemzetközi ipari és tudományos kutatási kapcsolatok létrehozása és gazdagítása, valamint a tanszéki kutatási infrastruktúra kialakításába és fejlesztésébe fektetett energia eredménye egyre bővülő lehetőséget biztosított a tanszék és személy szerint Simon Sándor tudományos aktivitásának kibontakoztatására.

Kutatótevékenysége során érdeklődési területe elsősorban az acélmetallurgiai folyamatok azon részeinek feltárására irányultak, melyek az akkor szokásos módszerekkel vagy nem, vagy csak részben voltak nyomon követhetők. Kiemelkedő érdeme, hogy hazánkban elsőként meghonosította, majd munkatársaival alkalmazta és továbbfejlesztette a radioaktív izotópokkal történő nyomjelzéstechnikát a tudományos igényű metallurgiai kutatómunkában. Irányításával jött létre az akkor Nehézipari Műszaki Egyetem (ma Miskolci Egyetem) Vaskohásztani Tanszékén országunkban elsőként az a korszerű Radioaktív Izotóp Laboratórium, mely a metallurgiai kutatások mellett a tananyaggá fejlesztett mérés-kultúra egyetemi oktatási feladatait is ellátta.

A radioaktív izotópokkal, Simon Sándor vezetésével végzett tanszéki kutatások alapján több módszer született a jelzett atomoknak metallurgiai kutatásokhoz történő felhasználására, így a fém-salakolvadék és gázfázis kölcsönhatásának, a metallurgiai folyamatokban részt vevő anyagok koncentrációjának, az ötvözőanyagok oldódási és megoszlási sebességének, a zárványok eredetének, a kénoxidáció sebességének és a nagyolvasztói anyagcsüllyedés folyamatainak meghatározására. Az inaktív nyomjelzésnek összekapcsolása az aktivációs elemzéssel a Központi Fizikai Kutatóintézetrel közösen végzett kutatás kiemelkedő mérés-technikai fejlesztési eredménye volt.

A Simon professzor irányításával végzett tanszéki tudományos kutatótevékenység közül a következő témák tekinthetők a legjelentősebbeknek:

Az acél gázfázis útján történő kéntelenítésének vizsgálata (az oxigénes acélgyártáskor végbemenő kénoxidáció termodinamikai és reakciókinetikai törvényszerűségeinek feltárása), az acélokban lévő endogén és exogén eredetű nemfémes zárványok forrásainak kutatása (a nemfémes zárványok eloszlásának és eltávolítási lehetőségeinek vizsgálata), szintetikus salakokkal való acélfinomító eljárások kutatása (a tűzálló anyagok eróziójának tanulmányozása), ferroötvözetek oldódásának és eloszlásának, valamint a komplex dezoxidáló anyagok hatásosságának kutatása.

Az acél gázfázis útján történő kéntelenítési folyamatának leírása az ő munkája alapján jelent meg először a szakirodalomban, amit az Egyesült Nemzetek Szervezete Európai Gazdasági Bizottsága *A vaskohászat 1956. évi vívmánya* című kiadványában is szerepeltetett.

Munkatársaival elért kutatási eredményei több jelentős elméleti összefüggésre derítettek fényt, és felhasználhatóknak bizonyultak a gyakorlatban is, nem csekély mértékben hozzájárulva acélgépjárműgyártásaink minőségének javításához és az acélgépjárműgyártás gazdaságosabbá tételéhez.

Tevékenysége során nemcsak állandóan igényelte munkatársainak segítő közreműködését, hanem folyamatosan támaszkodott is azok eredményeire. Az együtt munkálkodás során 60 szakcikk és ugyanannyi szakmai-tudományos előadás, valamint 12 egyetemi jegyzet, illetve könyv szerzőtársaként írta be nevét a vaskohászati tudományterület fejlődésének történetébe.

Ezek az eredmények Simon professzor személyes, tudományos előrehaladását magukban hordozták. Az 1955-ben a Szovjetunióból a műszaki tudomány kandidátusaként a tanszékre érkező vezető 1966-ban megkapta a műszaki tudomány doktora fokozatot, majd 1976-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta. Székfoglaló beszédében *A metallurgia az acél tisztaságának szolgálatában* címmel összegezte a tudományos munkával negyed évszázad alatt nevéhez fűződő főbb eredményeit.

A tudományos utánpótlás nevelésében is sokoldalúan részt vett mint aspiránsok tudományos vezetője, mint bíráló bizottsági elnök vagy tag, tudományos értekezések opponálója, aspiránsok vizsgáztatója. Három aspiránsnak volt hivatalosan tudományos vezetője, és számos aspirántúrán kívüli kandidátusi értekezés elkészítését irányította és segítette. Opponált 11 egyetemi műszaki doktori, 6 kandidátusi és 5 műszaki tudományok doktora értekezést.

Sokrétű feladatot vállalt a szakmai-tudományos közéletben is. 1957–70 között a MTA Kohászati Bizottságának tagja, 1970-től négy cikluson át az MTA Metallurgiai Bizottságának elnöke, ugyanekkor a Műszaki Tudományok Osztálya Gépészeti és Kohászati Tudományok Szakcsoportjának tagja (1979-től az MTA Miskolci Akadémiai Bizottság Kohászati Szakbizottságának elnöke 1987-ig), 1963–80 között a Tudományos Minősítő Bizottság elnökségének tagja. A felsoroltak mellett számos ipari, kutatóintézeti és egyesületi bizottságban tevékenykedett. Különböző tisztségeket látott el az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesületben, melynek 1981–85 között alelnöke volt.

Működésének, munkatársaival kialakított kapcsolatának alapelve a bizalom és a segítő szándék volt. A bizalom, mely mindenkor, mindenkiről feltételezte a legnagyobb igyekezettel és felelősséggel végzett munkát, s ami távol tartotta őt attól, hogy folyamatosan számon kérje a teljesítést.

Feltétlen tisztelettel és emberi melegséggel fogadott mindenkit és mind-
azt, aki vagy ami a szebbet, a jobbat, a tudományos ismeretek gyarapodását,
az élet gazdagodását szolgálja.

Munkásságát a társadalom számos kitüntetéssel ismerte el. Többek kö-
zött birtokosa volt a Munka Érdemrend arany fokozatának, kétszeresen a
Szocialista Munkáért Érdeméremnek, az Oktatásügy Kiváló Dolgozója és a
Kohászat Kiváló Dolgozója kitüntetéseknek kétszeresen. A Harkovi Műsza-
ki Egyetem és a Kassai Műszaki Egyetem tiszteletbeli doktorává fogadta, az
alma mater pedig a Pro Universitate kitüntetésben részesítette.

Simon Sándor 44 éves időtartamú munkásságából 37 évet dolgozott az
acélmetallurgia témakörében, ezen belül 32 évet a Vaskohászattani Tanszék
oktatójaként. Közben 28 éven át tanszékvezető, 6 éven át rektorhelyettes és
szintén 6 éven keresztül az egyetem rektora is volt. De életpályája a szakma,
az oktatás és a tudományos kutatás mellett magában hordozta dinamikusan
változó világunk sokszínű, hatalmas palettájának a politikai és társadalmi
közélet részterületeire kiterjedő számos mozaikelemét is. Ezeket egymáshoz
rendezve rajzolódik ki és válik kiteljesedetté az életmunkásság, melynek
minden részletét egyformán fontosnak és azok szoros, kölcsönös kapcsolatát
elengedhetetlennek tartotta. Ebből fakadt, hogy szakmai, tudományos és ok-
tatói tevékenysége mellett a társadalmi-politikai munka iránti vonzalma át-
szötte és végigkísérte életpályáját. Meghitt perceiben többször sajnálkozott
amiatt, hogy sokirányú kötelezettségvállalása meggátolja abban, hogy a me-
tallurgiai kutatásokban jobban elmélyülhessen.

Egy évtized távlatából visszatekintve úgy tűnik, hogy a vállalt, igen szerte-
ágazó és sokrétű feladathalmaz 44 éves, szünet nélküli szolgálat során egyre
fokozódó feszültsége terhelte meg és kezdte ki korán egészségét.

Amikor saját kérésére 1988. január 1-jével nyugállományba vonult, sem
ő, sem egyetemi munkatársai nem gondolhatták, hogy a nyugalom s a pi-
henve alkotás remélt hosszú időszakából a sors csak alig több mint másfél
évet adományoz számára. A Vaskohászattani Tanszéken részére fenntartott
dolgozószoja csak nagyon ritkán adhatott otthont szakmai-tudományos
vagy közéleti tevékenységének, mert megrendült egészsége ennek folytatását
számára ekkor már nem tette lehetővé.

1989. augusztus 19-én zárult be a kapu a kohómérnökképzésnek, a me-
tallurgiai ismeretek gyarapításának, az egyetem szakmai-tudományos gazda-
gításának, kohászatunk fejlesztésének és jelentős társadalmi feladatok meg-
oldásának szentelt, eredményes életútja végén.

Az utókor emlékezni fog Simon Sándor professzornak, a MTA levelező
tagjának örökös jobbító szándékkal és emberbaráti érzésekkel átszött életútjá-
ra. A jelenkor feladata, hogy ezt az emlékezetet gondozza és erősítse. Ez az
emlékbeszéd az erre irányuló törekvésnek kíván részese lenni.

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Beck Mihály

SZABÓ ZOLTÁN GÁBOR

(1908–1995)

Elhangzott: 2000. június 20.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

SZABÓ ZOLTÁN GÁBOR

(1908–1995)

Biztos vagyok abban, hogy nem a tanítványi elfogultság mondatja velem: Szabó Zoltán a 20. század egyik legjelentősebb és legnagyobb hatású hazai kémikusa volt. Élete és munkássága négy városhoz, Debrecenhez, Budapesthez, Szegedhez és Kolozsvárhoz kapcsolódik.

Debrecenben született 1908. május 30-án. A természettudományok és különösképpen a kémia iránti érdeklődése smár a debreceni Református Gimnáziumban töltött évei alatt megmutatkozott, elsősorban egy kiváló tanára, Radó Endre hatására. Talán nem fölösleges megjegyezni a mai középiskolai kémiatanítás szempontjából, hogy érdeklődését az érdekes kémiai kísérletek keltették fel. Az érettségi után egyidejűleg jelentkezett a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemre és az Eötvös József Collegiumba. Mindkettőbe felvételt nyert. Az egyetemen elsősorban Winkler Lajos volt rá nagy hatással: speciális laboratóriumában, melybe nem volt könnyű bejutni, négy féléven keresztül heti harminc órát dolgozott. Az Eötvös collegiumi évek életre szóló élményt jelentettek számára.

Winkler kedves területe volt a vízanalízis. Sokat foglalkozott ilyen természetű problémákkal Szabó Zoltán is. Így azután Verzár Frigyes, aki Debrecenben egyetemi tanár és egyben a Tihanyi Biológiai Kutatóintézet igazgatója volt, a Balaton vizének vegyelemzésére felvette a tihanyi intézet állományába. Fizetést nem, de lakást és teljes ellátást kapott. Tihanyban kiterjedt és rendkívül alapos elemzéseket végzett. Ezekről írta első tudományos közleményét. Ottlétekor látogatta meg az intézetet Klebelsberg Kunó kultuszminiszter, aki eredetileg kezdeményezte a Biológiai Kutatóintézet létrehozását. Verzár Frigyes a következő nyárra is meghívta Szabó Zoltánt. Klebelsberg ismét látogatást tett, és Szabó Zoltán büszkén emlékezett vissza, hogy amikor meglátta, felkiáltott: „Itt van a mi kis barátunk!”

Szinte véletlen volt, hogy az egyetem befejezte után Szegedre került. (Baráti látogatásra utazott Szegedre. Elmentek a Kass kávéházba, ahol egy közeli asztalnál ült Bay Zoltán és Náray-Szabó István. Szabó Zoltán ismerte Bayt, és üdvözlésére odamentek asztalukhoz. Olyan jó benyomást tett a beszélgetés során Náray-Szabóra, hogy egy hét múlva levelet kapott tőle: meghívta magához ún. ÁDOB-os (Állástalan Diplomások Országos Bizottsága) állásra, havi nyolcvan pengő fizetéssel. Érdekes, hogy Náray-Szabó István személyi ellentétek miatt nem az egyetem Kémiai, hanem a Bay Zoltán vezette Elméleti Fizikai Intézetében dolgozott. Náray-Szabó szabad kezet adott Szabó Zoltánnak, aki a réz anódos oldódásával kezdett el foglalkozni, és e tárgykörből írta meg doktori értekezését, melyet azután a Pázmány Péter Tudományegyetemen *sub auspiciis gubernatoris* minősítéssel fogadtak el. Ezt az tette lehetővé, hogy Szabó Zoltán minden egyetemi érdemjegye jeles, illetve kitűnő volt. (Csak zárójelben jegyzem meg, utolsó beszélgetésünkkel elmondta, hogy a tanárképző intézetben Kornis Gyulánál kegyelemelégsgest kapott pedagógiából, de a jegyek nem számítottak a doktori minősítés szempontjából.) Még öt évig dolgozott ÁDOB-os állásban Szegeden.

Ezután egy meghatározó fontosságú esemény következett Szabó Zoltán életében. Megpályázott egy németországi ösztöndíjat, és Bay Zoltán tanácsára Max Bodensteinhez kérte magát. A kitüntetéses doktorság és az addig megjelent számos dolgozat eredményeképpen elnyerte a pályázatot, és Berlinben Bodenstein mellett a klór-monoxid bomlásának kinetikájával foglalkozott. Megismerkedett a gázreakciók kinetikai kutatásának kísérleti és elméleti módszereivel. Bodensteinre mind emberileg, mind szakmailag a legnagyobb elismeréssel emlékezett.

1938-ban Náray-Szabó Istvánt, aki a szegedi Eötvös Collegium igazgatója is volt, a budapesti Műegyetem tanárává nevezték ki. A Berlinből éppen hazatért Szabó Zoltánt pedig a szegedi Eötvös Collegium igazgatói teendőinek ellátásával bízták meg. Szabó Zoltán, mint volt Eötvös-kollégista, lelkesen látta el ezt a feladatot, és természetesen folytatta kémiai kutatásait is. 1939-ben a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen kapott magántanári képesítést a kémiai mechanika tárgykörből.

1940-ben újabb jelentős fordulat következett. Észak-Erdély visszacsatolása után Szily Kálmán, a kolozsvári egyetem szervezésével megbízott államtitkár, Bodensteintől kért véleményt, melynek alapján Szabó Zoltán a Szerzetlen és Analitikai Kémiai Intézet vezetésére kapott megbízást mint ny. rk. tanár. Kolozsvárott nagy lelkesedéssel szervezte meg az intézetet. Szinte a semmiből kellett megteremteni a feltételeket a kutatáshoz és az oktatáshoz. Mikroanalitikai, gázanalitikai és reakciókinetikai kutatásokat folytattak a Mikó kerti tanszéken. A rövid kolozsvári időszak alatt több fontos eredmény született, és tanítványai, mint például Soós Ilona, Kékedy László, Akadé-

miánk jelenlegi külső tagja, valamint Kiss Erzsébet, később jelentős feladatokat láthattak el.

1944-ben Szabó Zoltán Budapestre távozott, és egy rövid, átmeneti tudományegyetemi időszak után, Bruckner Győző javaslatára, a Szegedi Tudományegyetem hívta meg, és az ottani Szeretlen és Analitikai Kémiai Tanszék megszervezésére és vezetésére kapott megbízást. (A történeti hűség kedvéért jegyzem meg: az intézet neve többször változott. Talán kideríthető lenne, hogy miért nevezték Általános és Szeretlen, illetve Általános és Fizikai Kémiai Intézetnek is, de nem érné meg a fáradságot.) Ismét mindent előről kellett kezdeni, de rövidesen megindult a többirányú oktató- és kutatómunka. Szabó Zoltán 1954-ben megszervezte az egyik első tanszéki akadémiai kutatócsoportot. A sokrétű szegedi tevékenység országosan, majd nemzetközileg is elismerésre talált, és Szabó Zoltán többször kapott meghívást budapesti tanszékek vezetésére, de ezeket elhárította. Schulek Elemér halála után 1967-ben azonban elfogadta a felkérést, és 1979-ig az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szeretlen és Analitikai Kémiai Tanszékét vezette.

A Szegedi Tudományegyetem Természettudományi Karának 1950/51-ben dékánja, a József Attila Tudományegyetemnek pedig 1964–67 között rektora volt. 1951-ben választották a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1964-ben pedig rendes tagjává. 1959-ben megszervezte a Kémiai Tudományok Osztályának első és máig kiválóan működő munkabizottságát, a reakciókinetikai és katalízis-munkabizottságot. Hosszú éveken keresztül volt elnöke a Fizikai és Szeretlen Kémiai Bizottságnak. Nagy munkát végzett a tudományos minősítésben mint a TMB (Tudományos Minősítő Bizottság) plénumának tagja és sok értekezés igényes opponense.

Munkásságát mind itthon, mind külföldön számos további elismerés illette. 1950-ben és 1957-ben a Kossuth-díj ezüst fokozatával, 1962-ben a Munka Érdemrend arany fokozatával, 1979-ben Apáczai Csere-díjjal és a bécsi Technische Universität Prechtl-aranyérmével, 1984-ben pedig az Akadémiai Aranyéremmel tüntették ki. Számos nemzetközi folyóirat szerkesztőbizottságának volt tagja, a Council of the International Catalysis Congress tagja és évekig „treasurer”-je, a müncheni Ludwig Maximilian, a bécsi Technische Universität és a berlini Freie Universität, továbbá a Szegedi József Attila Tudományegyetem tiszteletbeli doktora, a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia külső, a Szász Tudományos Akadémia levelező tagja.

Ez volt egy hosszú és munkás élet rövid foglalatja. Szeretnék számot adni arról, hogy mi volt a jellemzője Szabó Zoltánnak, a professzornak. Mint első éves egyetemi hallgató ismertem meg. Bár még csak 40 éves volt, ő volt a *professzor*. Az órakezdés és befejezés időpontjához lehetett igazítani az órát, a legbonyolultabb kérdéseket is érthetően magyarázta el, mindig érződött, hogy ura a tárgyalt anyagnak. Sohasem késett el az óráról, de nem lehetett

elkésznie a hallgatónak sem. Tekintélyt parancsoló volt a megjelenése, beszéde, magatartása. Szigorú, de igazságos vizsgáztató volt. Száraz humora is legendás volt közöttünk. Az egyik sokat bukdácsoló hallgatónak az mondta, amikor megnézte az indexét: kolléga úr, a maga indexében kottázni lehetne. (Akkor az elégtelent vízszintes vonallal jelezték.) Már másodéves egyetemi hallgató koromban externistaként az intézetében dolgozhattam. Ekkor ismertem meg a Főnököt. Tudta, hogy magunk között így hívjuk. Főnökként is igazságos és szerencsére szigorú főnök volt. Mindennap kétszer végigjárta a laboratóriumokat, és mindenkit megkérdezett, hogy időközben milyen eredményeket ért el. Szigorúságát és egyben igazságosságát, igaz emberségét mutatja egy apró, de számomra nagyon jelentős eset. A másodéves kvantitatív analitikai gyakorlataim sorra elégtelenre sikerültek. Ez annál inkább bántott, mert mint volt vegyiparistának már volt gyakorlatom a titrimetriában és a gravimetriában, és minden elemzést gondosan megcsináltam. Év végére már sikerült egy rövid közleménynek a kéziratát összeállítanom az alumínium alkalimetriás meghatározásáról. A kéziratot ravaszul az indexemmel együtt adtam át, remélve, hogy a dolgozat kiegyenlíti a rossz elemzési eredményeket. Szabó Zoltán kissé kedvelte a teátrális jeleneteket, és a következőt mondta: „Kolléga úr, én bevezetem önt a világirodalomba, de ha nem javítja ki a jegyeit, akkor elbuktatom.” Az egész nyáron dolgoztam, de sajnos majdnem valamennyi elemzési eredményem ismét elégtelenre sikerült. Most már rossz sejtelmek között adtam át az indexemet, ő pedig azt mondta: „Kolléga úr, jónál jobbat nem adhatok.”

Vonzotta a tehetséges hallgatókat, megismertette velük a kutatás minden csínját-bínját. Az igazság feltétlen tisztelete vezette tudományos munkájában, erre nevelte tanítványait is. Nem ismert más ajánlólevelet, mint a tehetséget. Az *Intézet* sziget volt, ahová szinte alig hatolt be a külvilág zaja, olykor gyűlölködése. Számára és rajta keresztül számunkra is természetes volt Európában és a nagyvilágban gondolkodni akkor, amikor szinte áthághatatlan határok szabdalják Európát. Azzal nevelt, hogy természetesnek vette bizonyos dolgok ismeretét. Amikor az első angol nyelvű közös dolgozatunkat az Intézet házi fordítója, Martonné, lefordította, és behozta a kéziratot, behívott a szobájába, hogy hármasban nézzük át a szöveget. Akkor még nagyon keveset tudtam angolul, de már másnap kezdtem órákat venni, mert nyilvánvaló volt, hogy angolul tudni *kell*. Felbecsülhetetlen volt számunkra, de tulajdonképpen az egész hazai tudományos élet egészére az, hogy már az '50-es években kivívta a nemzetközi kongresszusokon való részvétel, majd a hosszabb egyéni tanulmányutak lehetőségét. Érdekes, hogy 1956. október 22-én tartott nyilvános előadást első amerikai útjának élményeiről.

Azt hiszem, nincs még egy egyetemi tanár Magyarországon, akinek annyi akadémikus és egyetemi tanár tanítványa lenne, mint Szabó Zoltánnak. (A

valószínűleg nem teljes névsor a kinevezés, illetve az akadémiai tagság elnyerése sorrendjében: Kékedy László, Csányi László, Huhn Péter, Márta Ferenc, Gál Dezső, Tüdös Ferenc, Beck Mihály, Solymosi Frigyes, Kelen Tibor, Görög Sándor, Gaizer Ferenc, Bérces Tibor.) A tanszéki szemináriumok, melyeken sokszor adtak elő hazai és külföldi vendégek is, rendkívül jelentősek voltak a kutatók fejlődése, kibontakozása szempontjából.

Mindannyiunk számára, akiket meghívott Tisza-parti sétáira, felbecsülhetetlenül sokat jelentettek ezek a séták. Jelentették mindenekelőtt a gondolatok szabad, de mégis fegyelmezett szárnyalását. Számos kutatási téma származott az e sétákon folytatott beszélgetésekből. Rendszeresen megrendeztük az *intézeti murikat*, melyek jelentősen hozzájárultak a kellemes légkör kialakításához. Ezeken mindenki csillogtathatta szakácsi és italkeverői tudományát. Csak egy jelenet az egyik muriról: az egyik hallgató (mert a murikra a tanszéken dolgozó hallgatók is meg voltak hívva) gázálarcban reszelte a tormát.

Szabó Zoltán adott a formákra. A hallgatókat vagy az idegen tanszéki munkatársakat kolléga úrnak szólította, az már kitüntetésszámba ment, ha tegezett valakit. Amikor megkaptam a c. egy. tanári kinevezést, éppen rektor volt. Behívott magához a rektori szobába, konyakot hozatott, és pertut ittunk.

Ma már szinte hihetetlen, hogy milyen körülmények között folyt a kutatómunka. Egyszer, még hallgató koromban, spektrofotometriás mérésekre lett volna szükség. Tudtam, hogy a Mikrobiológiai Intézetben van egy ilyen műszer, és kértem Szabó professzort, hogy kérje kölcsön Ivanovics professzortól. Elgondolkozott, és azt mondta: tudod, én jó viszonyban vagyok Ivanovics professzorral, de ezt azért mégsem kérhetem tőle. Nem sokkal később azonban már lehetőség nyílt arra, hogy a tiltó, ún. COCOM-rendelkezéseket kijátszva, Szírián keresztül egy Beckman B spektrofotométert vásároljunk. A műszer érkezése előtt fél évvel már elkészült a Beckman-szoba, ahova azután a műszert telepítettük!

Hosszú és munkás élete, a kémia csodálatos világa titkainak feltárására irányuló vágya sok érdekes és fontos eredményre vezetett. Ezeket mintegy 250 közleményben és 4 könyvben közölte. Nincs itt lehetőség ezek részletes vagy akárcsak a teljességre törekvő érintőleges ismertetésére. A példák talán érzékeltetik e kutatások sokrétűségét, érdekességét és eredményességét.

Kezdetben elektrokémiával és analitikával foglalkozott. Fontos eredményeket ért el a réz anodikus oldódásának mechanizmusával, egyes ionok aktivitási tényezőjének meghatározásával kapcsolatban. Ilyen természetű kérdésekkel foglalkozott érintőlegesen még a '70-es években is. Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy első nyolc dolgozatának ő volt az egyedüli szerzője. A Winkler-féle sokszorozó elvet nagyra értékelte, és maga is többször alkalmazta. Az érzékeny titrimetriás eljárások egyik pompás példája volt a nitrátion permanganometriás meghatározása, az ezüstionok katalizálta

ferro-hidroxidos redukciót követően. Számára az analitikai kémia és a fizikai kémia szoros egységet jelentettek, csakúgy, mint Winkler Lajos számára, amint ez a Winkler-émlékkönyvbe írt elemző tanulmányából is kiderül.

Igen érdekesek voltak az elemek periódusos rendszerére és a tulajdonságaikat leíró periodikus függvényekre vonatkozó kutatásai.

A klór-monoxid termikus bomlásának mechanizmusára irányuló vizsgálatait még 1938-van Berlinben kezdte el, de a mechanizmust csak második szegedi időszakának egyik első közleményében tisztázta. Büszke volt arra, hogy Norrish, a későbbi Nobel-díjas, a dolgozat lektoraként figyelt föl Szabó Zoltán reakciókinetikai kutatásaira. Az ún. négylépcsős mechanizmus a maga korában rendkívül fontos és hasznos lehetőség volt a bonyolult reakciómechanizmusok kvantitatív tanulmányozásában, hiszen akkor a számítások a Brunsviga tekerős számítógéppel történtek.

A gyökstabilizáció elve, a szénhidrogének, valamint az ammónia oxidációjának vizsgálata máig érvényes és fontos reakciókinetikai megállapításokra vezetett. Nagyon jelentős volt a gázreakció-kinetikai vizsgálatokban a szennyezések hatásának kiküszöbölésére, a lehető legnagyobb tisztaságra való törekvés. Szabó professzor korán felismerte a szilárdfázisú reakciók rendkívüli jelenetőségét. Ezek a kérdések, kapcsolatban a félvezető oxidkatalizátorok mechanizmusával, szinte az utolsó napjáig foglalkoztatták.

Kezdetől törekedett gyakorlatilag is fontos eredmények elérésére. Büszkén mesélte utolsó beszélgetésünkkor, hogy milyen pompás gyors módszert talált a tömény szeszes italok érlelésére. Az érlelés tulajdonképpen egy heterogén reakció. A tölgyfa hordó anyaga jelenti a szilárd, a pálinka pedig a folyékony fázist. Ha megnöveljük a fa felületét, megnő az érlelés sebessége is. Raschig-gyűrűket készítettett tölgyfából, és az ezekkel megtöltött edénybe öntötte a friss pálinkát. Két hét múlva kolozsvári kollégái értékelték az eljárás jóságát. Már budapesti évei során dolgozott ki eljárást a dinitrogén-oxid kényelmes és biztonságos előállítására. A szabadalmazott eljárás bevezetésére az illetékes vezetők ellenérdekeltsége miatt nem került sor.

Egyetemi tanárként elévülhetetlen érdemei vannak a modern szervetlen kémiai szemléletnek az egyetemi oktatásba való bevezetésében. A *Válogatott fejezetek a modern szervetlen kémiából* című, 1959-ben megjelent tankönyve ebből a szempontból meghatározó jelentőségű volt. Már budapesti időszakára esik *A szervetlen kémia alapjai* című, Nyilasi Jánossal írt munkájának megjelenése.

Századunk történelme természetesen Szabó Zoltán pályájára is kihatott. Sikerült azonban minden nehézséget elhárítania, a buktatókat kikerülnie. Ezt szellemi és jellembéli tulajdonságai tették lehetővé. Hivatása a hobbija volt, nem szomjúhozta a hatalmat, és nem cserélte volna el anyagi előnyökért a kémiai kutatásokat és az ifjúság oktatását. Élete, munkája, magatartása példa marad számunkra.

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Varga János

SZENT-IVÁNYI TAMÁS

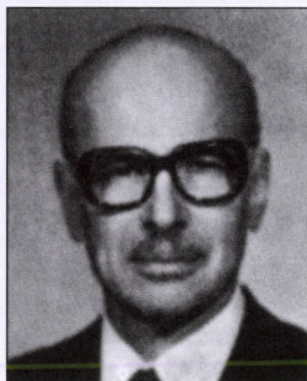
(1920–1991)

Elhangzott: 2000. május 10.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

SZENT-IVÁNYI TAMÁS

(1920–1991)

Szent-Iványi Tamás 1920. november 2-án született Szentivánlaborfalván (Háromszék megyében), értelmiségi családban. Az elemi iskolát szülőfalujában, a középiskolát részben Brassóban, részben pedig Sepsiszentgyörgyön végezte. Ezt követően 1942-ben Kolozsvárott mezőgazdasági főiskolai oklevelet szerzett.

Még ugyanebben az évben beiratkozott a József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem állatorvosi osztályára, ahol 1946-ban szerzett állatorvosi oklevelet. Első munkahelye alma materünk Állattenyésztéstani Tanszéke volt, ahol rövid ideig Csukás Zoltán professzor tanársegédeként dolgozott. Itt készítette el genetikai témájú értekezését, amellyel 1946-ban állatorvosdoktori oklevelet szerzett. Ezt követően a Dr. Benedek László-féle Oltóanyag-termelő Intézetben, 1948-tól pedig a Phylaxiában dolgozott, ahol megismerkedett a különféle oltóanyagok termelésének technikájával. Közben három hónapot Angliában a Weybridge-i Központi Állat-egészségügyi Intézetben töltött tanulmányúton. A Phylaxiából 1950-ben Manninger Rezső professzor tanintézetünk Járványtani Tanszékére hívta meg, ahol 1956 nyaráig egyetemi adjunktusi, majd ezt követően az MTA kutatói státusában dolgozott. Felsőfokú nyelvvizsgát tett angol, német, francia és román nyelvből. 1970 és 1975 között öt évet a FAO római központjában dolgozott mint az Állat-egészségügyi Osztály helyettes vezetője. Szakreferense volt a fertőző betegségeknek és az állatorvosi szakoktatásnak. A zoonózisok vonatkozásában összekötő feladatot látott el a WHO és a FAO között. A FAO-nál töltött évek alatt főként a fejlődő országokban szervezte és irányította a diagnosztikai laboratóriumok felépítését és berendezését, tevékenyen részt vett számos fontos fertőző betegség (a keleti marhavész, a ragadós száj- és körömfájás, a

juhhimlő, a bluetongue, az afrikai lópestis, a sertéspestis stb.) elleni védekezési program kidolgozásában, nemzetközi méretű, gyakorlati megvalósításában. Szakmai feladatainak ellátása közben megfordult a világ számos országában, több alkalommal járt Afrikában, Délkelet-Ázsia országaiban, Mexikóban. A FAO-ban szerzett szakmai ismereteit, nemzetközi tapasztalatait, széles körű tájékozottságát, személyes ismeretségeit és emberi kapcsolatait később az oktatás és a fertőző betegségek elleni hazai védekezés érdekében is nagyon jól kamatoztatta.

Külföldi szolgálata után 1976 július elsejével nevezték ki egyetemi tanárrá, s egyben megbízták a Járványtani Tanszék vezetésével. Tanszékvezetői munkakörét nyugdíjba vonulásáig, 1985 decemberéig töltötte be.

Az állatorvos-tudomány kandidátusa fokozatot 1952-ben, a doktorit pedig 1965-ben, *Vizsgálatok a sertések enterovírusos fertőzöttségéről* című értekezésével szerezte meg. 1973-ban az MTA levelező tagjává, 1977-ben a Leopoldina Német Természettudományi Akadémia tagjává választották. 1979-től az MTA rendes tagja, székfoglaló előadásait a járványos állatbetegségek elleni védekezés időszéri nemzetközi és hazai vonatkozásainak a témaköréből tartotta.

Kutatómunkájában az immungenetika és a járványtan számos területén dolgozott, beleértve a fertőző betegségek oktatását, az ellenük való védekezés lehetőségeit is. Kezdetben az állatgenetika területén a magyartarka jellegváltozataival (egyetemi doktori értekezés, 1946), majd az immungenetikai területen a sertés és a szarvasmarha vércsoportrendszerével foglalkozott. Szabó Istvánnal elsőként írta le az újszülött malacok vércsoport-összeférhetetlenség okozta haemolyticus icterusát, és tisztázták annak genetikai és immunológiai alapjait. Az MTA megbízása alapján az '50-es évek végén munkatársaival együtt megindították a hazai szarvasmarha-vércsoportmeghatározási munkát, előállították az ehhez szükséges immunsavókat. Ezért a munkáért Akadémiai Díjban részesültek. A fertőző baktériumos és vírusos állatbetegségek területéről egyaránt jelentek meg dolgozatai. Kezdetben főként bakteriológiai témákkal, így a malacok paratyphusának oktatásával, a sertésorbáncbaktériumok szelektív tenyésztésével, szerotípusaival, azok elterjedtségével, a sugárgomba-betegséggel, a juhok enterotoxaemiájának előfordulásával, oktatásával s a betegség elleni védekezéssel, a lépfene elleni vakcinával stb. foglalkozott. Szabó Istvánnal együtt elsőként írták le a malacok általuk „fertőző elhalásos bélgyulladás”-nak nevezett kórképét, tisztázták oktatását, és kidolgozták a betegség elleni védekezésben máig használt Cl. perfringens-C-t tartalmazó oltóanyagot. A MÉM Állat-egészségügyi és Élelmiszer-higiéniai Főosztályának felkérésére részt vett a hazai szarvasmarha-állományok gümőkórtól és brucellosistól való mentesítésének megszervezésében, diagnosztikai és járványtani kérdéseinek a tisztázásában, továbbá az ezzel kapcsolatos széles körű továbbképzési munkában.

Külföldi és hazai aspiránsok vezetőjeként foglalkozott a mycobacteriumok osztályozásával, baromfi-adenovírusokkal és a brucellosis szerodiagnosztikájával.

Az 1950-es évek vége óta kutatómunkája főként egyes vírusos betegségekkel kapcsolatos kérdések tisztázására irányult. Manninger professzor megbízásából Bartha Adorján dr.-ral együtt az '50-es évek végén a Járványtani Tanszéken létrehozták az első hazai állatorvosi víruskutató laboratóriumot. Ezt követően több éven át a sertések enterovírusainak vizsgálatával, citopatológiai és szerológiai alapokon történő osztályozásával foglalkozott (doktori értekezés, 1965). Munkatársaival együtt tanulmányozta az Aujeszky-féle betegség vírusát, a sertés és szarvasmarha légző- és emésztőszervi betegségeiben szerepet játszó vírusok diagnosztikáját. A transmissibilis gastroenteritis (TGE) első hazai megállapítása után munkatársaival együtt foglalkozott a TGE vírusának tenyésztésével, a betegség járványtani és immunológiai viszonyaival, majd attenuált vakcinát állítottak elő a betegség elleni aktív immunizálás céljára.

Tanári és tanszékvezetői kinevezését követően, 1976-tól, idejének nagy részét a járványtan és részben a mikrobiológia oktatása kötötte le. Szeretett és tudott is oktatni. Járványtanóráit élmény volt hallgatni. Egy-egy fertőző betegség előadásakor nemcsak a betegségre vonatkozó hazai adatokat és tapasztalatokat ismertette, hanem beszélt azok nemzetközi helyzetéről, előfordulásáról, a védekezésben más országok által követett gyakorlatról. Kitért az egyes betegségek zoonózis-jellegére, közegészségügyi és a szükséges mértékben élelmiszer-higiéniai, esetenként állat-egészségügyi igazgatási vagy szavatossági vonatkozásaira is. Igen nagy fokú volt szakirodalmi tájékozottsága, több tucat folyóiratot olvasott rendszeresen. A rendszeres folyóirat-olvasásra, a szakirodalom nyomon követésére munkatársaikat is ösztönözte. Tanártársai és diákjai egyaránt becsülték és szerették. Ez utóbbit bizonyítja, hogy 1981–85 között minden évben elnyerte az V. évfolyamon a hallgatók által odaítélt „Az év legjobb oktatója” címet és az ezzel járó plakettet. Számos esetben tartott vendégelőadást a Bécsi Állatorvos-tudományi Egyetemen és a Hannoveri Állatorvosi Főiskolán.

Az egyetemi tanári kar nagyra becsült tagjaként részt vett az egyetem életének irányításában. Jelentős részt vállalt az egyetemen a szakállatorvos-, továbbá a megyékben szervezett állatorvos- továbbképzésből. Igen jó szakmai és emberi kapcsolatokat alakított ki a MÉM Állat-egészségügyi és Élelmiszer-higiéniai Főosztályával, felkérésükre számos szakkérdés megoldásában nyújtott segítséget.

A tanszék oktató-kutató munkájának irányításában, munkatársaival való kapcsolatában a szakmai igényesség, a nagyfokú munkabírás és a pontosság jellemezte. Szakmai iránymutatása és tanácsai mellett igyekezett tanszékén a

nyugodt munkavégzés anyagi és technikai feltételeit is biztosítani. Több mint 140 szakközleménye jelent meg magyar és külföldi szaklapokban. Számos egyetemi jegyzetet, könyvrészletet és könyvet írt. Ez utóbbiak közül kiemelkedik a Mészáros Jánossal együtt írt *A háziállatok fertőző betegségei* című, 1985-ben megjelent, régóta várt tankönyve.

Tagja volt számos hazai és külföldi szakmai társaságnak, munkabizottságnak, hazai és külföldi szakfolyóiratok szerkesztőbizottságának. Tagja volt a Magyar Mikrobiológiai Társaság elnökségének. A Magyar Mikrobiológiai Társaság 1978-ban szakmai és egyesületi munkája elismeréseként neki ítélte a Manninger Rezső-émlékérmet. Elért tudományos eredményeinek elismerése volt az Elnöki Tanács által 1980-ban adományozott Munka Érdemrend arany fokozata. A Magyar Agrártudományi Egyesület 1981-ben munkája elismerésül neki adományozta a Hutyr Ferenc-émlékérmet. 1983-ban Mészáros János és Kovács Ferenc akadémikusokkal együtt megosztva Állami Díj kitüntetésben részesült. 1984-ben az Állatorvos-tudományi Egyetem kiváló oktató munkájának elismeréseként a Dr. Marek József-émlékérmet adományozta neki. 1985-ben az NSZK Állatorvosok Társasága levelező tagjává választotta.

Bár Szent-Iványi Tamás 1985-ben nyugdíjba vonult, kapcsolata a tanszékkal egészen 1991 áprilisában bekövetkezett haláláig szoros maradt. Nyugdíjas éveiben is szinte mindennap, egészen a legutolsó napokig, bejárt a tanszékre, segített különféle szakanyagok megfogalmazásában, összeállításában, s időnként egyetemi órákat is átvállalt. Munkabírását azonban betegsége, amelyről a kívülállók szinte nem is vettek észre semmit, fokozatosan aláásta. Halála a szakma és az egész állatorvosi kar számára súlyos veszteséget jelentett. Szent-Iványi Tamás nagyszerű ember, kiváló kutató és tanár volt, aki maradandó nyomokat hagyott mindazok emlékezetében, akik ismerték.

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Somogyi József

TÁRCZY-HORNOCH ANTAL

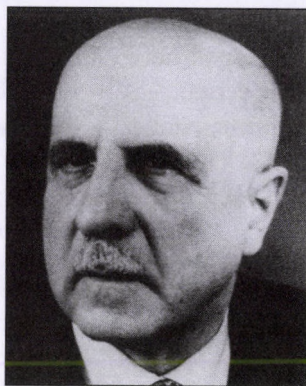
(1900–1986)

Elhangzott: 2000. október 13.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

TÁRCZY- HORNOCH ANTAL

(1900–1986)

Hihetetlenül gyorsan repülnek az évek, alig hagyva egy kis időt pihenésre, megemlékezésre. Most egy ilyen szerencsés pillanatnak vagyunk a részesei, amikor időt szakítunk arra, hogy megemlékezzünk a geotudományok egyik kiemelkedő, nemzetközileg elismert egyéniségének, Tarczy-Hornoch Antal akadémikusnak születése 100. évfordulójáról. Tudományos tevékenysége elsősorban a bányamérés és a geodézia mérés technikai, számítástechnikai és részben a geofizika problémáihoz kapcsolódott, de ezenkívül maradandót alkotott szakma- és technikatörténeti kutatásaival is.

Magyarország hírét a világban elsősorban kiváló művészeinek és tudósainak kimagasló munkássága alapozta meg. Ők voltak – és reméljük, maradnak is – a politika változásaitól függetlenül az ország megbízás nélküli, állandó nagykövetei. Nemzetközi tudományos elismertsége alapján ilyen nagykövet volt Tarczy-Hornoch professzor úr is.

Ma száz éve, 1900. október 13-án született az akkori felső-magyarországi Bereg megyei Oroszvégen élő Hornoch családban ötödik gyermekként az a kislfiú, aki felnőve a felsőoktatás, a hazai és nemzetközi tudományos élet kiemelkedő és elismert egyéniségévé vált. Édesapja földmérő mérnök volt. Valószínűleg tőle örökölte kiváló matematikai készségét és a geodézia iránti vonzalmát. Itt végezte alsófokú iskoláit, és tanítónője már az első osztályban felfigyelt matematikai tehetségére, amit az első osztályos bizonyítványában „számтанból különösen kiváló” megjegyzéssel erősített meg. A munkácsi gimnáziumban folytatta tanulmányait, ahol tovább erősödött a matematika és fizika iránti érdeklődése, és itt kapott kedvet történelmi ismereteinek megalapozására is. A gimnázium matematikai szakkörében 16 évesen tartotta meg első tudományos előadását. 1918-ban, a Monarchia széthullásának

évében érettségizett. Kárpátalja Csehszlovákiához való csatolása után a helyi hatóságok nem engedélyezték, hogy az akkor már Sopronban otthont kapott volt selmeci Bányamérnöki és Erdőmérnöki Főiskolán folytassa felsőfokú tanulmányait. Így 1919-ben a leobeni Bányászati Főiskolára iratkozott be. Főiskolai tanulmányai során szoros szakmai és baráti kapcsolatba került Aubell professzorral, a leobeni főiskola Bányaméréstani Tanszékének nagyhírű vezetőjével. 1923-ban bányamérnöki, 1924-ben bányamérőmérnöki oklevelet szerzett, mindkettőt kitűnő eredménnyel. Még ebben az évben *Új szempontok a bányamérési feladatok számítási megoldásaiban* című dolgozatával *summa cum laude* doktori fokozatot nyert. Ezután közel 2 évig Aubell professzor mellett dolgozott tudományos munkatársként. Munkája eredményeként 1925 év végén benyújtotta a vetőproblémák megoldásával foglalkozó habilitációs dolgozatát, ami megalapozta nemzetközi hírnevét. A habilitációs eljárás befejezése előtt 1926-ban meghívták Magyarországra a soproni Bány- és Erdőmérnöki Főiskola Geodézia- és Bányaméréstani Tanszékére tanárnak. A tanszéket 1959-ig a Bányász Kar Miskolcra való helyezéséig vezette. 1937-ben nevezték ki nyilvános rendes tanárrá. Így kezdődött el sikereiben gazdag szakmai pályafutása és Sopron városhoz való kötődése. 1928-ban vette feleségül Tárczy Irént, és ezt követően az eredeti Hornoch nevét Tárczy-Hornochra változtatta.

A soproni főiskolán oktatói és kutatói tevékenységét igen nagy szakértelemmel, magas színvonalon kezdte meg. Korszerűsítette és kibővítette a geodéziával és bányaméréssel foglalkozó tantárgyakat, és már 1933-ban kötelező tantárgyként tanszékén bevezette az „alkalmazott geofizikát”, amivel lerakta a későbbi bányakutató- és geofizikusmérnök-képzés alapjait. A tanítványaival szemben támasztott szokatlan igényessége és követelményrendszerre eredményeként a Sopronból kikerült mérnökök még a '30-as évek nehéz gazdasági körülményei között is munkát találtak más műszaki területeken.

Kezdeményezője volt egy idegen nyelvű szakfolyóirat – az *Aus den Mitteilungen der Berg- und Hüttelmännischen Abteilung an der kgl. ung. Palatin-Joseph-Universität für technische und Wirtschaftswissenschaften*. Sopron, Ungarn – megindításának. Ez a kiadvány 1929-ben jelent meg először, és ő volt az első szerkesztője. Ezzel a kiadvánnyal a soproni főiskola folyóiratcsere formájában nemzetközi tudományos kapcsolatot alakított ki a világ minden részén. Ennek a kiadványnak a segítségével igazolták, hogy a világhírű selmeci főiskola soproni jogutódja méltóan folytatja a régi intézmény hírnevét megalapozó, magas színvonalú oktató- és kutatómunkát, és Sopron nevét mindenütt megismerték. Személyes kapcsolatokat épített ki az akkori idők elismert professzoraival, így többek között az osztrák származású, de Németországban tevékenykedő O. v. Gruberral, a svájci Beaschlinnel és az osztrák Dolezallal.

A tudományos kutatás mellett nagy súlyt fektetett a gyakorlati célokat szolgáló műszerfejlesztési és méréstechnikai problémák megoldására is. A elképzelései alapján a tanszéki műhelyben kiváló műszerészének, Bummer Antalnak közreműködésével több műszer és segédberendezés készült. Méréstechnikához kapcsolódó kutatási eredményei alapján a jénai Zeiss gyár 1931-ben külső munkatársnak kérte fel.

Az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület 1941-ben alelnökkévé választotta, majd 1942-ben 50 éves fennállása alkalmából tartott ünnepélyes közgyűlésén a magyar bányászat terén szerzett „egész kiváló érdemekért” a Wahlner Aladár-aranyéremmel tüntette ki. Az 1942/43. tanévben a Bánya-, Kohó- és Erdőmérnöki Kar dékánjává választották.

Tárczy-Hornoch professzor oktató-kutató tevékenysége igazán a háborút követő években bontakozott ki. Kutatási eredményei és nemzetközi elismertsége alapján 1945-ben Szent-Györgyi Albert az általa kezdeményezett Magyar Természettudományi Akadémia alapító tagjának hívta meg, majd 1946-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező és még ugyanazon évben rendes tagjává választotta. 1949-ben kezdeményezésére Magyarországon először, Sopronban megindult az önálló földmérőmérnök- és 1951-ben a geofizikusmérnök-képzés. A soproni földmérő mérnöki szak megteremtése, valamint Tárczy-Hornoch professzor szakmai igényessége és előrelátása tette lehetővé azt, hogy számos kiváló hazai geodéta – köztük a két háború közti időszakban Sopronban habilitált Hazay István – részt vállaljon az oktatásból, növelve annak színvonalát. Kiváló tárgyalási és diplomáciai érzékét a geofizikus-képzés soproni megkezdésének története igazolja. 1951-ben részt vett azon a Gerő Ernő által vezetett Népgazdasági Tanács-ülésen, ahol Vadász Elemér professzornak azzal a betérjesztésével foglalkoztak, amelyben népgazdasági érdekekre való hivatkozással kérte az önálló geofizikus-képzés megindítását a Tudományegyetem keretein belül. Tárczy-Hornoch professzor hozzászólásában támogatta a kérést, azzal a kiegészítő javaslattal, hogy mivel a nemzetgazdaságnak valóban szüksége van a hazai ásványvagyon megkutatásának és kitermelésének növelése érdekében geofizikusokra, két évvel korábban szakemberekhez jutunk akkor, ha a Sopronban 1949-ben beiratkozott földmérőmérnök-hallgatók egy része a kétéves alapozó időszak után, amely alapozás mindkét szakmához megfelelő, geofizikus-képzést kap. Ez a megoldás nem jelent nagy költségnövelést, mivel csak egy geofizika tanszék felállítását igényli. Javaslatát elfogadták, és így kezdődött meg 1951-ben a geofizikusmérnök-képzés Sopronban, és jutott katedrához a szintén nála habilitált Kántás Károly professzor is. Az ő kezdeményezése alapján akadémiai keretek között 1955-ben geodéziai és geofizikai kutatólaboratóriumok létesültek Sopronban geodéziai és geofizikai alapkutatások végzésére. 1955-től az MTA Geodéziai Kutatólaboratóriumának igazgatójaként is tevékenykedett. 1957-től

átvette a vezető nélkül maradt Geofizikai Kutatólaboratórium irányítását is. Az egyetemi tanszékét 1959-ig a Bányamérnöki Kar Miskolcra és a Földmérő-mérnöki Kar Budapestre viteléig vezette. A két laboratórium egyesítése után 1972-ig, nyugállományba vonulásáig volt az MTA GGKI (Geodéziai és Geofizikai Kutatóintézet) igazgatója. A mérés- és műszertechnika iránti vonzalma alapján az '50-es évek közepétől A Magyar Optikai Művek tudományos tanácsadójaként az intézet munkatársaival együtt jelentős szerepet vállalt a gyár geodéziai műszergyártásának nemzetközi szintre történő fejlesztésében.

Kiváló oktatói és kutatói tevékenységének elismeréseként számos magas kitüntetés birtokosa volt. Magyarországon megkapta a Kossuth-díj arany fokozatát és az Állami Díj I. fokozatát. Külföldön is elismerték tudományos teljesítményét. Megkapta az I. osztályú bulgár Cyrill és Method kitüntetést, tagjává választotta a Világakadémia. Külföldi tagja volt a francia, az osztrák, a bolgár és lengyel tudományos akadémiáknak. Tiszteletbeli doktorrá avatták a freibergeri, leobeni, bécsi, grazi, miskolci és a soproni egyetemeken.

Igen jelentős szerepet vállalt a hazai és nemzetközi tudományos közéletben a tudomány diplomatájaként is. Mint a Nemzetközi Geodéziai és Geofizikai Unió (IUGG) magyar nemzeti bizottságának elnöke a szervezetben igen magas színvonalon képviselte a magyar geotudományokat. Az MTESZ-en belül a magyar műszaki és tudományos közéletben is hasznosan tevékenykedett. A Geodéziai és Kartográfiai Egyesület alapító tagja és első elnöke volt. Ezenkívül sokáig társelnöke volt a Magyar Geofizikusok Egyesületének, és alelnöki tisztséget töltött be az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesületben.

Főszerkesztője volt az *Acta Geodaetica*, *Geophysica et Montanistica*nak, tagja volt a *Geoexploration* (Amsterdam), *Gerlands Beiträge zur Geophysik* (Leipzig), *Pure and Applied Geophysics* (Basel és Stuttgart), valamint a *Monographs on Terrestrial Solar and Cosmic Physics* (Leipzig) szerkesztőbizottságainak.

Sopront nagyon szerette. Szülőhelye után ez a város vált otthonává. A két háború közötti időkben, de még 1945 után is számos csábító külföldi és hazai ajánlatot utasított vissza Sopronért. Mindig azt mondta: Sopron csak egy van, engem befogadott és elismert, hálátlanság lenne részemről elhagyni. Személyisége kihatott a város szellemi életére. Tudományos tevékenysége és az általa alapított és vezetett intézmény tudományos eredményei Sopront ismertté tették az egész világon. A város mindenkori vezetői nagyra értékelték Tárczy-Hornoch professzor munkáját, és a Pro Urbe kitüntetés mellett a város által adományozható legmagasabb elismerésben részesítették: Sopron város díszpolgárává fogadták.

Igen jelentősek voltak a tudomány- és technikátörténeti kutatásai is. Több méltatlanul elfelejtett vagy kellően nem értékelt kutatót emelt az őt megillető helyre.

Tudományos munkásságát 6 könyv és 15 ország különböző folyóirataiban megjelent több mint 300 tanulmány őrzi meg az utókor számára.

Mint emberre, oktatóra, tudósra és vezetőre jellemző volt a szakmája iránti mérhetetlen szeretet és igényesség, és erre nevelte tanítványait is. Jó érzékkel választotta ki munkatársait. Közülük később többen kerültek magas pozícióba. Az egyetemi katedrán és az intézet szakmai vezetésével iskolát teremtetett, ami elválaszthatatlan Soprontól. Példát mutatott a hazai és nemzetközi együttműködések kialakításában. A világ minden részéről a geotudományok legkiemelkedőbb egyéniségei közül sokan megfordultak Sopronban. Nagyon szoros szakmai és baráti kapcsolatba került Ausztriából a bécsi Ledersteger, a grazi Rinner és a leobeni Spickennagel professzorokkal, a prágai Böhm, a német Peschel és Meisser, valamint a bolgár Hrisztov és az orosz Izotov professzorokkal. Az a gondolat vezette, hogy a tudomány közös nyelve áthidal minden nehézséget, és összekötő kapocs az emberek, országok között, függetlenül a nemzetiségtől, bőrszíntől és a politikai hovatartozástól. Ahogy önmagától, munkatársaitól is megkövetelte az igényes, lelkiismeretes és magas színvonalú munkát. Alapelve volt az, hogy hosszú távon csak komoly, becsületes munkával lehet eredményt elérni.

Kapcsolata az intézettel és a szaktársadalommal nem szakadt meg nyugdíjba vonulásakor. Haláláig rendszeresen bejárt régi munkahelyére, ahol a munkatársaival való szakmai eszmecseréken és régi történetek föllevenítésén kívül volt tanítványai és tisztelői mindig felkeresték, ha Sopronban jártak. Ő kevésbé érezte a korunkra jellemző figyelmetlenséget, tapintatlanságot, amitől sokat szenvednek az aktív munkától visszavonulók. Ez egyrészt nagy egyéniségével magyarázható, másrészt fontos szerepe van itt a selmeci hagyományoknak, amik Sopronban folytatódtak, majd azóta Miskolcon is tovább élnek. Ez a tanárok, oktatók és diáktársak megbecsülésére, egymás megsegítésére való nevelés eredménye.

Befejezésül néhány talán kicsit szubjektívnek tűnő gondolattal egészítem ki ezt az ünnepi megemlékezést. Hiszen azonkívül, hogy tanítványa voltam, 1955-től 1972-ig munkatársa lehettem, és 1972-től tőle vettem át az intézetvezetés felelős és nem könnyű feladatát. Bár főleg a színvonalas munka megkövetelése vonatkozásában szigorú főnök volt, az intézetben igen jó hangulatú, baráti légkör uralkodott. Minden problémát megbeszélhettünk vele. Ma is szívesen emlékezem vissza kedvelt kávé-félóráira, ahol az idősebb szakmai kérdések (külföldi úti beszámolók, akadémiai egyetemi hírek stb.) megvitatása mellett szívesen mesélgetett régi egyetemi történeteket. Különösen hálás vagyok neki azért, hogy amikor átvettem tőle az intézet vezetését, mindvégig éreztem segítőkész támogatását.

Egy életre szóló emlékként őrzőm a 85. születésnapjára rendezett ünnepség hangulatát. A Lővér Szálló termeit zsúfolásig megtöltötte az őt köszöntő

tanítványok, munkatársak és tisztelők sokasága. A búcsúzás percei felemelően szépek voltak. Az ünneplők sorfalat áltak, amint lasan feleségébe és belém karolva megindult a kijárat felé, mosolygó arccal éljeneztek, és valaki elkezdte énekelni a *Gaudeamus igitur*t, a tömeg átvette a fenséges dallamot – *Vivat academia/vivant professores* –, ami végighömpölygött az egész épületen. Ekkor az az ember, aki egész életén át uralkodott érzelmein, a könnyeivel küszködve suttogta: „Ezért érdemes volt élni.” Igen, professzor úr, érdemes volt.

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Vizkelety András

TARNAI ANDOR

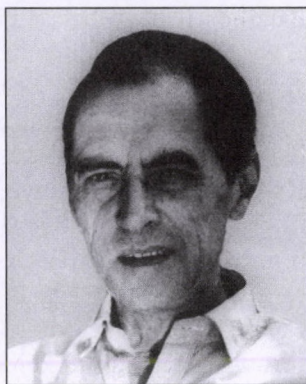
(1925–1994)

Elhangzott: 2000. október 30.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

TARNAI ANDOR

(1925–1994)

Tekintetes Akadémia! Engedjék meg, hogy emlékbeszédemet Tarnai Andor levelező tag fölött azzal a szokatlanul tradicionálisan csengő megszólítással kezdjem, amellyel ő kezdte székfoglaló előadását. Ebben a megszólításban ugyanis kifejezést nyert valami, ami Tarnai Andorra, emberi és tudósi magatartására jellemző volt: egyfajta gondosan megválogatott hagyománytisztelet.

Mihalik Andor gyulai kelmefestő fia, a család 1943-ban változtatta nevét Tarnaira, 1925. augusztus 23-án született. Az 1949-ben kötelező vagyonnylatkozat szerint szülei műhellyel, üzlethelyiséggel, a családi ház egyhatodával és 5 hold föld egyhatodával rendelkeztek. Ebből a családi és alföldi kisvárosi környezetből került ki Tarnai Andor, amikor 1935-ben, négy elemi elvégzése után az egri ciszterci gimnázium tanulója lett, ahol 1943-ban érettségizett.

Magyar irodalomból írt érettségi dolgozata megmaradt, a két lehető tétel közül a *Nagy magyar tanítómesterek lábánál ülök* címűt választotta. Nem írókat, történelmi személyiségeket nevez meg a dolgozat: Szent Istvánt, III. Bélát és Széchenyi Istvánt, ők vették észre, mi „a nemzet szempontjából korról korra a feladat: az ország európai helyének megkeresése”. Nem volt éppen divatos eszme 1943-ban az Európa-gondolat hangsúlyozása. A dolgozat bírálata kiemeli a kitűnő szerkesztőkészséget és a dikció gördülékeny stílusát.

Tarnai Andor 1943 szeptemberében immatrikulált a Pázmány Péter Tudományegyetem latin–magyar szakán, és felvételt nyert az Eötvös Collegiumba. Egyetemi leckeönyvében kiváló tudósok és tanárok aláírásai sorjáznak: latin szakból Huszti József, Alföldi András, de a görögből is érettségizett Tarnai Andor Moravcsik Gyulát is hallgatta több szemeszteren keresztül. Magyar szakon Horváth János, Alszegehy Zsolt, Pais Dezső, Zsirai Miklós tanították.

Különösen nagy hatást Horváth János gyakorolt rá: mestere alapkönyvének *A magyar irodalmi műveltség kezdeteinek* 1988-ban megjelent reprintjét Tarnai Andor készítette elő és látta el méltató és továbbtekintő bevezetéssel.

Az Eötvös Collegiumban a kommunista gleichschaltolás előtti utolsó nagy hallgatói generáció nevelkedett és képződött ekkor, az utolsó években Keresztury Dezső irányításával. A Collegium klasszikusan liberális, mentális és humánus-erkölcsi értékeket egyaránt megbecsülő és fejlesztő légköre, valamint a volt kollégista társaival vállalt szolidaritás végigkísérte Tarnai Andort egész életében. Az ezekkel az évekkel foglalkozó kollégista-visszaemlékezések és a régi kollégium utolsó éveit elemző irodalom mint némileg visszahúzódozó, rezervált, de a döntő kérdésekben mindig mint a Collegium személyi és szellemi integritása mellett voksoló kollégáról emlékeznek meg Tarnairól.

A kollégiumi magyar irodalmi szemináriumokon kezdődött a Collegium tanárával, majd az egész kollégiumi coetus igazgatójával, Keresztury Dezsővel való szoros szakmai együttműködése és barátsága, amelynek első közös vállalkozása a Batsányi-életmű kritikai kiadása lett. Ezzel Tarnai Andor egy életre eljegyezte magát a textológiával, aminek az Akadémia Textológiai Munkabizottsága, amit évekig vezetett, és egy sor oeuvre-kiadás látta hasznát, amelyekben mint kiadó vagy sorozatszerkesztő közreműködött.

Még egy döntő eseményről kell megemlékeznünk az egyetemi tanulmányok idejéből, az 1947-ben elnyert két hónapos bécsi ösztöndíjról, ami a korai magyar irodalomnak és tudományos életnek a német nyelvterület felé való kapcsolataira terelte a fiatalember figyelmét. A németből is kiváló érettségi dolgozatot író Tarnai ettől válik igazán a régi magyar értelmiségre jellemző háromnyelvű, magyarul, latinul, németül író, olvasó, beszélő literátorrá. Ez teszi őt majd később alkalmassá és érdekeltté a bécsi és berlini vendégprofesszorságra.

A latin–magyar szakos tanári diploma megszerzése (1948) után rövid ideig korrektor volt a Szikra Könyvkiadónál, majd 1949 őszén az Országos Széchényi Könyvtárban – először önkéntes gyakornokként – nyert alkalmazást. A Könyvtár ekkori főigazgatója, Varjas Béla a régi magyar irodalom kiváló ismerője és editora volt, aki egy ideig tudományos titkárként maga mellé vette Tarnai Andort. Ebből az időből származik ismeretsége és szakmai kapcsolata Szauder Józseffel, aki 1950-ig a Kézirattár munkatársa volt. Tarnai maga is hamarosan a Kézirattárba nyert beosztást, ő és Windisch Éva dolgozták fel az 1950-ben felosztatott és lefoglalt szerzetesházak könyvtárainak az OSZK-ba került kéziratait, majd megszervezték és irányították az újkori latin kötetes kéziratok rekatalogizálásának munkálatait. Ekkor már Keresztury Dezső, aki kultuszminiszterként kommunista parancsszóra nem volt hajlandó végrehajtani az iskolák államosítását, szintén a Könyvtár alkalmazottja volt.

Ebben a szellemi légkörben és ebben a munkakörben vált Tarnai Andor a kora újkori és felvilágosodás kori többnyelvű hazai magyar irodalom kiváló ismerőjévé. Munkája során áttekintést nyert a primer forrásanyag fölött, feldolgozta vagy legalább megismerte számos korai magyar literátor hagyatékát, levelezését, kapcsolatrendszerét, alkotói és tudományszervező munkásságát. De kapcsolatba került itt, a Kézirattár és a Régi és Ritka Nyomtatványok Tárának közös Kutatójában, a magyar irodalom és írásbeliség forrásainak feltárásával foglalkozó, nála idősebb és vele egykorú tudósgenerációval, valamint az idelátogató külföldi szakemberekkel.

Tarnai Andornak a Könyvtár e két gyűjteményéhez fűződő köldökzinórja soha nem szakadt meg, élete utolsó hónapjaiban is eljárt az OSZK-ba és a többi nagy tudományos könyvtárba: olvasta, maga és tanítványai számára másoltatta, feldolgozásra, kiadásra előkészítette és előkészíttette, tanulmányaihoz, köteteihez felhasználta az itt megismert forrásanyagot.

A mesterei által adott indíttatáson kívül a kéziratári feltáró munka, az állandó forrásközelég adta meg feltehetőleg irodalomtudományi munkásságának és a tanítványai felé közvetített tudományos elvárásnak alapvető jegyeit: a lehető teljes forrásanyag igényes, komplex feltárását, a filológiai és művelődéstörténeti tények tisztelét.

Széchenyi könyvtári évei alatt megjelent műveinek középpontjában a már említett, Keresztury Dezsővel közösen gondozott kritikai Batsányi-kiadás állt, amelynek 4 kötete 1953 és 1967 között jelent meg. Az előkészítő munkák termékeként ugyancsak mesterével írt 1952-ben egy nagy társszerzős tanulmányt az Irodalomtörténeti Közleményekbe *Batsányi és Baróti Szabó* címmel, majd Baróti Dezsővel közösen egy másikat Batsányi autográf széljegyzetetekkel ellátott könyveiről a Magyar Könyvszemlében. E két folyóirat, az Irodalomtörténeti Közlemények és a Magyar Könyvszemle, azóta is, Tarnai Andor haláláig, tanulmányait befogadó, közreadó orgánuma lett, mindkettő szerkesztőbizottságának is hosszú évekig tagja volt.

Még két korai, a Széchenyi könyvtári évek alatt megjelent tanulmány jelezte Tarnai érdeklődésének egy másik fő vonulatát: az egyik a magyar irodalomtörténet-írás és filológia egyik megalapozójának, Bél Mátyásnak ismeretlen műveit mutatta be, a másik Fischer Mátyás első magyar folyóirattervével foglalkozott. Mindkét témakörrel, a hazai irodalomtörténet-írás és kritika történetével, valamint a magyar tudományos élet korai szerveződésével, sajtóorgánumainak létrehozásával, tanítványai, volt fiatal munkatársai a mai napig foglalkoznak.

Az 1956. októberi forradalom Tarnai Andort a Széchenyi Könyvtárban találta. 1957 tavaszán, nyarán megkezdődött a kommunista diktatúra kultúrpolitikáját kritizáló, a forradalom eszméi mellett kiálló munkatársak elbocsátása. Végrehajtására új főigazgató-helyettest és kormánybiztost nevezett ki a

Kádár-kormány a Könyvtár élére. Varjas Bélát azonnal eltávolították. Tarnai Andor a maga filológus módján vállalt szolidaritást elbocsátott munkatársai-val. Már magam is, mint a Kézirattár ösztöndíjas alkalmazottja, részt vettem 1957 őszén azon a vérfagyasztó „összdolgozói értekezleten”, amelyen Tarnai Andor csaknem egyórás hozzászólásában ízekre szedte az új vezetőség évi jelentését, kimutatva a fogalmazás pongyolaságait, logikai következetlenségeit, nyelvi és helyesírási hibáit. Osztályértekezletekre, amelyeken az új vezetőség képviselője is megjelent, egyszerűen nem ment be a Széchényi-terembe, tüntetőleg ülve maradt íróasztalánál.

Ekkor persze már mindnyájan sejtettük, hogy hamarosan megválnak a Könyvtártól. 1958-tól az MTA Irodalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa lett, amely Intézet hamarosan Varjas Bélát is befogadta. Ezzel Tarnai Andor tudományos pályájában új korszak vette kezdetét. Két rendkívül fontos, a továbbiakban meghatározó baráti-munkatársi kapcsolat kialakulását, elmélyülését jelentették az intézeti évek: a Szauder Józseffel és Klaniczay Tiborral való kapcsolatot.

Tarnai első intézeti éveiben főleg Szauderral dolgozott együtt a 18. századi osztályon. Ekkor készült a magyar irodalomtörténeti kézikönyv, a „Spenót”. Az 1600–1772-i, majd az 1772–1849-i évek irodalmát feldolgozó két kötet (megjelentek 1964-ben, illetve 1965-ben) 28 fejezetét írta Tarnai, mintegy másfélszáz oldal terjedelemben. Ezzel a munkásságával szerezte meg 1966-ban a kandidátusi fokozatot.

Az itt feldolgozott fejezetek között szerepelnek olyan témák, mint *Egyháztörténet és historia litteraria*, *Hon- és államismereti irodalom*, *Ismeretterjesztő irodalom*, *Tudományos irodalom*, amelyek eddig is vonzották Tarnai érdeklődését, és amelyeknek forrásbázisának feltárására a későbbiek során elnyert pályázati támogatások segítségével tanítványait és fiatal munkatársait irányította.

Egy nagyobb lélegzetű tanulmányban és egy kismonográfiában folytatta a „Spenót”-ban érintett témákat. Az ItK-ban 1971-ben megjelent nagy tanulmányára gondolok, *A magyarországi irodalomtörténet-írás megindulásáról* címűre és az *Extra Hungariam non est vita...* kötetre (1969), amelyben a nemzeti tudat, a nyelv és az írásbeli kultúrtörökvések összefüggését vizsgálta elsősorban a 18. században, de gyökereit már a 16. században kimutatta.

Mig az irodalomtörténeti kézikönyv ezen fejezetein dolgozott, tette első látogatását Berlinben a Humboldt Egyetem Magyar Tanszékén, amely bizonyos értelemben az 1916-ban alapított Berliini Magyar Tudományos Intézet szellemi utóda is volt, az Intézet első igazgatója, Gragger Róbert alapította meg a berliini hungarológiát. Keresztury Dezső is éveket töltött itt a '30-as években. A berliini magyarok emlékkönyve, amelyet 1842-ben fektetett föl a berliini magyar diáktársaság, és amely funkcióját tekintve 1917 óta vendégkönyv lett, az 1394-es számmal őrzi Tarnai Andor 1963-as bejegyzését.

Ekkor mérte fel a halle-witembergi magyar gyűjtemény gazdag kéziratos és alkalmi nyomtatványanyagát, amely 1921-ben tartós letétként Berlinbe került. Ennek egyik gyümölcse Kárpáti Pállal és Szentiványi Bélával közösen írt tanulmánya Rotarides Mihály emlékkönyvéről, amely 1965-ben jelent meg Berlinben. Több szakdolgozati és disszertációs téma került ki ebből a gyűjteményből Tarnai irányításával.

A '70-es évek elején, Szauder József római vendégtanársága idején, vette át Tarnai Andor az Intézet 18. századi osztályának vezetését, majd a kritika-történeti témacsoport irányítását. A vállalkozás koncepcióját 1971-ben mutatta be a Magyar Tudományban. A kritika terminus ebben az értelemben talán „irodalmi gondolkodás”-nak adható vissza, amint ez Tarnai középkori kritikátörténeti monográfiájának is alcíme lett. A *kritika* szó nálunk a közkeletű használatban bírálatot jelent, a francia *critique*, az angol *criticism* azonban olyan fogalmak, eszmék, rendszerek meglétét, illetve vizsgálatát jelenti, amelyek az irodalmi műven ábrázolt valósággal foglalkoznak, és „a voltaképeni irodalom [...] fölött egy második közeget, teoretikus szférát alkotnak” (581. o.). Természetesen az „irodalom” is, amelyhez ez a teoretikus szféra kapcsolódik, nem a belletrisztikát, hanem a vizsgált korszak egész literatúráját, a hivatalos iratokon kívüli teljes írásbeliséget jelenti. Tarnai ekkor már javában dolgozott is az általa szerkesztett *Irodalomtudomány és kritika* sorozat első kötetén, amely 1976-ban már készen állt, de a magyar tudományos könyvkiadás szokásos úzusában is szokatlanul nagy késéssel, 1984-ben jelent meg *A magyar nyelvet írni kezdik* címmel, amelynek méltatására röviden még visszatérnék. E kötet kéziratával szerzi meg Tarnai 1981-ben a tudományok doktora fokozatot.

Tarnai Andor e kötet kéziratának elkészülte után kapcsolódott be intenzívebben, hogy úgy mondjam, „főhivatásszerűen” az egyetemi oktatásba, mégpedig először külföldön. 1975-ben kapott meghívást a bécsi egyetemen egy évvel azelőtt létesített Magyar Irodalomtudományi Tanszék vezetésére. Három tanéven keresztül, 1978-ig látta el vendégprofesszorként a tanszék-vezetői feladatot. Az új tanszék kezdetben gyatrán volt ellátva mind a helységeket, mind pedig a tudományos infrastruktúrát illetően. Tarnainak a rá jellemző, Magyarország legnagyobb hungarika-könyvtárában kifejlődött irodalomtudósi habitusa persze elképzelhetetlennek tartotta a könyvtár-háttér nélküli tanszéket, és ekkor nagy energiával és eddig – *sit venia verbo* – róla fel sem tételezett gyakorlati érzékkel látott hozzá a könyvtár felépítéséhez. Akkori kedves tanítványával, későbbi kollégájával, Deréky Pállal hazai könyvbeszerző utakra indult, és a Könyvelosztó pincéiből, a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat visszamaradt köteteiből, kiadói remittendákból, könyvtárak fölös példány-készleteiből válogatva százszámra vitték, küldték a könyveket Ausztriába. Amikor Tarnai végleg hazatért ausztriai missziójából, mintegy

ezer kötet kézikönyvvvel és forráskiadással, valamint ötszáz kötetnyi szakirodalommal rendelkezett a Tanszék.

Sokan persze nem vették fel Bécsben a magyar szakot, hallgatói általában külföldi magyar származású, vagy már külföldön nevelkedett magyar történészek, szlavisták, germanisták, romanisták voltak. A tanrend szabott volt, három év alatt végig kellett tanítani a magyar irodalmat az ősköltészettől a második világháborúig. Tarnai azonban módot talált arra, hogy bevezesse hallgatóit a tudományos kutatómunka, forráshasználat, forráskritika, újkori paleográfia elméleti kérdéseibe és gyakorlatába. Két volt tanítványa, Deréky Pál és Seidler Andrea, ma a Tanszék oktatója, az avantgárd irodalom, illetve a 18. századi többnyelvű magyarországi *historia litteraria* kutatója.

Bécs más szempontból is fontos állomás volt Tarnai Andor életében: kapcsolatba került egy sor osztrák tudóssal, egyetemi oktatóval, közöttük Werner Welziggel, az Osztrák Tudományos Akadémia jelenlegi elnökével, aki akkor a barokk kori prédikációirodalom kutatására indított Ausztriában egy projektet, ami bizonyára szerepet játszhatott Tarnai későbbi pályázatában, amelyet a 16–18. századi halotti beszédek történeti és irodalomszociológiai vonatkozásainak feltárására kezdeményezett. Ekkor ismerkedett meg Herbert Seidlerrel is, a Magyar és az Osztrák Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Vegyesbizottságának osztrák elnökével, a magyar elnöki tiszte ekkor Tarnai volt tanára, Keresztury Dezső látta el. Tarnai bekapcsolódott a Vegyesbizottság munkájába, melynek haláláig tagja volt. A Bizottság által kiadott két tanulmánykötet tervezésében, szerkesztésében, megírásában vállalt aktív szerepet, az egyik, a *Laurus austriaco-hungarica* a Buda török uralom alóli felszabadítását kísérő alkalmi költészettel, a másik az *Ex libris et manuscriptis* című kötet, ausztriai hungarika- és magyarországi ausztriakaforrások számbavételével foglalkozott. Ebből az időből származik szakmai kapcsolata és barátsága Csáky Móric gráci egyetemi tanárral, Akadémiánk külső tagjával, aki ma a Vegyesbizottság osztrák elnöke.

Ausztriából Tarnai mint az Irodalomtudományi Intézet főosztályvezetője tért vissza, és tovább szervezte, irányította a kritikátörténeti csoport munkáját. Ekkor kapcsolódott be intenzívebben az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén az oktatásba, elnyerte a Tanszékre kiírt egyetemi tanári pályázatot, majd 1980-ban a nyugdíjba vonuló Tolnai Gábor tanszékvezetőnek javasolta. A Kari Tanács 1980. október 16-án ellenszavazat nélkül – ami már akkor is ritkaság volt – hagyta jóvá Tarnai Andor tanszékvezetői kinevezését.

Az új tanszékvezető az oktatási feladatokon kívül fő feladatának tartotta a Tanszékhez kapcsolódó tudományos tervek indítását és ezek végrehajtásába, előzetes speciális képzés után, a hallgatók bevonását. Mindjárt a tanév mások fél évében beadta a halotti beszédek vizsgálatára vonatkozó, már említett pályázatát, amelynek megvalósításában az MTA Történettudományi Intéze-

tének és az Országos Széchényi Könyvtárnak munkatársai is részt vettek. A vállalkozásnak, amelyhez hasonló még nem kíséreltek meg Magyarországon, az volt a célja, hogy az irodalmi hatás olyan területének ismeretéhez járuljon hozzá, amelyben kézzelfoghatóvá válik az irodalom és a közönség viszonya. A halotti beszédek, amint Tarnai pályázata tervezetében kifejtette, egy szűk, a szerző által megcélzott közönség igényeit szem előtt tartva készültek és hangzottak el, ezért kiváltképpen alkalmasak e réteg társadalmi elvárásainak, gondolkodásmódjának, szokásrendszerének, önstilizálásának megismerésére. A tervbe vett feldolgozás Tarnai koncepciója szerint a Magyarországon 1780 előtt megjelent minden magyar, latin, német, szlovák halotti beszédre vonatkozott.

Tarnai és a közreműködő Péter Katalin egyéves speciálkollégiumot szervezett a végzős hallgatók, a pályakezdő diplomások, az általuk vezetett aspiránsok számára, így ez az oktatási forma hamarosan műhelyé alakult át. Ebből a műhelyből indult ki egy gyűjteményes kötet a 17. századi magyar nyelvű halotti beszédekből Kecskeméti Gábor és Nováky Hajnalka kiadásában (megjelent 1988-ban), valamint Kecskeméti kandidátusi disszertációja, amelynek bővített változata *A régi magyar halotti beszéd eszméletörténeti helyzete* címmel jelent meg 1998-ban.

A tanszéken kezdeményezett másik jelentős tudományos projekt a magyarországi tudóslevelezések összegyűjtését és kiadását tűzte ki céljául. Ez a terv Tarnait Széchényi könyvtári éve óta foglalkoztatta. A tervben szerepelt és nagyrészt el is készült Benkő József, Weszprémi István leveleinek kiadása, Cornides Dániel levelezése Pray Györggyel és Szarka Jánossal, Schedius Lajos, Horváth István, Bél Mátyás, Karl Gottlieb Windisch levelezése. Ugyancsak Tarnai indítására kezdte el Berlinbe került tanítványa, Kakucska Mária, Orczy Lőrinc leveleskönyvének kiadását, amelyet most készül megjelentetni az Universitas Kiadó.

Tarnai Andor ugyanis, miután az ELTE Régi Magyar Irodalmi Tanszékének munkáját az ottani régi hagyományok felvállalásával (gondolok a *Régi Magyar Prózai Emlékek* sorozatra) átszervezte, még egy külföldi misszióra vállalkozott. Első berlini útjából már megemlékeztünk. Azóta szorgalmazta a németországi hungarika-kutatást, úgy is, mint tagja, majd elnöke a magyar–NDK Hungarológiai Vegyesbizottságnak. Amikor 1990-ben Németország újraegyesítése után a Humboldt Egyetemen akkreditálták a hungarológiát, az egyetem kezdeményezésére, a magyar hatóságok egyetértésével Tarnai került vendégtanárnak a tanszék élére. Kinevezésével mindenki egyetértett, hiszen Tarnait ez évben választotta az Akadémia levelező tagjává. Nagy sikerű székfoglaló előadását Czvittinger Dávidról tartotta, aki éppen Németországban írta meg a magyar írásbeliség összefoglalását. A berlini tanszéknek és Magyarországnak egyaránt fontos volt, hogy itt is, ott is elis-

mert tudós kerüljön a tanszék élére. Tarnainak ekkor német publikációi és a wolfenbütteli reneszánsz-barokk kutatóközponttal közösen szervezett konferenciái révén jól csengő neve volt a Szövetségi Köztársaságban is. Tarnai a berlini tanszékvezetést csak átmenetinek tartotta, végül két teljes tanév (1991–92 és '92–93) lett belőle az új pályázat kiírásának elhúzódása miatt. A kötelező, kronológikus sorrendben haladó irodalomtörténeti curriculumon kívül kedvelt témáival is foglalkozott, meghirdetett foglalkozásai voltak: *Deutsch-ungarische Gelehrtenbeziehungen von der Spätrenaissance bis zum 19. Jahrhundert*; *Land-Volk-Nation in Ungarn des 17. und 18. Jahrhunderts*; *Ideen der Literatur der Aufklärung in Ungarn*. Tanított ezenkívül összehasonlító történeti metrikát is, amelynek alapjegyzetét és példatárát volt Eötvös-kollégista társa, Vekerdi József készítette el, németül. Tanítási kötelezettségein, az órákra való felkészülésen kívül – heti 8 órában tanított – Kárpáti Pál kollégájának segítségével tovább foglalkozott a volt NDK-könyvtárak hungarika-kéziratainak és korai nyomtatványainak feltáráásával.

Tarnai Andor professzori és kutatói pályájának csúcspontján jelent meg *A magyar nyelvet írni kezdik* című könyve, *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon* alcímmel, amely kétségtől új korszakot jelentett a régi magyarországi latin és magyar irodalomról alkotott ismereteink terén, jóllehet a könyv egyetlen új irodalmi emlék „felfedezéséről” sem számolt be, de egy irodalomelméleti szempontnak következetes alkalmazásával új megvilágításba helyezte a Mohács előtti magyar irodalmi életet és annak szövegemlékeit. E produktumokat hordozó teoretikus szféra első rendszerezési kísérlete (Tarnai nem győzte hangsúlyozni könyve „kísérlet” voltát) megfogalmazott és a feltárt szűkös anyag teljes körű felhasználásával részben választ is adott egy sor lényeges összefüggésre és kérdésre, amelyek azzal a felismeréssel függenek össze, hogy a magyar írásbeliséget hordozó literátus értelmiségi réteg műveltségi köre, e réteg produktumai, azok fennmaradásának, hatásának körülményei csak akkor mérhetők fel adekvát módon, ha tisztában vagyunk a mecénási és olvasói elvárásokkal, egy nemzet irodalmi konsumpciójának feltételeivel és adott szükségleteivel, a műveltség szóbeli és az írásbeli szférájának, a latinitásnak és az anyanyelvűségnek ezen szükségleteken alapuló kapcsolataival. Éppen ezeknek a kérdéseknek megközelítéséhez hoztak sok új adalékot és kutatási szempontot Tarnainak és tanítványainak a nemzetközi és hazai prédikációs gyakorlathoz fűződő vizsgálatai, hiszen ez a műfaj mindig a szóbeliség és az írásbeliség, valamint a latinitás és az anyanyelvűség határmezsgyéjén élt. Tarnai találóan megfogalmazott terminusa szerint a prédikáció „nyílt szöveg” volt, szemben például a liturgikus vagy bibliai szövegek „zárt” voltával. Ez az anyanyelvű szövegtípus, a liturgiába ágyazott *Halotti beszéd* kivételével, azért találta meg olyan sokára a pergamenthez vezető utat, fogalmazta meg Tarnai, mert közvetítésük az „irodal-

mi tolmácsolás” segítségével hosszú ideig szóban történt, amire első írott szövegemlékeink nyelvi, stiláris érettségéből lehet következtetni.

Tarnai könyve nem könnyű olvasmány, továbbgondolkodásra serkent ma is. Az értekező szöveg mögé egyharmad résznyi jegyzet csatlakozik, amelyek nemcsak irodalmi hivatkozások, hanem tele vannak a magyar középkori írásbeliség kutatásának fehér foltjaira való utalásokkal.

Hazai és külföldi hallgatóinak tanúsága szerint ilyen jellegűek voltak Tarnai egyetemi előadásai is. Nem voltak „izgalmasak” a szokványos értelembe, a kutatói nyomra vezetés és nyomon követés metodikai izgalmaiban azonban az erre fogékony hallgatók értékelték. A professzor egyéniségétől semmi sem állt távolabb, mint a „közönségsiker” keresése. A mai divatos terminológiával: nem tudta, de nem is akarta magát „jól eladni”. Nem emlékszem arra, hogy valaha is láthattuk volna őt a televízió képernyőjén. Sok tudományos konferencia szervezésében vett részt itthon és külföldön, de mindig ódzkodott az elnökléstől.

Tekintetes Akadémia, ezzel – azt hiszem – elértem ahhoz a ponthoz, ahol talán minden emlékezésed elmondójának éreznie kell e műfaj elégtelenségét. Azt, hogy valami lényeges kimaradt. A tudományos teljesítmények, az új, termékenynek bizonyult szempontokból kiinduló projektek, iskolateremtő oktatási témák és módszerek, egy kutatói és professzori élet állomásai mögött ott állt Tarnai Bandi tartózkodó, de megnyerő egyénisége. Hiányzott belőle minden póz, soha nem volt politikai párt tagja, tudományos pályafutását soha nem akarta „funkciókkal” megtámogatni. A vállalt feladatokat magán és munkatársain becsületesen, következetesen behajtotta. Személyes kapcsolatok teremtésében is visszafogott volt, kezdetben szinte elutasító.

Amikor 1957 nyarán első szolgálati napomat megkezdtem a Széchényi Könyvtár Kézirattárában, nem vittem be magammal jegyzetelni való füzetet vagy papírt. Tarnai Andor tudományos munkatárs tárolta a „fogyóeszközöket”. Kérésemre íróasztala egyik fiókjából két ujjával kicsippentett három papírlapot, és „fogja, gólya!” szavakkal átnyújtotta. Később barátjává fogadott. Az utolsó időig, amikor hetente egyszer, az intézeti napon eljött a Ménesi útra, bejött a „Fragmenta codicum” kutatócsoport szobájába, elszívott egy cigarettát, megivott egy csésze teát (cukor nélkül), és a maga fanyar módján, amibe az évek folyamán már egy-egy csepp keserűség is vegyült, kommentálta az egyetem és a szakma helyzetét, eseményeit. Tanítványai körében is nehezen melegegett föl, de akit szakmailag és emberileg becsült, azt szinte fiának fogadta. Felesége, Éva asszony adta meg hozzá a közvetlen, vendégszerető légkört az Attila utcai lakásban vagy később a Balaton-felvidéki házban, amely „Tusculumot”-ot Éva asszony teremtett meg neki, ahová Tarnai Andor, ha tehetett, egyre szívesebben visszavonult. Ott van sírja is, a lovasi temetőben, e szelíden dombos, de a dombról is messze tekintő, igazi pannon táj ölen.

EMLÉKBESZÉDEK AZ MTA ELHUNYT TAGJAI FELETT

Kováts Jenő

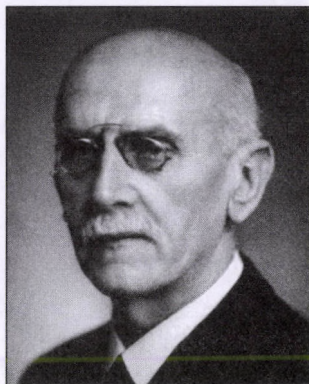
ZIMMERMANN ÁGOSTON
(1875–1963)

Elhangzott: 2000. december 5.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST • 2001

ZIMMERMANN ÁGOSTON

(1875–1963)

Hálás feladat az egykori tanítványnak visszaemlékeznie szeretett professzorára, Zimmermann Ágostonra, a kiváló emberre, a jeles oktatóra és az élenjáró tudósra. Messze kell az emlékezéssel visszamenni.

Hatvanegy évvel ezelőtt, 1939-ben, mint frissen érettségizett zalai diák, beiratkoztam az akkor 83 éves önállóságát immár 5 éve elvesztett és József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemhez csatolt Állatorvostudományi Karra. Mint tapasztalatlan vidéki fiúnak minden új volt. Elsősorban az alma mater hangulata, a szépen ápolt park, benne a kiváló állatorvos-professzorok mellszobraival, a Parlament kiváló építője, Steindl Imre által emelt díszes épületekkel, az előadást tartó, majd bennünket vizsgáztató, félisteneknek tekintett professzorokkal.

Ismeretes, hogy a tanév elején az elsőévesek, a gólyák ugratása vagy éppen megfélemlítése a felsőbb évesek bevett szokása volt. Itt is első helyen szerepelt a Zimmermann professzor úrral történő ijesztgetés. Vad történetek keringtek szigoráról, az anatómia nehéz stúdiumáról, a demonstrációnak nevezett heti beszámolókról. Feszült hangulatban vártuk az első órát.

Kétszázötven hallgató iratkozott be az első évfolyamra. Már akkor tudtuk, hogy a második évre ennek csak a fele fog átmenni, a harmadik évre pedig tovább csökken majd a létszám. Ennyien nem is fértünk el a viszonylag nagy anatómiai tanterem padosaiban, sokan kénytelenek voltak a lépcsőn ülni. Kinyílt az ajtó, és bevonult Zimmermann professzor, utána a „slepp”, azaz a tanársegédek, és végül János, az altiszt. A professzor tekintélyes megjelenésű, komoly, idős úr volt, akinek kinézete az évek során mit sem változott. Megkezdődött az első óra, és mi feszülten figyeltünk.

A Zimmermann professzorra történő emlékezés három vonalon haladhat: emlékezés az oktatóra, emlékezés a tudósra és emlékezés az emberre.

Vegyük először az oktatót! Kiváló előadó volt, akit a nehéz tantárgy, az anatómia felülmúlhatatlan ismerete mellett szónoki képessége és a hallgatóság figyelmének maradéktalan lekötése is jellemzett. Idézem itt a Magyar Országos Állatorvos Egyesület 1940. március 31-én tartott ülésén elmondott üdvözlő szavaiból a következőket: „Mi nem mesterembereket igyekezzünk képezni, nem ügyességek, fogások elsajátítása az, amire tanítunk, hanem tudományos ismeretek alapján jól képzett szakembereket nevelünk. Súlyt helyezünk különösen a kari öntudat, a hűség, a kollegialitás fejlesztésére. Nálunk rend és fegyelem uralkodik, megköveteljük a tekintélytiszteletet is, az idősebbek megbecsülésére irányítva az ifjúság lelkét. Mi nemcsak azt hangsúlyoztatjuk, »helyet az ifjúságnak!«, hanem azt, hogy »fejet az ifjúságnak!«, megértő, jól képzett, fegyelmezett agyvelővel.” Eddig az idézet.

Mint előadó jól tudta, hogy a nehéz, latin és görög kifejezésekkel teli téma hamar kimeríti a hallgatóság figyelmét, ezért apró, néha komikus fogásokkal igyekezett a lankadó hallgatóságot ébren tartani. Ilyen volt pl., hogy hirtelen megtántorodott, és nekiesett a táblának. Ez persze nagy zajjal járt. Az első órákon az elől ülők még ugrottak segíteni, de addigra Zimmermann professzor már ismét délcegen állt. Célját viszont elérte, még az is felkapta a fejét, aki bóbiskolni kezdett. Még egy ilyen figyelemkeltő fogását kell megemlítenem. Ki volt téve az asztalra egy jókora kutyacontváz. Ha fokozni akarta a figyelmet, akkor azt a szegény csontvázat püfölte nádpálcájával – máris mindenki feszülten figyelt. Az anatómia nehéz tárgyát élvezetesen adta elő, bőséges képanyaggal és számos preparátum bemutatásával kísérve. Így aki az előadásokon figyelt, és a demonstrációkra kellően felkészült, viszonylag könnyebben sajátította el a terjedelmes, nehéz anyagot. Zimmermann professzor személyében megismertük a tanítványt kiválóan irányító oktatót, sugárzott belőle a *spiritus rector* szelleme, tárgyilagossága, a lelkiismeretes, alapos megfigyelésre, biztos következtetésre nevelés.

Néhány szót kell ejteni a demonstrációkról – ezek végeredményben heti, gyakorlati beszámolók voltak. Témája párhuzamos volt a héten leadott anyaggal. Itt Zimmermann professzor úr, természetesen megfelelő kísérettel a háta mögött, végighaladt a márványasztalok előtt, és minden egyes hallgatónak egy vagy több kérdést tett fel az asztalra kitett demonstratív anyaggal kapcsolatban. A válaszok eredményét vagy éppen eredménytelenségét kis jegyzetfüzetébe írta be. Idézniem kell itt az első demonstrációk egyikén elhangzott mondatát: „Ha valaki a demonstrációkon rendszeresen jól szerepel, annak a szigorlaton nagyon nehéz lesz megbuknia”. És ez így is volt.

Nem fukarkodott a demonstrációkon jó felelet esetén a dicsérettel sem. Az egyik csonttani demonstráción a ló patacsontját nyomta a kezembe, és

arról faggatott. Nagyon megtanultam, és a feleletem végén csak annyit mondott: „Kováts úr, maga úgy tud, hogy magából még adjunktus lesz.” De kifakadt, ha valaki következetesen felkészületlenül jelent meg. Egyik megjegyzésével így dorongolta a delikvenst: „Persze, ez a maga tatár koponyájába nem megy bele!”

Oktatói tevékenységének kitűnő kísérője volt *A háziállatok anatómiája*, mely hű tükörképe volt előadásainak. Meg kell itt említenem a lapok alján található apró betűs, kiegészítő szövegmagyarázatokat. Aki ezeket a demonstráción vagy a szigorlaton idézni tudta, máris megnyerte Zimmermann professzor úr tetszését. Ismét saját esetemről kell megemlékeznem. Az anatómiaszigorlaton gyakorlati kérdésnek a ló térdízületét kaptam, és amikor a kereszteződő szalagokkal kapcsolatban megemlítettem az apró betűből ismert mnemotechnikai meghatározást: AE-PI, azaz *anterius externum*, *posterius internum*, Zimmermann professzor úr máris félbeszakított, és áttérhettem a következő kérdésre. De az apróbetűben pajzánkodni is szeretett. Mindig elmondotta Vulpianusnak az apró betűs jegyzetben található mondatát a per és a nőstény kutya nemi szervének az összehasonlításáról: „Lis est, ut vulva canina, introitus facilis, exitus difficilis.” Ha már a humorról beszélünk, meg kell említeni a Zimmermann-nótát, melyet mulatozásaik közepette a diákok mindig elénekeltek. Ez valahogyan így hangzott:

Tizenkét lódoktor kesereg magában,
De sok foramen van a lókoponyában,
Ezt megtanulni nem lehet,
Vén Zimmermann, Isten veled!

Vitathatatlan, ha a diákok egy professzorukról dalt énekelnek, akkor azt szeretik, és népszerű előttük.

De nézzük a tanítvány szemével Zimmermann professzort, a tudóst! Szakterületének nemcsak kiváló ismerője és oktatója volt, hanem neves művelője is. Folyamatosan építette az anatómia tudományának az épületét, és nemcsak maga végzett e téren kiváló munkát, hanem tág kutatási teret biztosított beosztott munkatársainak, és számos témát dolgoztatott fel az intézetét előszeretettel felkereső doktoranduszokkal. Ezzel nemcsak részterületeket tisztázott, hanem számos preparátummal, képpel is gyarapította az intézet gyűjteményét. Kiváló ténykedést fejtett ki a mezőgazdasági egyetemen és a bölcsészkaron is. Mi, akkori hallgatók, úgy emlegettük Zimmermann professzort, mint az állatorvos-tudomány nagy polihisztorát.

A tudományos munka fontosságát beszédeiben ismételten hangsúlyozta. Ezekből néhány idézet:

„A tudományos munka sikere jellembeli tulajdonságoktól is függ, és a szakembernek egyetemes, általános műveltségre is szüksége van.” Vagy má-

sutt: „Aki szereti a tudományt, és komolyan foglalkozik vele, az szükségképpen szerény marad, mert minél többet tanul, annál inkább látja, hogy mennyit kellene vagy lehetne még tanulnia és tudnia; az igazi tudomány szerénységre vezet.” Ismét másutt: „Aki egyszer érezte, illetőleg élvezte azt az örömet, melyet a tudományos kutatás, egy újabb részlet megállapítása vagy ennek értelmezése nyújt, az megérti, hogy az elhivatás tudatában, elvonulva a világ zajától, a csendes, nyugodt munkaalkalom többre becsülhető, magasabb értelmet kölcsönöz, mint a mindennapi életben való érvényesülés, a külsőségek vagy egymagában a vagyongyűjtés.”

Itt meg kell emlékeznem egy magánjellegű kapcsolatról, mely engem, a hallgatót, Zimmermann professzor úrral összekötött. Az első tanév vége felé, ma már nem tudom, hogyan, tudomást szerzett arról, hogy jól gépelek, és írógépem is van. Ekkor udvariasan felkért, hogy legyek segítségére rektori és tudományos beszédeinek legépelésében. Természetesen igent mondtam. A mai napig is őrzöm rektori beszédeinek tőle kapott gyűjteményes kiadását, benne az ajánlással: „Tisztelete jeléül a szerző”.

Különösen megragadott beszédei közül a Királyi Magyar Természettudományi Társulat 1940. március 7-én tartott ülésén elmondott elnöki beszéde „az élet ritmusáról”. Engedtessek meg, hogy itt kissé hosszabban idézzek e beszédből!

„A természetben mind össze vagyunk kötve egymással, minden kapcsolódik, minden változik, egyik átmegy a másikba, de a jelenségek egymásutánjának szemléletében, ebben a végtelen szövevényességben és bonyolultságban szabályszerűség nyilvánul meg. Minden történés, vonatkozzék az akár a végtelenség csillagvilágára, akár egy élő szervezetre vagy akár csak egy molekulára is, összefügg egymással, egyik a másikat követi. Az időközi megismétlődést mesterszóval periodicitásnak nevezik, és azt a szabályszerűséget, mellyel a hasonló jelenségek időközben mutatkoznak és megfigyelhetők, ritmusnak.

A ritmus ősi jelensége régóta ismert, nemcsak biológiai, az élő szervezetre jellemző sajátság, hanem az életteleneken is megfigyelhető, a természetben mindenütt ismétlődő folyamatokat ismerhetünk fel. Örökös a hullámozás, a habok felemelkednek és leszállnak, a Nap és a Hold vonzására 12 óránkénti időközökben az apály és a dagály vissza-visszatér, a nappal és az éjjel szabályosan váltakozik egymással, amint a Föld a Nap és a saját tengelye körül forog. A madárszárny csapkodása a repülés alkalmával, a szív működése, a lélegzés stb. mindannyian ritmikus jelenségek.”

És mi a helyzet Zimmermann professzorral, az emberrel? Hamar rájöttünk már gólya korunkban, hogy a vele kapcsolatos ijesztgetések alig állják meg helyüket, ha tanulmányaink során becsülettel helytállunk. Igazságos, becsületes, igaz embernek ismertük meg. Nem emlékszem, hogy valakit igazságtalanul megbuktatott volna. Megkövetelte az anatómia alapos ismeret-

tét, de sohasem a vizsgázó pillanatnyi produkciója alapján ítélte. Ajtaja mindig nyitva állt a problémáival jelentkező hallgató előtt, és az arra érdemese-
ket nemcsak tekintélyével, hanem sokszor anyagilag is támogatta, különösen
a jól tanuló, szegény diákokat. Komoly tudóskülseje érző, nemes szívet ta-
kart. Szó nélkül tudomásul vette, hogy egyes tanársegédei a háború vége felé
zsidó származású hallgatókat bújtattak az anatómia épületének a padlásán,
életüket mentve ezzel.

Mint rektor, a Műegyetemhez 1934-ben átsorolt különböző fakultások
között keletkezett feszültségeket is igyekezett feloldani. 1940. október 13-án
tartott rektori beszámolóján többek között a következőket mondotta: „Min-
den átszervezés akadályok leküzdésével jár, számolni kell ilyenkor ki-
sebb-nagyobb zökkenőkkel. A tradíciókkal bíró, a gyakorlatban jól bevált,
többé-kevésbé konzervatív főiskolai és egyetemi intézményeknek a fúzió al-
kalmával áldozatokat kellett hozni. Mindegyik osztálynak megvannak a
maga bajai, ki nem elégített igényei, melyeket egymagában nem orvosolhat,
hanem az egyesülésben kell keresni ehhez az erőt a sorsközösség felismeré-
se, az összhang ápolása útján. A József Nádor Műegyetemen ne hegemonia,
hanem harmónia uralkodjék, kölcsönös tisztelet és megértés, teljes paritás,
teljes lojalitás, az egyenlő elbánás elvének igazságos érvényesítése, hogy a
nap itt mindenkire egyformán süssön.”

Már az előzőekben is említettem, hogy Zimmermann professzorból nem
hiányzott a humor sem. Egy hallgató, akinek az apja magas miniszteriális
beosztásban volt, talán éppen erre való tekintettel, nem nagyon igyekezett a
szigorlatra felkészülni, és háromszor is megbukott. Amikor az utolsó lehe-
tőséggel, a kormányzói engedéllyel jelentkezett, Zimmermann professzor úr
a vizsgára sötét ruhában jelent meg. A vizsga kezdetén ünnepélyesen felállt,
felolvasta a kormányzói engedélyt, majd így folytatta: „Ha a kormányzó úr
őfőméltósága úgy óhajtja, hogy önből állatorvos legyen, én nem ellenzem.
Kérem, ön átment.” Ezzel vége is volt a vizsgának. – Abban az időben még
járt a Rottenbiller utcában a 27-es villamos. Zimmermann professzor úr is
ezzel szokott hazaindulni. Egyszer a kalauz a lassan közeledő professzort
imígyen siettette: „Siessen, öregúr, a hallgató urak már türelmetlenek!”
Nem szólt semmit, csak mosolygott bajusza alatt.

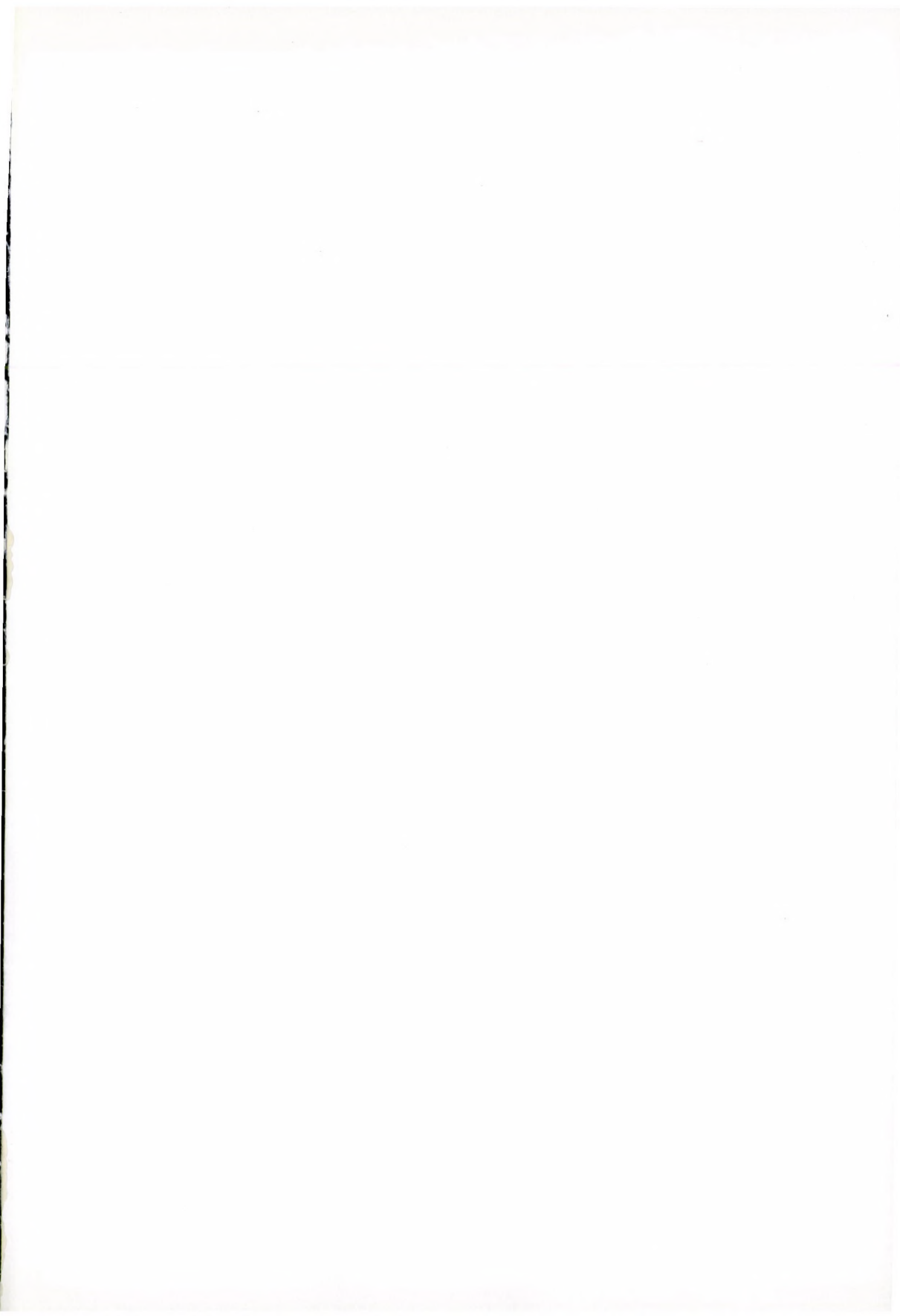
Végül néhány szót kell szólni János altisztről is. Ő készítette be az előadá-
sokra az ábrákat és a preparátumokat, ő sugott a demonstrációkon és a szí-
gorlaton. Kiválóan ismerte az anyagot. Régi bútordarab volt az intézetben.
Zimmermann professzor, aki ismerte János altiszt diákokat segítő ténykedé-
sét, egyszer a következőképpen nyilatkozott: „Ebben az intézetben csak két
ember tudja igazán az anatómiát, én és a János.”

Szédületes volt Zimmermann professzor emlékezőtehetsége, szinte min-
den hallgatóra emlékezett az első órák után. Elképedve hallgattuk az egyik

katalógus alkalmával: „X. úr, maga múltkor nem itt ült az első padban, hanem fenn a hegyen” – azaz a felső padsorban.

Visszaemlékezésemet egy szívszorító történettel kell befejeznem. 1946 tavaszán kerültem haza amerikai fogságból, és mint nyugati hadifogolyt megbízhatatlannak minősítettek, sőt külön igazolóbizottság elé kellett állnom, hogy miért mentem nyugatra. Munkahelyemre nem térhettem vissza, sőt a következő képviselőválasztáson szavazati jogom sem lehetett. Letelepíttem hát szűkebb hazám, Zala megye legszegényebb vidékén, Göcsejben, mint magánállatorvos. 1946 telén kaptam Zimmermann professzor úrtól egy levelet, melynek lesújtó első mondatát idézem: „Kedves kolléga úr, küldjön valami ennivalót, mert éhezünk!” Már disznóöléses időszak volt, összezsomagoltam kolbászt, sonkát, szalonnát, és elküldtem. Postafordultával jött a köszönőlevél és a viszonzás. Tudta, hogy akkor a német nyelv mellett elkezdtem tanulni az angolt is. Küldött hát egy német kiadású, Drezdában, 1894-ben megjelent angol nyelvkönyvet: *Lehrgang der Englischen Sprache*. Kitűnő könyv volt, már a 70. kiadás. Mindmáig őrzöm a muzeális kötetet.

Röviden igyekeztem a tanítvány szemszögéből visszaemlékezni kiváló tanáromra, Zimmermann Ágoston professzor úrra. Válogatni kellett a sok emlék között, mert a sort még hosszan lehetne folytatni. Előadásom helyenként biztosan csapongó volt, de hát ez a visszaemlékezések velejáró hibája. A lényeg az, hogy mi, egykori diákjai, Zimmermann professzorra mindig a legnagyobb tisztelettel és szeretettel emlékezünk.

AKADÉMIAI MŰHELY

1997-ben az Akadémia vezetése úgy döntött, hogy könyvsorozatot indít „Akadémiai Műhely” címmel, amelynek feladata, hogy segítse Akadémiánk működésének rendszerességét, és egyben szervezze is az akadémiai fórumokat. El akarjuk érni, hogy az akadémiai székfoglalókat írásban is készítsék el tagtársaink, ezért jelentetjük meg azokat 1998-tól rendszeresen (*Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián*). Erősíteni akarjuk a tudótestület tradícióját mint bennünket összetartó erőt és a tudományban a folyamatosság fontosságára figyelmeztető tényezőt. Ezért újítottuk fel az 1949-ben megszakadt emlékbeszédek hagyományát az Akadémia elhunyt tagjairól. Gondoskodni kívánunk ezek kiadásáról (*Emlékbeszédek az MTA elhunyt tagjai felett*). Közreadjuk ezután a közgyűlések alkalmából elhangzott tudományos előadások szövegét (*Közgyűlési előadások*). És ezek mellett megindítjuk az Akadémia történelmében valahogy mindig elmaradt évkönyvsorozatot (*Az MTA Évkönyve*), és rendszeresen megjelentetjük az 1991-ben megszakadt, majd 1997-ben újraindított akadémiai almanach-sorozatot (*Az MTA Almanachja*).

